

OĞLAK BİLİMSEL KİTAPLAR

Kaybolan Sesler

DÜNYA DİLLERİNİN YOK OLUŞ SÜRECİ

DANIEL NETTLE ve SUZANNE ROMAINE

DANIEL NETTLE

Doktorasını antropoloji alanında yaptı. *The Fyem Language of Nortnern Nigeria* ve *Linguistic Diversity* adında iki kitabı vardır. Londra'da yaşamaktadır.

SUZANNE ROMAINE

Oxford Üniversitesi Merton kürsüsünde İngiliz dili profesörüdür. Suzanne Romaine'nin *Language Education and Development: Urban and Rural Tok Pisin in Papua New Guinea* ve *Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics* adında iki kitabı bulunmaktadır.

Kaybolan Sesler

OĞLAK BİLİMSEL KİTAPLAR

Kaybolan Sesler

DÜNYA DİLLERİNİN YOK OLUŞ SÜRECİ

DANIEL NETTLE ve SUZANNE ROMAINE

İngilizce aslından çeviren:
Harun Özgür Turgan



OĞLAK BİLİMSEL KİTAPLAR

Kaybolan Sesler-*Vanishing Voices* / Daniel Nettle ve Suzanne Romaine
İngilizce aslından çeviren: Harun Özgür Turgan

© Daniel Nettle-Suzanne Romaine, 2001
© Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti., 2001
Bu yapıtın bütün hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntıların dışında yayımcının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Kurumsal kimlik danışmanı: Serdar Benli
Kapak tasarımı: M. Deniz Çorbacıoğlu
Kapak fotoğraf: "İşi, son Yahi", Doğal Tarih Müzesi
Dizgi düzeni: Goudy 11 / 16 pt.
Ofset hazırlık: Oğlak Yayınları
Baskı: Oğlak Baskı Hizmetleri
Tel: (0-212) 612 73 05

Oğlak Yayıncılık ve Reklamcılık Ltd. Şti.
Genel Yönetim: Senay Haznedaroğlu
Yayın Yönetmeni: Raşit Çavaş
Zambak Sokak 29, Oğlak Binası, 80080 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0-212) 251 71 08-09, Faks: (0-212) 293 65 50
e-posta: oglak@oglak.com

Birinci baskı: 2002
ISBN 975 - 329 - 385 - 2

İÇİNDEKİLER

Fotoğraf, çizim ve tablolar listesi / 9

Önsöz / 11

Bir *Nereye Gitti Onca Dil?* / 15
Diller neden ve nasıl ölüyor? / 20
Diller nerelerde ve ne zaman tehlikededir? / 24
Dil ölümü neden kaygı vericidir? / 29
Ne yapılabilir? / 50

İki *Bir Çeşitlilik Dünyası* / 55
Kaç dil var, bu diller nerelerde konuşuluyor? / 57
Dilsel çeşitlilik yatakları / 66
Tehdidin boyutları / 74
Biyolojik/dilsel çeşitlilik: Diller dünyası ile canlılar dünyası arasında kimi bağıntılar / 77

Üç *Yitik Sözler / Yitik Dünyalar* / 91
Birden ölüm - azar azar ölüm / 92
Diller nasıl azar azar ölür? / 95
Ne yitiriliyor 1: Başka adlı bir gül? / 100
Ne yitiriliyor 2: Benimki, benimki midir? / 111
Ne yitiriyor 3: Kadınlar, ateş ve tehlikeli nesneler / 116
Yitik diller, yitik bilgi / 121

Dört *Dil Ekolojisi* / 135
Cennetteki Babil: Papua Yeni Gine / 137
Niye bu kadar dil var? / 143

Dillerin ölme biçimleri / 152
Ne değişti? / 164

Beş *Biyolojik Dalga* / *167*
Paleolitik dünya sistemi / 170
Neolitik devrim / 174
Neolitikten sonraki farklı gelişme yolları / 186
Neolitik artçı şok / 189

Altı *Ekonomik Dalga* / *209*
Egemenliğe yükseliş / 212
Ekonomik kalkış (*takeoff*) / 216
İlk kurbanlar: Kelt dilleri / 220
Gelişmekte olan dünyaya yayılma / 234
Çifte tehlike / 242

Yedi *Niçin Bir Şey Yapmalı?* / *247*
Niye uğraşmalı / 251
Seçim yapmak / 252
Dil, kalkınma, sürdürülebilirlik / 254
Yerli bilgi sistemleri / 272
Dil hakları ve insan hakları / 280

Sekiz *Sürdürülebilir Gelecekler* / *289*
Dil korumasına aşağıdan yukarıya yaklaşımlar: Kimi örnekolay incelemeleri / 290
Aza razı olup çoğu elde etme / 303
Kim korkar ikidillilikten? / 310
Yüreği olmadan yaşamak / 316
Yaşayakalma için planlama: Doğal kaynak olarak diller / 324
Kimi yukarıdan aşağıya stratejiler / 326

Kaynakça ve Okumayı Sürdürmek İçin / 333

Kaynakça / 347

FOTOĞRAF, TABLO, HARİTA, ÇİZİM ve RESİMLER

Fotoğraf 1.1 Tevfik Esenç, Ubıhça'nın son konuşucusu / 17
Fotoğraf 1.2 Katavba Siyu dilinin son konuşucusu Kızıl Fırtına Bulutu ve Vapo dilini akıcı konuşabilen son insanlardan Laure Somersal / 17
Fotoğraf 1.3 Ned Madrell, Man Dili'nin son konuşucusu / 19
Fotoğraf 1.4 Marie Smith, Eyak Dili'nin son konuşucusu / 37
Fotoğraf 1.5 Gal Dili Derneği, evlerin satılığa çıkarılmasını protesto ediyor / 45
Fotoğraf 1.6 Kudüs'teki üç dilli levhalar / 47
Tablo 2.1 Konuşucu sayısı en çok olan 15 dil / 59
Harita 2.1 Başlıca ülkelerin göreli dil yoğunluklarını gösteren dil haritası / 65
Tablo 2.2 Türümsel ilişkiye bir örnek / 69
Harita 2.2 Dillerin ve kütüklerin küresel dağılımı / 71
Tablo 2.3 Konuşucu sayısı belirtilenin altında olan dillerin anakaralarındaki toplam dil sayısına oranı (yüzde olarak) / 77
Harita 2.3 Dünya dirim çeşitliliğinin dağılımı / 83
Fotoğraf 2.1 Sarawak'taki yağmur ormanında Penanlar / 87
Fotoğraf 3.1 İşi, son Yahi / 93
Fotoğraf 3.2 Olta kamışı olarak kayaların arasına yerleştirilmiş *'ōhi'a*, yem olarak da yılan balığı kullanarak geleneksel yöntemle *ulua* avlayan Havaili balıkçı / 101
Tablo 3.1 Pohnpei dilinde sayı sınıflayıcılarıyla sayma / 111
Tablo 3.2 Geleneksel Dyirbal dilinde ad sınıflaması / 117
Tablo 3.3 Gençlerin Dyirbal dilinde adların sınıflanışı / 121
Çizim 3.1 Palau'daki Tobi'de kullanılan, bazı geleneksel olta iğneleri / 129
Çizim 3.2 Yaşam çevrimlerinin çeşitli evrelerindeki adlarıyla, kimi önemli Hawai'i balıkları / *133*
Fotoğraf 4.1 Papua Yeni Gine'nin iç bölgelerinden tipik bir köy görünümü / 139
Harita 4.1 Yeni Gine'deki dil aileleri / 141
Fotoğraf 4.2 Bir Papua Yeni Gine köylüsü tatlı patates hasadında / 143

Fotoğraf 4.3 Köylüler takas edecekleri ürünlerle yerel pazarda / 145
Harita 5.1 Tarımın doğduğu merkezler ve bağlantılı dil ailelerinden kimileri / 175
Çizim 5.1 Anakaraların tahmin edilen nüfusu, İÖ 400 - İS 1800 / 187
Resim 5.1 Koloniciler Virginia'ya ayak basıyor. On yedinci yüzyılın başı / 191
Harita 5.2 ABD'de Avrupa yerleşiminin yayılma dalgası / 193
Fotoğraf 5.1 California'daki bir devlet (İngilizce) okulunda Luisenyo kadınları, 1904 / 199
Fotoğraf 5.2 Son safkan Tasmanyalılar / 201
Harita 6.1 Kelt ülkeleri haritası / 221
Fotoğraf 6.1 Cornwall dilinin son konuşucusu Dolly Pentreath'in mezarı / 223
Harita 6.2 İki Kelt dilinin, Cornwall dili ve Bretonca'nın gerileme evreleri / 227
Fotoğraf 6.2 Welsh Not (Gal Düğümü) / 231
Harita 7.1 1914'te Avrupa'nın denetimi altındaki topraklar / 249
Fotoğraf 7.1 Ok Tedi madeninden çıkan maden posasının yol açtığı zararı inceleyen Yonggom köylüleri / 261
Fotoğraf 7.2 Papua Yeni Gine'de köyce işletilen bıçkıhaneye kereste götüren kadınlar. Böyle yerel denetimli, küçük ölçekli işletmeler bugün ülkenin birçok yerinde çokuluslu kesim işlemlerinin karşısında sürdürülebilir seçenekler oluşturuyor / 281
Fotoğraf 7.3 Mikronezya Federe Devletleri'ndeki Chuuk'ta, yasağın kalkmasından sonra, ağlarıyla balık avlayan kadınlar. Dönemsel yasaklamalar bir tür koruma yöntemi oluşturuyor / 283
Harita 8.1 Hawai'i adaları / 295
Fotoğraf 8.1 Hawai'i adasındaki Waipi'o vadisinde geleneksel kuru ve yaş kulkaş dikimi / 297
Fotoğraf 8.2 Maori ortamında eğitim programı öğrencileri / 297
Fotoğraf 8.3 Galce Kurulu'nun afişi: Çocuklarınız için neden Galce eğitimi seçmelisiniz? / 315
Fotoğraf 8.4 Papua Yeni Gine de eğitim yetkilileri, ülkenin çeşitli yerlerindeki bir takım ilkokullarda anadili öğretimini başlatmanın önemini artık anladı. / 323
Fotoğraf 8.5 Hawai'i krallığının yıkılmasının yıldönümünde Honolulu'da egemenlik gösterisi / 329

ÖNSÖZ

Avustralya'nın en eski yerlilerinin 250 dilinden çoğunun yok olup gittiğini, uzun dönemde ancak birkaçının yaşayakalmasının beklendiğini pek az kişi bilip umursar görünüyor. Bugünkü California eyaletinde, konuşulagelmiş 100 yerli dilinden birini öğrenen bir tek çocuk yok. Man dilinin son konuşucusu 1974'te öldü. Dünyanın dört bir yanından daha birçok dil için de aynı bunaltıcı öyküyü anlatmak mümkün: Gelecek yüzyılda dünya dillerinden en az yarısının soyu tükenebilir. Bu farklı sesleri yeryüzünden silecek ne oldu?

Dillerin yok oluşu, daha büyük bir tablonun, dünya ölçeğindeki neredeyse toptan ekosistem çöküşünün parçası. Araştırmalarımız, biyolojik çeşitlilik bölgeleriyle en yüksek dilsel çeşitlilik bölgeleri arasında hayli göze batıcı bağıntılar ortaya koyuyor ve "biyolojik/dilsel çeşitlilik" diye adlandıracağımız ortak bir dağardan söz etmemize olanak veriyor: Dünyanın bütün bitki ve hayvan türlerinin yanı sıra insan kültürlerini ve dillerini içeren zengin yaşam tayfı. En büyük biyolojik/dilsel çeşitlilik, dünya nüfusunun yaklaşık yüzde dördünü oluşturan, dünya dillerininse en az yüzde 60'ını konuşan yerli halkların yaşadığı alanlarda bulunmaktadır.

Tehlikeye düşen türlere ve çevreye yönelik ilginin büyümesine karşın, insan topluluklarının da tehlikede olabileceğinin pek farkına varılmıyor. Pandalarla benekli baykuşların hâl-i pürmelâli üzerine, insan dillerinin çeşitliliğinin yitirilişine oranla daha çok söz söylenmiştir. Bu kitabın başlıca amacı, bilim topluluğunun daha geniş kesimlerini ve kamuyu, dünya dillerinin, dolayısıyla kültürlerinin de, karşı karşıya olduğu tehditten haberdar etmektir.

Anlatacağımız, süregiden kültürel ve dilsel çözülmeye ilişkin epeyce bunaltıcı bir öykü olmakla birlikte, şu yeni binyılın umut da verdiği kanısındayız. Mayıs 1992'de, Birinci Dünya Yerli Halklar Konferansı'na katılarak kendi kaderlerini tayin etme, çocuklarını eğitme ve kültürel kimliklerini koruma isteklerini bildirmek üzere, 500 yerli temsilcisi Rio de Janeiro varoşlarındaki Kari-Oca'da bir araya geldi. Yirminci yüzyılın son onyılları, yerli eylemciliğinin tabandan uluslararası baskı gruplarına değin yeniden doğuşuna tanık olmuştur. Tuhaftır, kültürel ve dilsel türdeşleşmeyi, özellikle de İngilizce'nin yayılmasını sağlayan küreselleşme güçleri, birer direniş aracı olarak da harekete geçiriliyor. İnternette birçok yerli halkın ve örgütlerinin, yeryüzünün her yanından milyonlarca insana ulaşabilen İngilizce *web* siteleri var. Hawaii adasındaki Hilo'da toplanan 1999 Dünya Yerli Halklar Eğitim Konferansı delegeleri, toplantı konuşmalarını anadillerinde yapmaya yüreklendirildiler. Bu kitabı, farklı sesleri yok olup gitmiş nice insanla, dünyanın her yanında tehdit altındaki dillerin, seslerini koruyup güçlendirme uğraşını sürdüren konuşucularına adamak istiyoruz.

Bu kitap 1998 Hilary Ders Dönemi'nde Oxford Üniversitesi'nde verdiğimiz "Tehlikedeki Diller: Nedenler ve So-

nuçlar" konulu bir konferans dizisi olarak başladı. İşbirliğimiz, ikimizin de, ilgi ve eğitimlerimizi yansıtan az çok farklı vurgularla, konuya ilişkin birer kitap tasarladığımızı ortaya çıkardı: Daniel Nettle antropoloji eğitimi görmüş, alan çalışması deneyimini Afrika'da edinmiş; Suzanne Romaine ise dilbilim eğitimi görmüş, alan deneyimini Birleşik Krallık ile Pasifik adalarında edinmişti. Ortaya çıkan kitap, başlangıçta ayrı ayrı tasarladığımız kitaplardan kuşkusuz biraz farklı. Ancak sonuçtaki bütünün, parçalarının toplamından büyük olduğunu umuyoruz.

Kitaptan mümkün olan en geniş okur çevresinin kolayca yararlanabilmesi için, metinde kaynakça ve dipnotlardan kaçındık. Kitabın sonunda bir kaynakçayla her bölüm için yararlandığımız kaynakları da belirterek yeni okuma önerilerine yer verdik.

İlk metnin eski bir taslağı üzerindeki yol gösterici yorumları nedeniyle Leanne Hinton'a, konuyla ilgili tartışmalardan ötürü de Deborah Clarke ve Rachel Rendall'a teşekkür etmek isteriz. Görsel malzeme ve kaynakça konularında yardımcı olan Colin Baker, Lily Cregeen, Nancy C. Dorian, Ed Greevy, George Hewitt, Stuart Kirsch, Charles Langlas, Ellen Okuma, Leialoha Apo Perkins, Kevin Roddy ve Craig Severance'a da teşekkür borçluyuz.

Daniel Nettle
Suzanne Romaine
Oxford, Ocak 1999

BİR

Nereye Gitti Onca Dil?

Çoğumuza asla soyumuz tükenemezmiş gibi gelir.
Dodoya da öyle gelirdi.
-William Cuppy

Birkaç yıl önce, dilbilimciler Tevfik Esenç'in sesini almak üzere Türk köyü Hacı Osman'a akın ediyordu. Esenç, zayıf, nahif bir çiftçiydi. Vaktiyle Kuzeybatı Kafkaslar'da konuşulan Ubıhça'nın bilinen son konuşucusu olduğu kabul ediliyordu. O sıralarda kabilenin ancak dört beş yaşlısı Ubıhça birkaç söz hatırlıyordu, akıcı konuşabilense yalnızca Esenç'ti. Üç oğlu bile artık Türkdilli olmuştu. Babalarıyla anadillerinde konuşamıyorlardı. Esenç, mezar taşında yer almasını istediği yazıyı 1984'te çoktan yazmıştı: "Burası Tevfik Esenç'in mezarıdır. Kendisi, Ubıhça adı verilen dili konuşabilenlerin sonuncusuydu." 1992'de Esenç'in ölümüyle, Ubıhça da, sürekli kalabalıklaşan soyu tükenmiş diller sırasına katıldı.

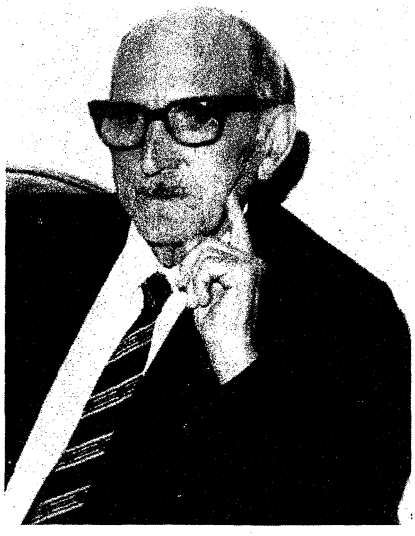
Dört yıl sonra Güney Carolina'da Kızıl Fırtınabulutu adında bir Amerika yerlisi öldü. Can çekişen bir dilin son sesiydi. Kendi topluluğunun artakalan üyeleriyle artık ana dilinde söyleşemeyen Kızıl Fırtınabulutu, kabilesinin dilini yanında mezara götürdü. Halkı içinde tek başınaydı ama Amerika yerlileri içinde tek değildi. Kupenyo dilinin son konuşanı, California, Palalı Roscinda Nolasquez 1987'de 94 ya-

şında, Vapo dilinin son konuşucularından Laura Somersal da 1990'da ölmüşlerdi.

Dünyanın bir başka yerinde, Man Adası'nda, Ned Maddrell 1974'te öldü. Onun ölümüyle, eskil Man dili, yeryüzünün yaşayan dilleri topluluğundan ayrıldı. Daha yüz yıl önce, Maddrell'in doğumuna az kala, 12 bin kişi (ada nüfusunun yaklaşık üçte biri) Man dili konuşmaya devam ediyordu. Maddrell öldüğündeyse, dilini akıcı konuşan başka kimse kalmamıştı. Maddrell'in ölümünden iki yıl önce, Avustralya'da, Kuzey Queensland'de birkaç sözcükten fazla Mbabaram bilen son insan olan Arthur Bennett ölmüştü. Mbabaram, annesinin yirmi küsur yıl önce ölmesinden beri Bennett'in de kullanmadığı bir dildi.

Tevfik Esenç, Kızıl Fırtınabulutu, Roscinda Nolasquez, Laura Somersal, Ned Maddrell ve Arthur Bennett, birbirlerinden binlerce kilometre uzakta, kökten farklı kültürel ve ekonomik koşullar altında yaşayıp öldüler. Topluluklarını yıkan ve onları can çekişen dillerin son temsilcileri olarak bırakan kesin etmenler apayrı olsa da, öyküleri arasında başka bakımlardan çarpıcı bir benzerlik var. Yazgıları, buzdağının yalnızca tepesini oluşturan ortak bir örüntüyü ortaya koyuyor, ne yazık ki: Yeryüzünün dilleri korkutucu bir hızla ölmekte. Bu kitap, dillerin nasıl ve neden yok olduğunun öyküsünü anlatıyor.

Bilinen dünya dillerinin yaklaşık yarısı, son beş yüz yıl içinde ortadan kalkmıştır. Etrüsk, Sümer, Mısır gibi kimi eskil devletlerin dilleri daha yüzyıllarca önce yok olmuştu. Yazıtları, olsa olsa, dil ve kültürleri çoktandır ölü, kendileri de çoğunlukla unutulmuş halkların belli belirsiz izleridir. Sudan'da İÖ sekizinci yüzyıldan İS dördüncü yüzyıla değin aynı



Fotoğraf 1.1: Tevfik Esenç, Ubıhça'nın son konuşucusu

[Okan İşcan/George Hewitt'in izniyle]





Fotoğraf 1.2: Katawba Siyu dilinin son konuşucusu Kızıl Fırtına Bulutu ve Vapo dilini akıcı konuşabilen son insanlardan Laure Somersal

[Fırtına Bulutu'nun fotoğrafı Bernard Comrie, Stephen Mathews ve Maria Polinsky'nin yayımladığı The Atlas of Languages*'tan (1996, Quarto Publishing, plc) alınmıştır. Vicki Patterson'un izniyle yayımlanan Somersal fotoğrafı ise Scott M. Patterson'un.]*

adı taşıdığı imparatorluğun resmi dili olan Meroe, bugüne dek çözülememiş yazıtlarda yaşıyor yalnızca. Britanya'nın eskil dillerinden Cumbria'nınsa yalnızca üç sözcüğü yaşıyor. Hiçbir yazılı belge bırakmayan daha birçok halk hakkındaysa hiçbir şey bilmiyoruz.

Günümüz dünyasına kısaca göz gezdirince, geçmiş birkaç yüzyılın yok oluş damlalarının artık sele dönüştüğü ortaya çıkıyor. Başlangıçtaki örneklerimiz gösteriyor ki, dil ölümleri, eskil imparatorluklarla ücra yerlere özgü, tekil olgular değil. Dünyanın her yanında, gözlerimizin önünde sürüp gitmekte. Örneğin, Batı Avrupa'daki diller arasında, yok oluş eşiğinde olmak bakımından, Man dili tek başına değildir. Man dilinin ölümünden iki yüz yıl önce, 1777'de, Cornwall dilini ana dili olarak konuşan son kişi olan Dolly Pentreath, 102 yaşında öldü. İrlanda dili, İskoçya Gaelcesi, Galce, Bretonca gibi birkaç çağdaş Kelt dili de büyük tehlike altında.

İngilizce konuşanların pek azı bundan haberdar olsa da, İS yaklaşık 1000'e değin İrlanda dili savaşkanca yaygınlaşan bir dildi. Bu dil, Latince ve Yunanca'dan sonra Avrupa'nın en eski edebiyatına sahiptir. Ne var ki, hemen hemen bütün çocuklar tarafından okulda enine boyuna öğrenildiği halde, evlerde pek kullanılmıyor. Dolayısıyla, ülkenin batı kıyısında varlığını sürdüren birkaç cepteki köylülerin dili olarak gitgide yok oluyor. Bilim insanları, İrlanda dilinin uzak geleceğinin bugün altmış yıl öncesine göre daha güvenli olmadığı kanısında. Bir kestirime göre, 1990 yılında, İrlanda diline, çocuklarına dili aktarmaya yetecek kadar bağlı olan konuşucuların sayısı dokuz binin biraz altındaydı. Genç kuşağa aktarılmayan diller sonuçta ölür gider.

Dünyanın başka bölgelerine kısaca göz atmak da aynı



Fotoğraf 1.3: Ned Madrell, Man Dili'nin son konuşucusu

[Cregeen ve Man Adası Müzesi'nin izniyle, Douglas, Man Adası.]

mutsuz tabloyu doğruluyor. Avustralya'nın en eski yerlilerinin dillerinden her yıl biri ya da daha çoğu ölüyor. Avrupalılar'la ilişkiye girilmesinden önce belki 250'den çok dil varken, kimi dilbilimciler, bir şey yapılmazsa, bu kitap yayımlanıncaya dek hemen hemen bütün yerli dillerinin ölmüş olacağını tahmin ediyor. ABD tek başına yüzlerce dilin mezarlığıdır. Günümüzde Birleşik Devletler'in kapladığı bölgede, Columbus'un ayak bastığı 1492'de konuşulan, tahminen 300 dilden bugün yalnızca 175'i konuşuluyor. Ne var ki, bunlardan çoğu da ucu ucuna yaşayabiliyor. Yok oluşlarına, ola ki, yalnızca bir kuşak kalmış.

Bir süre önce, 1962'de Kuzey Amerika kıtasında yapılan bir tarama, konuşucularının çoğunluğu 50 yaşın üstünde olan (örneğin, California'nın Pomo ve Yuki dilleri gibi) 79 yerli dili olduğunu ortaya koymuştu. Maine'deki Penobskot dili gi-

bi, konuşucularının sayısı 10'dan az olan 51 dil vardı, 35 dilin konuşucularıysa 10 kişi ile 100 kişi arasındaydı. Yalnızca, Navaho, Çeroki ve Mohavk'ın da içinde bulunduğu altı dilin 10 binin üstünde konuşucusu vardı. 79 dilden 51'inin ortadan kalkmasına ramak kaldığı kesin sayılır. Konuşucuları 100'den az olan diller yok olmaya o kadar yaklaşmıştır ki, gündelik dil olarak yeniden yaşarlık kazanmaları beklenmez. California'da varlığını sürdüren yerli dilleri çocuklara öğretilmemektedir. Yitip gitmiş birçok Amerikan Yerli dili arasında, Mayflower gemisiyle İngiltere'den gelip New England'daki ilk kalıcı koloniyi kuran göçmenlere, Amerika'da buldukları nesneleri adlandıracak (*moose* [sığın ya da mus] ya da *raccoon* [rakun] gibi) ilk sözcükleri veren diller de var. Şimdi bir bu sözcüklerde, bir de Massachusetts [Masaçusetler] gibi eyalet adlarında izlerini buluyoruz.

Diller neden ve nasıl ölüyor?

Dillerle ilgili olarak, tıpkı türlerden söz eden bir dirimbilimci gibi, "ölüm" ve "soyun tükenmesi" benzeri terimler kullanıyoruz. Kulağa tuhaf ya da iğreti gelebilir. Bu terimlerin kullanılması nasıl haklı çıkarılabilir? Diller, nihayet, kelebekler ya da dinozorlar gibi doğacak, ölecek canlılar değildir. Yaşlılığın ya da hastalığın pençesine düşmezler. Varlıkları, ağaçlar, insanlar gibi elle tutulmaz. Var olduğundan söz edilebileceği kadarıyla, dilin yeri, onu kullanan insanların zihinlerinde olmalı. Başka bir anlamdaysa, dile bir etkinlik, insanlar arasında bir iletişim dizgesi olarak bakılabilir. Dil, kendi kendini ayakta tutan bir varlık değildir. Ancak konuşulup aktarılabileceği bir topluluk varsa, dil var olabilir. İnsan topluluğuysa, ancak insanların içinde barınabilecekleri yaşanır bir çevre ve

geçimlerini sağlayacakları araçlar varsa var olabilir. Toplulukların esenlikte olmadığı yerde, dilleri tehlikededir. Diller, konuşucularını yitirdiklerinde, ölürler.

Kimileri de "dil öldürümü" ve "dil intiharı" terimlerini kullanagelmiştir. Bu terimler, dillerin doğal ölümlerle ölmediğini düşündürüyor. Diller ölmüyor, öldürülüyor. İngilizce, Glanville Price'ın dediği gibi, bir "öldürücü dil"dir. Bu anlamda, örneğin, İrlanda dilinin İngilizce eliyle öldürüldüğü söylenmiştir. Buna karşılık başkaları da dilin kendine kıydığını söyleyerek sonuçta İrlanda dilini suçlu çıkarmıştır. İrlandalı yazar Flann O'Brien, İrlanda yanlısı olmakla birlikte, İrlanda dilini canlandırma çabasını hoş karşılamamış ve reddetmiştir, çünkü İrlandalılar'ın karşılaştığı zorlukların "temelde Galliler'in bu güzellik ve kesinlik aracını, bile isteye kendilerinden söküp atmalarından" ileri geldiği kanısındaydı.

Dil için kullanılan "ölüm", "soyun tükenmesi", "öldürüm", "kendine kıyma" gibi terimler birer eğretilemedir. Peki böyle eğretilemeler yararlı mıdır? Diller insanlarla, kültürlerimiz ve çevremizle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu için, konuya ölüm, soyun tükenmesi (dahası, öldürüm) açısından bakmanın yararlı olduğunu ileri süreceğiz. Dilin kendine kıyması düşüncesiyse, kuşkusuz, açıktan açığa kurbanı suçlu çıkarıyor. Bu yaklaşım yapıcılıktan uzak. Ayrıca, dayanakları da zayıf. Kimse kendini kapris yüzünden öldürmez. Kendine kıyma, aşırı zorlanmadan ileri gelen ruhsal (ve çoğu kez fiziksel) bir hastalığın varlığını gösterir. Tıpkı bunun gibi, insanlar dillerini de durduk yerde fırlatıp atmaz. Bu kitap boyunca, dil değiştirme ve dil ölümünün ne çok örnekte, teslim olmaktan başka gerçekçi seçenek bırakmayan baskılar ve zorlayıcı toplumsal koşullar altında gerçekleştiğini göstereceğiz. Birçok

insan, kendilerini savunmak üzere, bir sağ kalma stratejisi olarak kendi dillerini konuşmayı bırakmaktadır.

Çok şey anlatan bir örnek olarak, El Salvador'da, bir köylü ayaklanmasının ardından kılık kıyafeti ya da fiziksel görünüşünden Yerli olarak tanınan herkesin Salvadorlu askerlerce toplanıp öldürüldüğü 1932'de olup bitenleri ele alabiliriz. Bu yolla 25 bin insan öldürüldü. Üç yıl sonra bile, radyo yayınları ve gazeteler, yeni bir ayaklanmanın önlenmesi için El Salvador Yerlileri'nin toptan yok edilmesini istiyordu. Pek çok kişi, resmen hiç Yerli bulunmayan bir ülkede kesinkes ölüm olacağından korktukları sonuçtan kurtulmak üzere, Yerli olarak tanınmamak için kendi dilini konuşmayı bıraktı. Tarihin cilvesi, 1970'lerde, özellikle yitirdikleri kültür mirasına yanan Yerli-olmayan Salvadorlular arasında, düşünme biçimleri ters yüz olmuştu. Ne yazık ki, bu kitapta anlatılacak başka insan haklarını çiğneme örnekleri de var: İnsanların, kendi dillerini kullandıkları için cezaya çarptırıldığı, hapse atıldığı örnekler. Kenyalı yazar Ngũgĩ Wa Thiong'o'nun ana dili Gikuyu'yu kullanarak yazma kararı, hapis yatmasına, sonunda da sürgün edilmesine yol açmıştı.

Benzer biçimde, Ubıhça'nın soyunun tükenmesi de, Karadeniz'in doğu kıyısındaki Soçi'nin kapladığı alanda (Abhazya'nın kuzeybatısında) 1860'lara değin yaşayan Ubıh halkının uğradığı soykırımın nihai sonucudur. Rusya 1860'larda Müslüman Kuzey Kafkasya'yı ele geçirince, bütün Ubıh nüfusu anayurtlarından ayrıldı. On binlerce insan yerinden edilerek, kuşku yok ki, büyük can kaybı vererek, Türkiye'ye kaçmak zorunda kaldı, sağ kalanlar da Türkiye'de çeşitli yerlere dağıldı. Rusya'nın Kafkaslar'ı fethi, Çeçenler gibi halkların hayatlarını, hayat biçimlerini, dillerini tehdit ederek, bugün

hâlâ sürüyor. Bu arada Türkiye de, Kürtler'e ve kamu alanında kullanılmasına izin verilmeyen dillerine yönelik insan hakları ihlalleri konusunda uzun tarihi olan bir ülke.

Demek ki, dil çeşitliliği kültür çeşitliliğinin göstergesidir. Dilin ölümü, kültürel ölümün belirtisidir: Bir dilin ölmesiyle bir yaşama biçimi ortadan kalkar. Dillerin yazgıları, konuşucularının yazgılarına bağlıdır. Dil değiştirme ve dil ölümü, bir topluluğun uğradığı çeşitli türlerden -toplumsal, kültürel, ekonomik, hatta askeri- baskılara tepki olarak gerçekleşir. Bir dil ne zaman belli bir işlevi yerine getirmez olsa, yerini alan bir başka dile zemininin birazını bırakır. Ölüm, bir dil bir başkasının yerini o dilin bütün işlev alanlarında aldığında ve analar babalar çocuklara o dili aktarmaz olduğunda gerçekleşir.

Bu kitapta, geçmişte dillerin ölümüne yol açmış çeşitli etmenlerin, bugün birçok dil için nasıl daha da büyük birer tehdit oluşturduğunu göstereceğiz. Gerçekten de, dillerin yok olmasına yol açan süreçlerin son iki yüz yıl boyunca büyük ölçüde ivme kazandığını kabul etmek için geçerli nedenler var. Dilbilimciler, yeryüzünde bugün 5000-6700 kadar dil bulunduğunu hesaplıyor. Bunların en az yarısı, belki de daha çoğu, gelecek yüzyılda ortadan kalkmış olacak. Gelecek bölümde, bu durumun, dillerin ortadan kalkması sorununu, biyologların, türlerin soyunun tükenmesine ilişkin en kötümser kestirimleriyle başa baş kıldığını göstereceğiz. Dil çeşitliliğinin yitirilmesine ilişkin herhangi bir şey yapacaksak, dillerin evrimini biçimlendiren ve kimileri yayılırken kimilerinin kapladığı alanın daralmasına yol açan çeşitli tarihsel olayları bilmek zorundayız. Örneğin, binlerce yılın ardından Yunanlılar'ın bugün gene Yunanca konuşması, İrlanda, İskoçya ve

Galler'de yaşayanlarınsa dillerini yitirmekte olması nedendir?

Diller nerelerde ve ne zaman tehlikededir?

ABD merkezli bir köktendinci misyonu ve yurtdışına gönderilen en büyük Protestan misyoner topluluğu olan Summer Institute of Linguistics (SIL [Dilbilim Konulu Yaz Enstitüsü]), dillerin karşı karşıya olduğu tehlikenin büyüklüğü konusunda, herhalde, akademik kurumlardaki dilbilimcilerin çoğundan daha fazla fikir sahibidir. Her ne kadar SIL'in birincil ilgi alanı dillerin korunması değil, dünya halkları için *Kitabı Mukaddes* çevirilerinin sağlanmasıysa da, çalışanlarının, dillerin geniş ölçekte belgelenmesi konusunda daha fazla doğrudan deneyimi vardır. Şu andaki etkin kapasiteleri 850 dili, geçmiş etkinlikleriyle birlikte toplam 1200 dili içermektedir. Çalışmalarından öğrendiğimize göre, dünya dillerinin yüzde 50'si için *Kitabı Mukaddes* çevirisine başlanmış ya da ihtiyaç duyulmaktadır. Birçoğu belki de tehlikede olan bu yüzde 50 konusunda çok az bilgimiz var. SIL'in yayın organı *Ethnologue*, dünya dillerinden yüzde 20'sinin can çekişmekte olduğunu ileri sürüyorsa da, bu büyük olasılıkla, fazlasıyla ihtiyatlı bir tahmin.

Dilin nabzı besbelli en genç kuşakta atar. Evde ana baba ya da bakımı üstlenen başkaları tarafından çocuklara doğal yollarla aktarılmaktan çıktıklarında diller tehlikededir. Topluluğun büyük yaştaki çocuklarının edindiği, küçüklerin edinmediği diller bile tehlikededir. Öyleyse kilit soru şudur: Bugün konuşulmakta olan dillerden kaçı artık küçük çocuklarca öğrenilmez olmuştur?

SIL'in *Ethnologue*'undaki verilerden yararlanarak, dünya

nüfusunun yüzde 90'ının en çok kullanılan 100 dili konuştuğunu hesaplayabiliriz. Bunun anlamı, yeryüzündeki insanların yaklaşık yüzde onu tarafından konuşulan en az 6 bin dil bulunduğudur. Alaska Yerli Diller Merkezi'nden dilbilimci Michael Krauss, 100.000'in üstünde konuşucusu olan bütün diller hesaba katıldığında, "güvende" olan ancak 600 dil bulunabileceğini ileri sürüyor. Krauss, geri kalan 6 bin dilden pek azının geleceğinin güvencede sayılabileceği kanısında. Başka deyişle, belki dünya dillerinin ezici çoğunluğu silinip gitme tehlikesiyle karşı karşıya.

Daha özgül olarak, Krauss, ABD ve Kanada'daki yerli dillerinin yüzde 80'inin (187 dilden 149'unun) artık çocuklar tarafından öğrenilmediğini tahmin ediyor. Bugünün Kanada'sında vaktiyle en az 60 yerli dili konuşulurdu. Oysa Kinkade, bu dillerden ancak dördünün (60 bin konuşucusuyla Kri; Kanada'da 30 bin, ABD'de 20 bin konuşucusuyla Ocibua; Kanada'da 5 bin, ABD'de 15 bin konuşucusuyla Dakota; Kanada'da 16-18 bin, Alaska'da 6 bin, Grönland'da 41 bin konuşucusuyla İnuktitut) gerçekten yaşayabilecek durumda olduğunu, çünkü yalnızca bunların yaşayakalmalarını sağlayacak genişlikte bir konuşucu tabanı bulunduğunu ve küçük çocuklarca edinildiğini tahmin ediyor. Bugün ABD olan topraklarda konuşulan yerli dillerden ancak beşinin konuşucularının sayısı 20-30 bin arasında. 40-50 bin arası konuşucusu olan yalnızca iki dil var. Navaho, 100 binin üstünde konuşucusu olan tek yerli dili.

Krauss, Orta Amerika dillerinin yüzde 17'sinin (300 dilden 50'sinin), Güney Amerika dillerindense yüzde 27'sinin (400 dilden 110'unun) yaşayabilecek durumda olduğunu ileri sürüyor. Bu bölgedeki dillerin sayısı, diyelim, bir Afrika'nın

çok altında olmakla birlikte, başka hiçbir dille akrabalığı olmayan benzersiz Güney Amerika dilleri dikkate değer sayıdadır. Örneğin, Brezilya, hâlâ dilbilimsel belgeleme çalışmalarına muhtaç bir ülkedir: Dillerinin neredeyse yarısı, ülkenin en uzak, en ulaşılmaz bölgelerinde konumlanmış ve henüz incelenmemiştir. Örneğin, Koaya dilinin bilinen biricik konuşucuları, Rondonia eyaletindeki bir ev halkının kadınlarıdır. Güney Amerika dillerinin sayıca göreli azlığı, büyük olasılıkla, yerli nüfusun neredeyse toptan yok edilmiş olmasının sonucudur. Yerli dillerini konuşanların sayısı, hiçbir zaman Fetih'ten önceki düzeye yükselmemiştir. Örneğin, Uruguay'da artık bir yerli nüfus yoktur, hiçbir yerli dili de korunmamıştır. Resmi dil İspanyolca olduğu halde, Yerli olsun olmasın hemen herkesin Guarani dilini bildiği ve belli durumlarda konuştuğu Paraguay dışında hiçbir çağdaş Güney Amerika ulusu, ulusal kültür ve kimliğini dışavurmak için yerli bir dili kullanmamaktadır.

En kötüsüyse, sayısı 250 olarak tahmin edilen en eski yerli dillerinden yüzde 90'ının yok olma eşiğinde bulunduğu Avustralya'dadır. Bugün ancak 50 kadar dil yaygın biçimde konuşulmaktadır. Bunlardan da ancak 18'inin konuşucu sayısı 500'ün üstündedir. Bu 18 dil en eski Avustralya yerli dillerinin hayatta kalmış 30 bin konuşucusundan kabaca 25 binine karşılık düşmektedir. Büyücek bir topluluğun üyelerince günlük yaşamın bütün alanlarında kullanılan bir tek en eski yerli dili yoktur. Olasılıkla, gelecek yüzyıla ancak iki ya da üç dil ulaşabilecektir.

Afrika ve Asya, geçen 200 yıl boyunca Avrupa dillerinin yaygınlaşmasına karşın, yaşayan yerli dillerin en yüksek sayıda olduğu anakaralardır. Yakın geçmişte, dil ölümü sorunu-

nun Afrika'daki boyutlarını saptamaya yönelik bir girişim, beklenebileceği gibi, fiilen bütün Afrika halklarının şu ya da bu ölçüde etkilendiğini ortaya koydu. Sonuçta 54 dilin ortadan kalkmış, bunların dışında 116 dilin de ortadan kalkma sürecinde olduğu belirlendi. Bu sayılar eylemli bir alan taramasına değil, Afrika dilleri konusunda varolan edebiyata ve araştırmacılara gönderilen soru kâğıtlarına dayalı olduğundan, gerçek sayıların altında kalmaları muhtemeldir. Kenya, bu konuda güvenilir hesaplamalar bulunan tek ülkedir ve sekiz dilini yitirmiş durumdadır. Gene bekleneceği gibi, dil sayısının en büyük olduğu Nijerya'da, ortadan kalkmış ve tehlike karşısında bulunan dillerin sayısı da diğer ülkelerden büyüktür: Oldukça ihtiyatlı bir hesaplamaya göre yok olmuş 10 dil, yok olma sürecinde 17 dil daha.

Büyük sayılar belirgin bir güvenlik sağlıyorsa da, gelecek bölümde bu sayılamalardan bazılarının anlamını daha ayrıntılı incelerken açıklayacağımız nedenlerle, sayılara bakarak her şey anlaşılmıyor. Yaklaşık bir güvenlik eşiği olarak Krauss'un verdiği 100 bin sayısından söz etmiştik. Ne var ki, bütün küçük dillerin tehlikede yahut tersine, bütün büyük dillerin güvende olduğu sonucuna kendiliğinden varamayız. Örneğin, İzlanda dilinin ancak 100 bin konuşucusu vardır ama ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya değildir. Konuşucularının sayısı çok daha büyük olan başka diller tehlikeye düşebilir ya da tehlikededir. Örneğin, Kuruks gibi, tehlike altındaki bazı Orta Hindistan dillerinin bir milyonun üstünde konuşucusu vardır. Bretonca da, daha 1926'da bu durumdaydı. Benzer biçimde, bir kuşak önce Navaho konuşanların sayısı da 100 binin pekâlâ üstündeydi ama Navaho gerilemektedir. Vanuatu'da hiçbir yerli dilin 3 binin üstünde konuşucusu

yoktur, gene de çoğu korunmuş görünüyor. Mikronezya'daki dillerden bugün en fazla tehlikede olanlar, en büyüğü (Guam Adası'nda 60 bin konuşucusu olan Çamorro) ile en küçüğüdür (Palau'daki Sonsoral Adası'nda yaklaşık 300 konuşucusu olan Sonsoral dili). Dolayısıyla, dilin statüsü gibi başka göstergeler incelenmedikçe, başlı başına nüfusun küçüklüğü fazla fikir vermez. Bu küçücük dillerle ilgilenen dilbilimcilerin sayısı da, ne yazık ki, daha azdır, bu nedenle haklarında çok az şey biliyoruz. Küçük toplulukların konuştuğu belli bir dile ilişkin bütün bilgimiz, çoğu kez, bir misyonerin ya da dilbilimcinin alana yaptığı tek yolculukta derlediği malzemeden ibarettir.

O zaman bile, bu küçük dillerden çoğunun sağlık durumunu saptama girişimleri, çoğu kez, söz konusu dil üzerinde çalışan dilbilimcinin bu dili kaç kişinin konuştuğundan ve durumun nasıl bir gelişme eğilimi gösterdiğinden hiç söz etmeyişi yüzünden bozguna uğrar. Birçok dilbilimcinin, araştırdığı dillerle, tekil bir alan gözleminden öte teması yoktur. Hâlâ hakkında hiçbir şey bilmediğimiz birçok dil varken, bir yandan da sürekli yeni diller bulunuyor ama kimi zaman bir şey yapmak için çok geç oluyor. Batı Taylandlı Ugong halkı, dış dünya tarafından keşfedildi edileli azalmaktadır. 1920'lerde, bir araştırmacı, Ugong dilinin çoktan ölümün eşiğinde olduğunu belirtmişti. 1960'larda Ugonglar arasında çalışan bir antropolog da dilin can çekişmekte olduğunu saptadı. 1970'lerde, bir dilbilimci, Ugong dilinin daha kullanılmakta olduğu birkaç yerde dil üzerinde çalışmaya başladı. O sırada, araştırmacının elli yıl kadar önce ziyaret ettiği iki yerde, Ugong dili yok olup gitmişti.

1970'lerin ikinci yarısında, Tayland Elektrik Üretim Da-

iresi, Kwai Nehri'nin iki kolu üzerinde birer hidroelektrik baraj kurdu. Barajlar iki Ugong köyünün yayıldığı alanı da kapladı ve köy sakinleri başka yerlere yerleştirildi. Köylerin birliğinin yok edilip Ugong konuşucularının da dağıtılmasıyla, dili hâlâ koruyan yaşlı konuşucuların, Ugong dili konuşacak pek az kimsesi kaldı, kaldıysa. Ugong dili sözcüğün gerçek anlamında sulara, konuşucuları da Tay köylerine gömüldü.

Türler gibi diller de ivedilikle belgelenmeyi ve izlenmeyi gereksinmektedir. Küçük bir dilin ve konuşucularının sağlık durumu ansızın değişebilir. Örneğin, 1962'de, Venezuela'da aşağı Culuene Irmağı kıyısındaki tek bir köyde konuşulan Trumai dilini konuşan nüfus, bir grip salgınıyla 10 konuşanın altına inmişti.

Dil ölümü neden kaygı vericidir?

Dilbilimcinin dillerin korunmasına yönelik ilgisi, ilk bakışta, kendi kendini açıklamakta ve kendi amaçlarına hizmet etmektedir. Yalnızca bilimsel nedenlerle de olsa, dilleri korumaya değer. Dilbilimciler dil yapısına ilişkin kuramlarını yetkinleştirecek ve gelecek öğrenci kuşaklarını dilbilimsel çözümleme alanında yetiştireceklerse, olabildiğince çok sayıda farklı dili incelemeye gereksinimleri vardır. Dilbilimcilerin çabaları sayesinde, 81 ünsüzle üç ünlüden oluşan alışılmamış ses dizgesiyle Ubıhça'nın hiç değilse bir kaydı tutulabilmiştir. (Yalnızca 24 ünsüzü ve ses birleşimlerine göre lehçeden lehçeye sayısı değişmekle birlikte yaklaşık 20 ünlüsü olan İngilizce'yle ya da Papua Yeni Gine'nin Bougainville Adası'nda konuşulan ve 5 ünlüsü, 6 ünsüzüyle seslerinin sayısı bütün dillerden az olan Rotokas'la karşılaştırın). Ne var ki, yaşayan son konuşuculara dayalı betimlemeler, dilin, genciyle, yaşlı-

sıyla yaşayan bir konuşucu topluluğunca aktif olarak kullanıldığı dört başı mamur halindeykenki olası niteliğinin ancak bir parçasını yakalayabilir. Bir dilin kullanılmasındaki gerilemenin sonuçlarından biri de, karmaşıklığının ve anlatım zenginliğinin azalmasıdır.

Dil konusunda yeni ve coşku verici keşifler hâlâ yapılıyor. Her bakımdan, şimdiki bilgilerimizin buzdağının tepesi olduğunu düşünebiliriz. Dilbilimciler yıllar boyunca ünsüz sayısında dünya rekorunun Ubıhça'da olduğu kanısındaydı. Şimdi, kimi Afrika dilleri Ubıhça'yı bu bakımdan geride bırakacak gibi görünüyor, yeter ki bunu anlayacak zaman kalsın. Birçok Afrika dili de hızla ölmektedir. Dilbilimciler daha 1970'lerde, yaklaşık 350 konuşucusu olan Hikskaryana adlı bir dilin varlığını ortaya çıkardı. Hikskaryana, az sayıda konuşucusu olan birçok Amazon dilinden biri. Bu dilin ve komşusu olan dillerin yapı bakımından ilginçlikleri, cümle kuruluşunda nesnenin önce geldiği dillerin bilinen biricik örnekleri olmalarındandır. İngilizce'de *Mary read a book* [Mary bir kitap okudu] yerine *a book read Mary* [Bir kitap okudu Mary] der gibi. Başka dillerde, örneğin, Japonca'da ve Avustralya'da, Kuzey Queensland'deki Cooktown'da konuşulan Guugu Yimidhirr dilinde, kural olarak Özne Nesne Yüklem (ÖNY) dizilişi vardır: *ngayu Billy nhaadhi* (sözcük sözcük çevrilirse *Ben Billy gördüm*) örneğindeki gibi. Çağdaş İngilizce'de ÖYN dizilişi vardır ama İngilizce hep böyle değildi. Dünya dillerinin yaklaşık yüzde 10'unda yüklem başa koyulur. İrlanda dilindeki gibi: *Mary is a young girl* [Mary genç bir kızdır] anlamındaki *is cailin og Maire*'nin, sözcük sözcük karşılığı, *-dır kız genç Mary* olur. Hikskaryana ve nesnenin başta yer aldığı öteki diller gelecek yüzyıla kalmayabilir. Varlıkları-

nı şans eseri öğrenmesek, insan dillerinde NÖY dizilişinin de kullanılmış olabileceğini bilemeyecektik.

Diller ve kökenleri konusunda şu anda var olan birçok bilmecenin doyurucu çözümü, dilbilimciler birçok dili inceleyinceye değin ortaya çıkmayacak. Yabancıl dilleri incelememizin dışında bırakmak, bitkibilimcilerin yalnızca çiçekçi dükkânlarındaki güllerle sera domateslerini inceleyerek bize bitkiler dünyasının nasıl bir şey olduğunu söylemesini beklemeye benzer. Dil çeşitliliği, insanların deneyimlerini hangi yaratıcı biçimlerde düzenleyip sınıfladığını ortaya koyduğundan, zihne yönelik kendine özgü bakış açıları sağlar.

Doğrusu, bugüne değin elde ettiğimiz kanıtlara bakılırsa, yeryüzünde dilbilgisi bakımından en karmaşık ve sıradışı dillerin, daha çok, başka hiçbir dille akrabalığı olmayanlar ve çoğunlukla, geleneksel yaşam biçimi tehdit altındaki küçük kabilelerce konuşulanlar olduğu görülecektir. Buna karşılık, Çince, İngilizce, İspanyolca, Arapça gibi 50 milyon ya da daha çok kişi tarafından konuşulan "dünya" dillerinin çoğunluğu, benzersiz olmadığı gibi, dilbilgisi bakımından da dünyanın daha küçük dillerinden birçoğu kadar karmaşık değildir. Diller, yayılma ve başka dillerle temas halinde güçlü bir yalınlaşma eğilimi taşır. Örneğin, İngilizce, Norman istilasından sonra Fransızca'dan birçok sözcük almış, yüzyıllar geçtikçe de, İngiliz dilbilgisi, Almanca ve İzlanda dili gibi daha tutucu Germen dillerinde hâlâ bulunan karmaşıklığı büyük ölçüde yitirmiştir. *Beowulf* gibi Eski İngilizce destanların dili günümüzün İngilizce konuşucuları için bütünüyle başka bir dilken, çağdaş bir İzlandalı'nın İzlanda sagalarını hâlâ okuyabildiğini dikkate alırsak, farklılıklar apaçıktır. Çoğunluk dilleri, dilbilgisi bakımından akışa uydurulmuştur. Üstelik, dün-

yanın belli başlı dilleri, karşılıklı çeviri ve kültürel temas süreciyle günden güne birbirlerine daha çok benzemektedir. Çoğu dil, bilim ve teknoloji alanındaki sözcükler için İngilizce terimleri ödünç almıştır.

Yalıtık dillerin konuşucuları, yabancılarla iletişimlerinde kendi dillerini nadiren kullanır. Bu diller genellikle yalnızca yerel topluluk içinde yetişen çocuklar tarafından öğrenilir. İkinci dil olarak bunları öğrenen, hemen hemen yoktur. Yalnızca küçük gruplarda, grup içi iletişim amacıyla kullanılan diller, karmaşıklığı barındırabilir. Düzenli olarak birbiriyle iletişim içindeki yakın arkadaşlar ya da aynı ailenin üyeleri arasında da aynı karmaşıklık eğilimini gözlemleyebiliriz. Çoğu zaman, ancak grup içinde paylaşılan nesnelere atıflar içeren, bu yüzden de yabancıların güçlükle anlayabileceği konuşmaları olur. Gruplar içinde anlatılan fıkralar, ergen argosu, mesleki jargon birkaç örnektir. Hava gözlemcileri kendi aralarında meteorolojik uylaşımlarla konuştuklarında, örneğin, halk dilindeki karşılığı "yağmur havası var" olan *positive vorticity adjective* [pozitif çevrinti taşınımı] gibi terimler kullanırlar.

Küçük dil topluluklarında türetmeler ve yeni kullanımlar bütün köye hızla yayılabilir. Toplumbilimci Eliezer Ben-Rafael, İsrail'deki bir *kibuts*'ta yörenin doktoruna Zigmund dendiğini anlatıyor. O doktorun gitmesinden yıllar sonra, büyük küçük herkes doktorlara "zigmund" diyor. İkizlerin diğer aile bireylerinin anlayamayacağı kendi dillerini geliştirdikleri de bilinir. Bir dili daha karmaşık, daha yöresel ve belli bir kümeye özgü kılan süreçler, o dili ayırt edici bir kimliği belirtmeye de ideal olarak uygun kılar. Dil ne kadar farklıysa, bu işlevi o kadar iyi görür. 4. Bölüm'de, Sanayi Devrimi öncesindeki insan toplumlarına özgü dilsel dengenin iyi bir modelini

oluşturan Papua Yeni Gine'de bunun nasıl olduğunu göstereceğiz.

Yol üstü olmayan yerlerde konuşulan bu küçük dillerden kimilerinde bulunan karmaşıklık, kimi insanlara şaşırtıcı gelebilir çünkü dilbilimci olmayanlar, bu dil ve topluluklardan kimilerini ilkel saymaktadır. Papua Yeni Gine'deki Sepik ve Ramu ırmaklarının aşağı yukarı ortasında bulunan ücra Gapun köyünde yaşayan yüz kadar insanı düşünün. Bu dışarıyla bağlantısız köyde insanların çoğu, geçimlerini avcılık ve tarımla sağlamaktadır. Tayap adı verilen bir dil konuşurlar. 1970'lere değin hiçbir dilbilimci Gapun'da konuşulan dil üzerinde çalışmamıştı. Aslına bakılırsa, 1938'de, bu dili keşfeden ilk Avrupalı olan bir Alman misyoner, konuşulduğu köy çok küçük olduğu ve başka yerlere oranla ulaşılmaz durumda, sivrisineklerle dolu bir bataklıkta bulunduğu için, hiçbir dilbilimcinin asla bu dille uğraşmak istemeyeceğini tahmin ediyordu. Bugün, Sepik'teki başka hiçbir dilde bulunmayan yapısal çeşitliliği ve hele kendine özgü sözvarlığıyla Tayap'ın şaşırtıcı ölçüde zengin bir dil olduğunu biliyoruz. Söyleyebileceğimiz kadarıyla, bölgedeki başka dillerden herhangi biriyle, aslında Papua Yeni Gine'deki herhangi bir dille açık seçik bir ilişkisi yok. Yeni araştırmalar, Tayap'la diğer diller arasındaki türümsel bağlar konusunda ipuçları verebilirse de, bu araştırmalar yapılacak gibi görünmüyor.

Tayap ölüyor. Köylülerin genç kuşağı Tok Pisin (*talk pidgin* ya da Picin İngilizce'si) konuşarak büyüyor, Tayap diliniyse artık akıcı konuşamıyorlar. Ne oldu? 6. Bölüm'de, dış dünyayla temasın köye nasıl birçok değişiklik getirdiğini göreceğiz. Yollar, okullar, Hıristiyanlık ve bütün bunlarla birlikte getirilen yeni düşünceler, Gapun'da insanların düşünme tar-

zını değiştirdi. Tok Pisin'i, kendilerine çağdaş dünyaya ulaşma olanakları sunan bir dil olarak görüyor ve onu benimsemeye başlıyorlar. Çocuklarıyla da artık bütünüyle Tayap dilinde konuşmuyorlar. Tayap ölünce bir kara delik bırakacak. Bu dilin daha yakından incelenmesi, insan hayatının, canlı türleri bakımından zengin bir ada olan Yeni Gine'deki kökenlerine ilişkin büyük bilmece için çok önemli bir ipucu verebilir.

Gelecek bölümde dil çeşitliliğinin coğrafi dağılımını ve bundan insanın evrimi konusunda neler öğrenilebileceğini daha ayrıntılı olarak ele alacağız. Kültürel çeşitlilikle biyolojik çeşitliliğin yalnızca ilişkili değil, birbirinden ayrılmaz olduğunu, özgül ortamlardaki birlikte evrim dolayısıyla aralarında belki de nedensel bağlar bulunduğunu göstereceğiz. Araştırmalarımız, biyolojik çeşitlilik alanlarıyla dilsel çeşitliliğin en yüksek olduğu alanlar arasında, *biyolojik-dilsel* çeşitlilik adını vereceğimiz ortak bir dağardan -dünyanın bütün bitki ve hayvan türlerinin yanı sıra insan kültürleri ve dillerini içeren zengin hayat tayfından- söz etmemize olanak veren çarpıcı bağıntılar bulunduğunu gösteriyor.

En büyük biyolojik/dilsel çeşitlilik, dünya nüfusunun yüzde dördünü oluşturan, buna karşılık dünya dillerinin en az yüzde 60'ını konuşan ve biyolojik çeşitlilik bakımından en zengin ekosistemlerden kimilerini denetim altında tutan ya da işleten yerli halkların yaşadığı bölgelerde bulunuyor. Biyolojik/dilsel çeşitliliğin korunması yerli halkların yazgısına bağlı olmakla birlikte, yerli halklar da tehlikededir. Birleşmiş Milletler Yerli Halklar Yılı 1993'te, dünyadaki 14 milyon sığınmacının çoğunluğu yerli halklardandı. Bir kestirime göre her yıl 200 bin kadar yerli öldürülmektedir.

Tayap az rastlanan bir kuş türü, Ubıhça can çekişen bir

mercan kayalığı olsaydı, düştükleri durumu belki de daha çok kişi bilecek, daha çok kişi kaygı duyacaktı. Oysa Papua Yeni Gine'de ve bütün dünyada, benzeri olmayan birçok yerel dil, örneği görülmemiş bir hızla ölüyor. Bilen ya da umursayan pek az. Tayap dili konusunda California kondorunun soyunun tükenişinden daha mı az kaygılanmalıyız? Her ne kadar en büyük tehdit, kültürleri ve geleneksel yaşama biçimleri de tehlikede olan halkların konuştuğu dillere yönelikse de, daha önce Kelt dillerinden verdiğimiz örneklerin de gösterdiği gibi, dil ölümü, çağdaş uluslar arasında da karşılaşılan bir sorundur. Söz gelimi tıpkı Havaii dili gibi, Havaii adalarındaki yerli bitki ve hayvanların çoğu da dünyanın başka hiçbir yerinde yoktur ve soylarının yaklaşan tükenişiyle karşı karşıyadır. Ada eyaleti ABD'nin toplam kara kitlesinin yüzde birinden azını oluşturduğu halde, tehdit altında ya da tehlikede olduğu federal düzeyde saptanan 1104 türden 363'ü (yüzde 30'undan fazlası) Hawai'i'dedir. Eyalet çiçeği sarı amber ve eyalet kuşu Havaii kazı (*nene*) da bunlar arasındadır. Dillerin tehlikeye düşmesinin türlerin tehlikeye düşmesiyle birlikte yol alması rastlantı değildir. Diller madencilerin kanaryasına benzer: Tehlikeye düşmeleri, çevredeki tehlikenin belirtisidir.

Yalnızca dilbilimcilerin, yalnızca dilleri tehdit altında olanların değil, hepimizin olup bitenlerin içerdiği tehlikenin farkına varmamız ve önlemek üzere bir şeyler yapmamız için birçok neden bulunduğu kanısındayız. Kültürümüzü, teknolojimizi, müziğimizi ve daha birçoklarını, türümüzün her şeyini olanaklı kılan, insana özgü bir türetim olan dildir. Dillerimizde, bütün insanların birikmiş bilgeliğinden oluşan zengin bir kaynak yatmaktadır. Bir teknolojinin yerine bir başkası koyulabilirken, aynı şey diller için geçerli değildir. Her dilin,

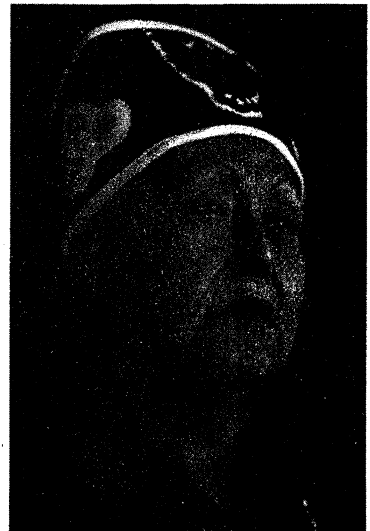
dünyaya açılan kendi penceresi vardır. Her dil yaşayan bir müzedir, taşıyıcısı olduğu her kültür için anıttır. Bu çeşitliliğin bir bölümü, yok olmasını önlemek için bir şeyler yapılabilecekken yok olursa, bu hepimiz için kayıptır. Ayrıca, her halkın kendi diline, onu bir kültür kaynağı olarak korumaya ve çocuklarına aktarmaya hakkı vardır.

İngilizce ölecek, gündelik işlerle uğraşırken bir daha İngilizce konuşulamayacak olsa, bunun ne anlama geleceğini hayal etmek, İngilizce konuşanların çoğu için zordur. Yeryüzünün son İngilizce konuşucusu olmak nasıl bir duygudur? Alaska, Cordovalı son Eyak yerlisi olan Marie Smith, bütünüyle Eyak soyundan gelen tek kişi ve dilinin tek konuşucusu olmanın kendisinde uyandırdığı duyguları anlatmıştı: "Niye bana düşüyor, bu niye benim, bilmiyorum. Söyleyeyim, acı veriyor. Gerçekten acı veriyor... Babam son Eyak reisiydi, ben de onun yerini aldım. Şimdi reis benim ve ağaçların kesilip topraklarımızın dümdüz edilmesini önlemeye çalışmak üzere Cordova'ya inmeliyim."

İngilizce'yse, Norman İstilası'ndan sonra geleceğinden biraz kuşkuya düşülmüş olmasına karşın, her zaman sağlam bir mülk gibi geliyordu. Gene de, o günlerin İngilizce konuşucularına, dillerinin günün birinde yerkürenin dört bir yanına yayılacağını hayal etmek de zor gelirdi. İngilizce'nin bugünkü konumu, İngilizce konuşanların çoğuna, başka türlüsü olamazmış, düşünülemezmiş gibi geliyor. İngilizce'nin, zamanla milyonların ana diline dönüştüğü her yerde başlangıçta bir azınlık dili olduğunu akıllarına getirmiyorlar. İngilizce bugünkü konumunu, Amerika yerlileri, Keltler, en eski Avustralya yerlileri gibi birçok yerli topluluğun dillerinin yerini alarak edinmiştir.

Çoğumuza, dünya dillerinin çeşitliliği de başka türlüsü olamazmış, düşünülemezmiş gibi geliyor. Şu Camayka atasözündeki ineğe, kuyruğunun başka türlüsü düşünülemezmiş gibi gelmesi örneği: *Kau neva no di yus of im tel til di btcha kot it of* [İnek, kuyruğunun ne işe yaradığını, kasap kuyruğu kesinceye dek bilmiyordu]. Balinaları, benekli baykuşları, başka doğal kaynakları korumak ve savunmak için kampanyalar düzenlenirken, diller gözden kaçıyor. Birleşmiş Milletler gibi uluslararası örgütler, dillerin korunması için çok az destek vermiştir. Bu kitapta göstereceğimiz gibi, dillerin düştüğü durumun göz ardı edilmesinin birçok nedeni var. Gene de, zaman geçtikçe pişman olunacak stratejik bir yanlıştır bu.

Üçüncü bölümde, yüzyıllardır çevreleriyle yakın ilişki içinde yaşayan küçük toplulukların konuştuğu insan dillerinde kodlanmış ayrıntılı doğal çevre bilgisinin bir bölümünün, hepimizin bağımlı olduğu kaynakların işletilmesi konusunda,



Fotoğraf 1.4: Marie Smith, Eyak Dili'nin son konuşucusu

[Art Wolfe'un izniyle.]

nasıl yararlı içgörüler sağlayabileceğini göstereceğiz. Şu anda, ABD'deki reçeteli ilaçların dörtte bir kadarı, dünyanın yağmur ormanlarında yetişen bitkilerden türetiliyor. Yağmur ormanlarında yetişen belki daha birçok ağaç ve bitkide de, insan hastalıkları için ilaçların hatta çarelerin saklı olduğunu biliyoruz. Ne var ki, yağmur ormanları yok edilmekte olduğu için, bunlardan bazılarını hiçbir zaman öğrenemeyebiliriz.

Ayrıca, insan kaynağı olarak geleneksel bilginin değeri, Batı'ya ekonomik bir katkısı olmadıkça tanınmıyor. Kabuğu işlenerek, yumurtalık kanseri sağaltımında yararlı bir ilaç olan taksol elde edilebileceğinden, Pasifik porsukağacı ABD hükümeti tarafından Amerika ormanlarında yetişen en değerli ağaç olarak tanınmışsa da, kabuklar hâlâ, savurgan ağaç kesim işlemlerinin ardından, artık olarak yakılıyor ya da orman zemininde çürümeye bırakılıyor. Önümüzdeki bilimsel gelişme adımları, uzak bir yağmur ormanında konuşulan anlaşılmaz bir dilde kilitli duruyordur belki de.

Kuzey Kutup Bölgesi'nde yaşayan İnuitler, aşırı soğuk ve zorlayıcı bir iklimde sağ kalma yolları geliştirmiştir. İnsanın, köpeğin ya da *kayak*'ın ağırlığını hangi çeşit buz ve karın taşıyacağı, İnuitlerin yaşayakalması için belirleyici önemde olduğundan, her birine ayrı ad verilmiştir. Amerika yerli dili Mikmek'te, ağaçlar, güzün, günbatımından bir saat sonra hep belli bir yönden esen rüzgârın içlerinden geçerken çıkardığı sese göre adlandırılır. Bu adlar da sabit değildir, ses değiştikçe değişir. Yaşlılardan biri, diyelim, bir ormandaki ağaçlara 75 yıl önce belli bir ad verildiğini anımsıyor, bugünse başka bir ad veriliyorsa, bu adlar, asit yağmurlarının arada geçen süre içindeki etkilerinin bilimsel göstergeleri olarak görülebilir. Deniz biyologu R. E. Johannes'in konuştuğu 1894 doğumlu

Palaulu bir geleneksel balıkçı 300'den fazla değişik balık türü adlandırabiliyordu ve kameri takvime göre yumurtlama çevrimlerini bildiği balık türlerinin sayısı, bütün dünyayı kapsayan bilimsel literatürde anlatılanların birkaç katı kadardı.

Bugün bilim insanlarının Kuzey Kutup iklimi konusunda İnuitlerden, deniz kaynaklarının kullanılması konusunda Büyük Okyanus Adaları'nda yaşayanlardan öğrenecekleri çok şey vardır. Bu yerli bilginin büyük bölümü, kendi dillerinde sözlü olarak binlerce yıl boyunca kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Şimdi, diller yok olurken, bu bilgi de unutuluyor. Bir dilden bir başkasına geçilirken, ne yazık ki, dilde kültürel olarak ayırt edici olan ne varsa -örneğin, bitki ve hayvan varlığına ilişkin sözcük dağarı- büyük bölümü yitiriliyor. Bugün, Palau'nun merkezi Koror'da yaşayan tipik bir çocuk, Palau balıklarının çoğunu tanıyamaz. Babası da tanıyamaz. Bu unutma, aşırı avlanma ve deniz çevresinin bozulmasıyla elele gelişmiştir.

Bunu izleyen iki bölümde, dilsel çeşitliliğin yitirilmesiyle biyolojik çeşitliliğin yitirilmesi arasındaki birçok çarpıcı benzerlik ortaya koyulacak. Bunların rastlantısal olmadığı kanısındayız. En büyük biyolojik çeşitlilik alanları aynı zamanda en büyük dilsel/kültürel çeşitliliğe de sahiptir. Bu bağıntıların yakından incelenmesi ve açıklanması gerekir. Genel olarak soyun tükenmesi, soyu tükenen ister diller, ister canlı türleri olsun, ekosistemimizdeki köklü değişmelerde payı olan daha genel bir insan etkinlikleri örüntüsünün parçasıdır. Geçmişte, soylar büyük ölçüde insan eli karışmadan tükeniyordu. Bugünse, soyların tükenmesi, bizim müdahalemizle, daha önce görülmemiş bir ölçekte, özellikle de, çevreyi değiştirmemiz dolayısıyla gerçekleşiyor. Dillerin soyunun tüken-

mesi, daha geniş bir tablonun, dünya ölçeğinde ekosistemin neredeyse toptan çökmesinin bir parçası olarak görülebilir. Bugün karşılaştığımız, biyolojik/dilsel çeşitlilik krizi adını vereceğimiz durumun gerisinde, küresel ekosistemle aramızdaki yakın bağı göremeyişimiz yatmaktadır. Bizi bu uçurum kıyısına getiren nedir?

Paleontolog Niles Elredge, 5. Bölüm'de daha ayrıntılı inceleyeceğimiz bir değişimle, avcı-toplayıcılıktan yerleşik tarım toplumlarına geçişle birlikte, insanların çevreyi önemli ve öncekinden farklı bir biçimde etkilemeye başladığı kanısında. Avcılar tekil türlerin yok oluşundan sorumlu olabilir, ancak çiftçiler ve yaşanılan çevrede tarıma dayalı geçimin gerektirdiği değişim, insanları, türlerin gereksinmelerinin -bu arada bizimkilerin de- karşılanması için zorunlu olan ekosistemleri yıkabilecek güce kavuşturdu. İnsanlığın tarihindeki bir takım başka önemli dönüşümlerin de -özellikle, 1492'den başlayarak Avrupalılar'ın Yeni Dünya'ya yayılmasıyla birçok çiftçinin kentli fabrika işçileri olmak üzere kırsal alandan ayrılmasına neden olan 18. yüzyıl Sanayi Devrimi'nin- daha fazla irdelenmesi gerekir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Britanya artık büyük ölçüde kentleşmiş bir ulus, başkenti Londra da Avrupa'nın en büyük metropolü olmuştu. Daha sonra, yirminci yüzyılda bilimin endüstriye uygulanması, C. P. Snow'un "bilim devrimi" diye söz ettiği olguyu yaratacaktı. Snow'a göre, tarım devrimiyle sanayi-bilim devrimi, insanlığın toplumsal tarihindeki iki büyük dönüşümdür.

Bugünlerde, her şeyin birbiriyle ilişkili olduğunu söyleyen insanları duymaya alışığız. Uluslararası dillerin, özellikle de İngilizce'nin kilit bağlantıları oluşturduğu, Marshall McLuhan'ın deyişiyle, "küresel köy"de yaşıyoruz. Dünya bu-

gün elektronik ortamlar tarafından birleştirilmiştir. 1967'de *Intelsat III*'ün uzaya gönderilmesiyle, tarihte ilk kez, yeryüzünün başka bir bölgesiyle bütünüyle bağlantısız bölge kalmamış oldu. Şimdi dünya yörüngesinde böyle yüzlerce uydu var. Yirminci yüzyılın sonlarında, bilgisayarlarla gitgide hızlanıp karmaşıklaşan telekomünikasyon, halk arasında "süper bilgi anayolu" denen bir bilgisayarlar ağı yarattı. Yığın iletişimindeki bu devrimin ardından, birkaç dil bütün dünyaya yayıldı. Bu gelişmeleri kolaylaştıran teknoloji büyük ölçüde İngilizce konuşulan dünyadan kaynaklandığından, anlaşma dili, beklenebileceği gibi, İngilizce oldu. 1982'de saptanan ASCII'nin (American Standard Code for Information Interchange [Bilgi Değiştokuşu için Amerikan Standart Kodu]) tanımladığı standart İngiliz alfabesiyle yazılamayan herhangi bir dilde internet üstünden haberleşmek, 1995'e değin zordu.

Benzer biçimde, İngilizce konuşulan ülkelerin şirketleri ve mali kurumları da dünya ticaretine egemen olduklarından İngilizce'yi iş hayatının uluslararası diline dönüştürdüler. Yayıncılık alanına İngilizce kitaplar egemen oldu. Dünyada İngilizce kitapların şu ya da bu biçimde pazar bulamayacağı çok az ülke vardır. Yirminci yüzyıl boyunca Fransızca ve Almanca gibi öteki büyük diller bile birer bilimsel yayın ortamı olarak İngilizce karşısında gerilemeye devam etti. 1966'da, dünyadaki mektupların artık yüzde 70'i, radyo ve televizyon yayınlarının yüzde 60'ı İngilizce'ydi. Bu durumu bir de, İngilizce'nin, birçok kusuru olduğuna inanıldığından, dünya dili olabileceği düşüncesinin ciddiye alınmadığı 1600 yılındaki konumuyla karşılaştırın. O zamanlar, yurtdışı yolculuklarda İngilizce bilmenin pratik bir yararı yoktu. Bugünlerdeyse vazgeçilmez sayılıyor.

Dil değişimi, görüldüğü gibi, küresel köy olgusunu ortaya çıkaran, bütün dünyadaki, Amazonlar'ın en ırak bölgelerindeki insanları bile etkisi altına alan, çok daha geniş ölçekli toplumsal süreçlerin belirtisidir. Daha küçük dillerin birçoğu, İngilizce, Fransızca, Çince gibi birkaç dünya dilinin yayılması yüzünden ölüp gidiyor. Günümüzün küresel köyünde, bir avuç -100 kadar- dil, dünya nüfusunun yaklaşık yüzde 90'ı tarafından konuşuluyor. İnsan toplumlarının yapısının, İngilizce ve başka birkaç dünya dilinin egemenliğine yol açacak biçimde kökten dönüştürülmesinin, ne en uygun özellikleri taşıyanın sağ kaldığı bir örnekolay ne de ideal bir pazar yerinde eşitler arasında gerçekleşen bir yarışımın ya da özgür seçimin sonucu olduğunu kanıtlayacağız. Bu yeniden yapılandırma, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kaynakları arasında çarpıcı oransızlıklara yol açan eşitsiz toplumsal değişme hızlarının sonucudur.

Dil ölümünün görmezden gelinmesinin bir başka nedeni de, çok sayıda dilin varlığının iletişim, ekonomik kalkınma ve daha genel olarak modernleşme önünde engel oluşturduğu yönündeki yaygın ama yanlış kanıdır. Bu kadar dilin ölmesi nedeniyle, tersine, sevinmemiz gerekmez mi? Çokdillilik Babil'in laneti değil midir? Ortak bir dili paylaşmak daha iyi anlaşmaya vardırmaz mı? İngilizce'nin tekdilli konuşucuları, uzun zaman çokdilli olmuş, bugün de ağırlıkla çokdilli olan dünyada, kendi durumlarının kural oluşturmadığının genellikle farkında değildir.

Danimarkalı dilbilimci Louis Hjelmslev, Finlandiyalı bir meslektaşından aktararak, Amerikalı bir Finlandiya gezginini anlatıyordu. Gezgin, yirmi ad durumu olan ve söylenişi, ortalama İngilizce konuşucusuna hatırı sayılır ölçüde zorluk çıka-

ran, öteki batı Avrupa dillerinin çoğuyla da akrabalığı bulunmayan Fince'nin karmaşıklığını duymuştu. Topu topu dört milyonluk küçük bir nüfusun, sonuçta kendilerini komşularından, komşularını da onlardan koparan böyle kullanışsızlığı meydanda bir dili alıkoyması karşısında şaşakalmış görünüyordu. Fince öğretimine son vermek, onun yerine yeterli sayıda İngilizce öğretmeni görevlendirerek bütün Fin çocuklarına İngilizce öğretmek gibi son derece kesin bir önlem önerdi. Bir kuşak içinde bu küçük pratik sorunun temelli üstesinden gelinecekti.

Amerikalı'nın safdil yararcılığıyla alay etmemiz de, çözümünü zalimce ve emperyalist diye yermemiz de mümkün. Tekdilliliğin kamaştırdığı bu tür yanılgılı bakışlar, ne yapalım ki, alabildiğine yaygındır ve Babil Kulesi mirasının bir parçasıdır. *Tekvin Kitabı*, bütün insanların bir zamanlar nasıl aynı dili konuştuğunu ama kibirlerinden ötürü, kuleyi dikmeleri yüzünden, Tanrı'nın ayrı ayrı diller konuşturarak onları cezalandırmaya karar verdiğini anlatır. Çokdilliliğin ölümcül sonuçlarla ilişkilendirilmesi, örneğin, medya imparatoru Rupert Murdoch'un 1994'te Avustralya radyosunda yaptığı konuşmada görüldüğü gibi, yakamızı bırakmıyor. Ana düşüncesi, çokdilliliğin bölücü, tekdilliliğin bütünleştirici olduğuydu. Ona göre çokdillilik Hindistan'ın parçalanmışlığının, tekdillilik de İngilizce konuşan dünyanın birliğinin nedeniydi. Ancak kendisinin Asya'daki televizyon şirketi Star'ın sunduğu Hintçe televizyon yapımları sonucunda Hintçe'nin nihayet büyük bir anlaşma dili olarak yayılmasından sevinç duyuyordu.

Murdoch'un akıl yürütmesindeki belirgin gedikleri bulmak ve ortak bir dilin paylaşılmasının siyasi ya da herhangi bir türden birliğe eşlik etmediği durumları ortaya atmak için

fazla düşünmeye gerek yok. İngilizce konuşulan dünyadan Kuzey İrlanda akla hemen gelen örneklerden. Ama yerkürenin başka bölgelerinde başka birçok örnek var. Sözgelimi, Somali'deki yüksek dilsel ve dinsel birörneklik, kıyıcı bir iç savaşın patlak vermesine engel olamadı. Kuşkusuz, eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerini Ruslaştırma çabası da dünyanın bu bölgesinde birliği sağlamamıştır. Doğrusu, bağımsızlığını yeni kazanmış Baltık devletlerinin ilk politik edimlerinden biri, kendi ulusal dillerini Rusça'nın kapladığı eski yerlerine getirerek dilsel ve kültürel özerkliklerini yeniden öne çıkarmak oldu. Rusya, Rusça'nın konumunun geriletilmesinden sonra, bu ülkeleri, Rusça konuşanları dillerine ilişkin insan haklarından yoksun bırakmakla suçlamakta gecikmedi.

Diller, lehçeler çoğu kez sınıf, cinsiyet, etni, din ve başka farklılıkların güçlü simgeleri olduğundan, çatışmaların gerisinde dilin yattığını düşünmek kolaydır. Ne var ki, işin içinde dillerin olduğu anlaşmazlıklar gerçekte dile ilişkin anlaşmazlıklar değil, her nasılsa farklı diller konuşan topluluklar arasındaki temel eşitsizliklere ilişkin anlaşmazlıklardır. Çok daha geniş olan azınlık hakları mücadelesinde dil çoğu zaman önde gelen bir simgeyken, bu noktayı gözden kaçırmak işten değildir. Örneğin, 1951'de, Frizyalı dil eylemcileri Ljouwert adlı Hollanda kasabasında bir sokak ayaklanmasına katılmıştı. Başlıca yerli azınlık grubunun üyelerinin çoğunca konuşulan Friz diline Hollanda mahkemelerinnde izin verilmemesini protesto ediyorlardı.

Sekizinci Bölüm'de de göstereceğimiz gibi, dünyanın her yanında, geçmişteki kültürel ve politik kimlik savaşımlarında dilin kilit rolü olmuştur, bugün de bu rolü sürdürmektedir.

Quebec'te bütün levhaların Fransızca olmasını zorunlu kılan çekişmeli yasa, Quebec hükümetinin, ağırlıkla İngilizce konuşulan bir Kanada'nın orta yerinde, Quebec'in Fransızlığını elinde tutup koruma konusundaki simgesel erkini göstermektedir yalnızca. Ancak Fransızca konuşanlar için, her şeyden önce, kendi işleri üzerinde söz sahibi olma, kendi kimliği ve kültürü, kendi dili olan bir halk olarak var olma çabasıdır. Fransızca konuşan Quebec'liler, Fransızca'yı korumak üzere tasarlanmış yasal düzenlemeler getirirken, İngilizce konuşan Kanadalılar'ın, uygulamada zaten içerilmiş olduğu için politika olarak açıklamaya gerek duymadığı hakların benzerlerini kendileri için güvence altına almaktan fazlasının peşinde değiller. Galler'de de, İngilizce levhaların varlığı ve tatil konut-



Fotoğraf 1.5: Gal Dili Derneği, evlerin satılığa çıkarılmasını protesto ediyor.

[Marian Delyth'in izniyle.]

larının İngiltere'den gelenlerce satın alınması şiddete yol açmıştır.

Beklenebileceği gibi, levhalar büyük ölçüde simge yüklüdür. Yerleri ve nesneleri belirtmekle kalmazlar. Toplumsal hiyerarşileri ortaya koyarlar. Kudüs'ün politik tarihi, kentin çokdilli levhalarında saklıdır. *Fotoğraf 1.6*'daki Yafa Kapısı levhası gibi en üstte İngilizce, onun altında Arapça ve İbranice bulunan üçdilli levhalar, Filistin'in Britanya mandasıyla yönetildiği 1919-1948 döneminden kalmıştır. Ürdünlüler Eski Kent'i ele geçirdikten sonra, Arapça'nın üstte yer aldığı Arapça-İngilizce levhalar, Ürdün'ün politik üstünlüğünü belirtiyordu. İbranice'nin yokluğuyla, Yahudi iddiaları fiilen gayri meşru ilan ediliyordu. 1967'de Eski Kent'i İsrailliler ele geçirince bu kez İbranice'nin en üstte, İngilizce ve Arapça'nın aşağıda yer aldığı üç dilli levhalar koydular. Yahudi mahallesindeki bir takım levhalarda Arapça kısım çiziliyor ya da tanınmaz hale getiriliyordu.

Diller ve lehçeler, Quebec ve Kudüs örneklerinin gösterdiği gibi, her zaman yarışma, kime zaman da çatışma içindedir. Dünyada belki 6 bin kadar dil, buna karşılık, ancak 200 ülke vardır. Bu da çokdilliliğin fiilen yeryüzündeki her ülkede bulunduğu anlamına gelir. Ne var ki, gelecek bölümlerin göstereceği gibi, birçoğu Batılı sömürgeci güçlerin politik, ekonomik çıkarlarınca yaratılan çağdaş ulusal devletlerin sınırları rasgele çizilmiştir. Günümüzde Galliler, Havaiililer, Basklar gibi birçok yerli halk, kendilerini, oluşumunda hiç söz hakları olmamış ulusların içinde, çıkarlarını temsil etmeyen -Irak ve Türkiye Kürtleri'ninki gibi kimi durumlardaysa, eylemleriyle varlıklarına son vermeye çalışan- grupların denetimi altında bulmaktadır. Bugün dünyadaki çatışmaların yüzde





Fotoğraf 1.6: Kudüs'teki üç dilli levhalar.

[Spolsky ve R. L. Cooper'in The Languages of Jerusalem *(Oxford, Oxford Univerity Press, 1991, s: 7, fotoğraf 5.1 ve s: 94, fotoğraf 6.8) adlı kitaplarından uyarlanmıştır.]*

80'inden çoğu, ulusal devletlerle azınlık konumundaki halklar arasındadır.

Politik ideolojileri ne olursa olsun bütün ulusal devletler geçmişte azınlıklara eziyet etmiştir, birçokları bunu günümüzde de sürdürmektedir. Bütün devletler eylemli olarak sınırları içindeki azınlıkların kökünü kazıma uğraşında olmasa da, yerli halkları ortalamaya ya da başat kültüre özümsemek üzere biçimlendirilmiş politikalar uygulamaktadır. Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'ne göç edenlerden birçoğunun beyni, kendi dil ve kültürlerinin aşağı olduğunu, bu nedenle de Amerikalı olmak uğruna bunların bırakılması gerektiğini düşünecek biçimde yıkanıyordu. Daha 1971'de, Texas'ta il-

kokul binalarında İspanyolca konuşmak yasaktı. ABD gibi demokratik ülkelerde azınlıkların bu biçimde özümsenmesi yaygınsa da, gönüllü ve zorlamasız olduğu var sayıldığından, genellikle görmezden gelinmektedir. Daha geniş bir tablo dikkate alındığındaysa, zorla özümsemeyle gönüllü özümsenme arasında bulanık bir sınır bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Örneğin, Finlandiya'da, Saami (Laponya) dilinin evde konuşulmasının bile çocuğun Fince bilgisini zayıflatacağı inancı, eski kuşaklardan çoğu Saami'nin kafasına, eğitim sistemi eliyle yerleştiriliyordu. Bugün Britanya'da yaşayan çeşitli güney Asyalı azınlıklardan birçok ana babaya, öğretmenler ve sosyal görevliler tarafından, evde başka bir dil konuşulmasının, çocuklarının İngilizce öğrenmesini tehlikeye düşüreceği söylenmektedir. Sekizinci Bölüm'de göstereceğimiz gibi, araştırma verileri böyle olmadığını ortaya koyuyor. Ne yapalım ki, tavsiyede bulunan sözümona uzmanların çoğu tekdilli ve ikidilliliğe de çaresi bulunacak bir sorun gözüyle bakıyorlar. Çocuklar dünyanın her yanında ana babalarının dillerini konuştukları için cezalandırılıyor ve alay konusu oluyor.

Siyasetbilimciler bir zamanlar gerek küresel kapitalizmin, gerek komünizmin yayılmasının, uzun süredir yerel etnik kimliklere duyulan dar bağlılığı, sonuçta çağdaş ulusal devletlere yönelik daha geniş bir bağlılık yararına ortadan kaldıracağı düşüncesindeydi. Ne var ki, etnik milliyetçilik potada eritilmeye her seferinde direnmektedir. Etnik bağlılık, eylemli olarak yadsındığı ya da bastırıldığı zaman da güçlenmektedir. Eski Yugoslavya'nın var olduğu 74 yıl boyunca, bu adı taşıyan topraklar, yüzyıllar öncesine uzanan etnik çekişmelerin barut fıçısı olmuştur. Son birkaç yılda çözülmekte olan ülke, 1980'e değin merkezi bir komünist hükümet tara-

fından denetim altında tutulan çatışmalı kültürlere dayalı yapay bir oluşumdu. Eski rejim çökünce, eski gerilimler de, ülkenin dağılmasına yol açarak yüzeye çıktı. Sekizinci Bölüm'de, eski Sovyet bloku ülkelerinin ekonomik çöküşünün, bölgesel ve etnik bağlılıkları ve bunlarla ilişkili dilleri çiğneyip geçen merkezi planlamanın zorluklarını nasıl ortaya çıkardığını daha ayrıntılı olarak göreceğiz.

Bu örneklerde, dilin, konuşanlar için temel bir kimlik edimini yerine getirdiğini görüyoruz: İnsan, konuştuğudur. 1989'da ölen Maori önderi Sir James Henare, Maori dili hakkında böyle duyguları dile getirmişti: "Dil, Maori kültürümüzün ve *mana*'mızın [gücümüzün] yaşama gücüdür. Dil, kimilerinin beklediği gibi, ölürse, bize ne kalır? O zaman, kendi insanlarımıza sorarım, kimiz biz?" Romani deyişi, "*Varesave foki nai-len pengi nogi chib, si kokoro posh foki*", "*kendi dili olmayan halk yarım halktır*" anlamına gelir. Galliler'in "*Heb iaith, heb genedl*" sözü ise, "*dil yoksa ulus yoktur*" demektir.

Her ne kadar bir ulus içinde birbirinden ayrı kültürlerin varlığı halihazırdaki güç sahiplerince devletin birliğine yönelik bir tehdit olarak görülüyorsa da, verdiğimiz örnekler (ve gelecek bölümlerde ele alacağımız daha birçok benzer örnek) insanların kendi dilleri ve kültürleriyle ilgili haklarını tanımamanın da uygulanabilecek bir çözüm olmadığını göstermektedir. Nüfusun geniş kesimleri, kendini dile getirme yollarından yoksun bırakılırsa, ulusun politik ve toplumsal temelleri zayıflar. Bu, dikkate değer sorunların varlığını yadsımak anlamına gelmez, özellikle bir azınlık topluluğunun geleneksel davranış kalıplarının toplumdaki başat kültürünkilerle çeliştiği yerlerde. Sekizinci Bölüm'de, kültürel ve dilsel çeşitliliği yapısında barındıran bir ulusun, farklılıkları yadsı-

yan bir ulustan aynı zamanda daha zengin olduğunu ileri sürüyoruz. Sorun farklılık değil, farklılığa, anlamlarına, değerlerine saygının eksikliğidir.

Dillerimizi korumak, kendimizi ve farklılıklar içeren mirasımızı korumaktır: Eninde sonunda bencil bir amaç olduğunu teslim etmeli. Toplumsal dilbilimci Joshua Fishman, dillerin korunmasını desteklemenin temelde değer yüklü bir konum olmasından gocunmamamız gerektiğini, çünkü karşıtların konumunun da değer yüklü olduğunu söylüyor. Küçük kültürlerin, küçük dillerin düpedüz ölüp gitmesinin daha iyi olacağını var sayıyorlar. İnsanlar, dilleri ve geleneksel kültürleri olmaksızın da pekâlâ yaşayabiliyor diye, dayatılmış tek biçimliliğin iyi bir şey olduğu ya da bir halkın dilini yitirmesiyle üstünde durmaya değer bir şeyin yitirilmiş olmayacağı sonucuna varmak gerekmez.

Ne yapılabilir?

Herhangi bir sorunun çözümünde ilk adım, sorunun varlığını kabul etmek ve kaynaklarını anlamaktır. Ancak bu tehdidi yaratan tarihsel ve toplumsal koşulları anlayarak durumu tersine çevirmeyi umabiliriz. Bu nedenle, bu kitabın başlıca amacı da, bilim topluluğunun daha geniş kesimlerini ve kamuyu, yeryüzünün dilleri ve kültürlerinin karşı karşıya kaldığı tehdit konusunda bilgilendirmektir.

Dillerin varlığının tehlikeye düşmesi krizi, dilbilimciler ve mesleki örgütlerince ciddiye alınmaya daha yeni başlıyor. Bu krizin, 1970'ten beri her yıl kutlanan Dünya Günü gibi etkinliklerle çevre krizinin halka mal olması gibi, halkın ilgi alanına getirilmesi çok gereklidir. Örneğin, ABD'de, çevre hareketinin yaygınlaşmasından önce, Çevre Koruma Dairesi,

Temiz Hava Yasaları, Varlığı Tehlikedeki Türler Yasası yoktu; federal düzeyde de, eyaletler düzeyinde de az sayıda çevre yasası vardı. Tüketicilerin bugünkü bilgileriyse, birçok insanın kürk, ozon katmanını zedeleyici sprey ya da çevre üzerinde olumsuz etkisi olduğu bilinen başka ürünler almayı reddetmesini sağlayacak niteliktedir. Çevrime sokma, günümüzde, ev içinde kullanılan bir sözcüktür.

İnsanın doğaya müdahalesinin çevre için yıkım getirici sonuçları olması ihtimaline ancak kısa bir süredir ciddi biçimde kafa yorulduğu halde, artık birçok insanın, eğer hayatımızı sürdüreceksek kaynakları denetimli kullanmamız gerektiğini kabul etmesi, bizi yüreklendiriyor. Daha yürünecek uzun bir yol olsa da, bu büyüyen farkındalığın, çevreye verilen zararın yavaşlatılmasına katkısı olmuştur. Ne var ki, dilleri hava, su, petrol gibi özenle planlanması gereken diğer doğal kaynakları düşündüğü gibi düşünenler pek azdır. Tehdit altındaki dillerle varlığı tehlikedeki canlı türleri arasındaki birçok benzerlikten biri ve en gözler önünde olanı, ikisinin de yerinin doldurulamayacak olmasıdır. İki kaynak türünün de yedeği yoktur.

Çabalarımızı küresel köyümüzün bileşenlerini -halklarımızı, dillerimizi, kültürlerimizi- kurtarmaya yöneltirken, olanca zengin çeşitliliği içinde bir tür olarak kendi varlığımızı korumayı amaçlıyoruz. Joshua Fishman'ın belirttiği gibi, dillerin korunması bu anlamda "iyi bir sorundur" çünkü çözümü işleri büsbütün karıştırmayacak, ilişkili olduğu başka sorunların da çözülmesine yardımcı olacaktır. Çevre krizinin çözümü, yerel ekosistemlerin içlerinde yaşayan yerli halkların güçlendirilmesi yoluyla korunmasını içerir. Küçük ölçekli topluluk yerleşimlerinin korunması ve yaratılmasıysa dillere ve kültürlere destek olur.

Tıpkı dil ölümü gibi çevre yıkımının da küresel etkileri vardır ama şu anda en ağır yük, en yüksek biyolojik/dilsel çeşitlilik oranlarının bulunduğu gelişmekte olan ülkeler üzerindedir. Bu da, biyolojik/dilsel çeşitlilik yitiminin görmezden gelinmesinin bir başka nedenidir: Sorun büyük ölçüde bir Üçüncü Dünya sorunu olarak görülüyor. Diyelim ki, yağmur ormanının uğradığı yıkımın dolaysızca ve hemen etkiledikleri, en çok dönence bölgelerindeki gelişmekte olan ülkelerdir ama sonrası, hepimizi etkilemektedir. Ormanlar yakıldığı ya da başka bir yolla ortadan kaldırıldığı zaman, biyolojik çeşitlilik yitirilmekte, atmosferde, küresel ısınmaya yol açan sera gazları oluşmaktadır.

Dillerin başına ne geldiğini ve bunun anlamını açıklamak için, dünya halkları arasındaki muazzam sayı ve ekonomik güç farkları gibi, günümüz dünyasında işlemekte olan daha geniş ve daha temel toplumsal zorlamaları anlamamız gerekir. Bu çağdaş orantısızlıklar, son birkaç onyılda yoktan var olmuş değildir. Varlıklarını açıklamak için, insanın tarihinin çok uzun erimli, belki on bin yıllık dönemecini göz önüne almamız gerekir. Dolayısıyla bu kitabın görevi de gerçekte hayli kapsamlıdır. Çağdaş dünyanın eşitsizliklerinin, elimizden geldiğince, ta ilk nedenlerine değin izlerini sürmeye kararlı olduğumuzdan, bu görevin hiçbir yönünden kaçınmaya çalışmayacağız.

Gelgelelim, bu uzunluktaki bir kitapta yer alan konuları ele alışımız, ister istemez büyük ölçüde kalın çizgili olacak demektir bu. Elimizden geldiğince somut örnekler kullanacağız ama bunların bazen istediğimizden daha az ayrıntılı ve ayırtılı olması kaçınılmazdır. Ayrıntı ve ayırtıyı önemsiz bulduğumuzdan değil; bir kültürün hayatını sürdürmesiyle ölüp git-

mesi arasındaki fark bunlarda yatabilir. Ne var ki, teleskopla görülen biçimler de, mikroskopla görülenler de gerçektir ve teleskop, ormanları bulmaya elverişlidir. Ormanlar içindeki tek tek ağaçlar hakkındaysa, mikroskoplar bize bir hayli bilgi verebilir.

Önümüzdeki bölümde, bütün dünyada dillerin içinde bulunduğu tehlikeyi kestirmek için, dillerin ve dil çeşitliliğinin dağılımına teleskopla bakacağız. Üçüncü ve dördüncü bölümlerse çeşitliliğin kimi özgül yönleri üzerinde odaklaşacak. Beşinci ve altıncı bölümler, dillerin ve konuşucuların yayılmasına ilişkin sonuçları açısından tarım ve sanayi devrimlerinin genel görünümünü sunacak. Biyolojik-dilsel çeşitliliğin ortak dağarını bugün tehdit eden başlıca güçlerin belirlenmesinden sonra, son iki bölüm, dünyanın biyolojik/dilsel çeşitliliğinin yaşayakalması için planlama stratejileri üzerinde odaklaşıyor. Sekizinci Bölüm'de, dil koruma çabalarına bütün dünyadan kimi somut örnekler yer alıyor.

İ K İ

Bir Çeşitlilik Dünyası

Irmaklar gibi ölür diller
Dilini bürüyen sözcükler bugün
düşüncenin kalıbına dökülen
konuşurken dudaklarınla dişlerin arasından
şimdi, bugün
soluk hiyeroglifler olacak
on bin yıl sonra bugünden
-Carl Sandburg

Sıradan bir kişi, olabildiğince çok dil adı sayması istense, bir düzine saymakta zorluk çekmez ama büyük olasılıkla "Abenaki, Bella Coola, Rama, Guguu Yimidhirr, Kabana, Adzera, Boiken, Toba Batak, Fyem, Tzotzil, Cebuano, Mokilese" gibi bir dizinle karşılık vermezdi. Bu dilleri ve bunlar gibi binlercesini büyük olasılıkla hiç duymamışsınızdır. Birimiz, Oxford Üniversitesi'nde dilbilim yüksek lisansı yapan birkaç öğrenciden, akıllarına geldiği kadar dil adı yazmalarını istemişti. Sayı 50 ile 75 arasında değişiyordu.

Meslekten dilbilimciler bile 100'den fazla ad veremeyebilirdi. Popüler dergilerden birinde geçenlerde çıkan bir "kendi kendine dil kursu" reklamı, "dünya dillerinin çoğunda başlangıç düzeyinde ve ileri düzeyde kurslar sunma" iddiasındaydı. Kesin konuşmak gerekirse, 76 dil için toplam 215 kurs vermekle övünüyorlardı! Oysa ki, bu sayı dillerin toplam sa-

yısının ancak yüzde birini oluşturuyor. Yeryüzündeki dillerin sayısının dilbilimcilerce 5 bin ile 6.700 arasında tahmin edildiğini öğrenmek, çoğu sıradan okuru şaşırtıyor.

Bu bölüm dünyadaki dil çeşitliliğinin ve karşı karşıya olduğu tehlikenin boyutlarını belirliyor. Dillerin ve konuşucuların coğrafi dağılımının fazla eşitsiz olduğunu ortaya koyacağız. Yeryüzünün Asya/Büyük Okyanus bölgesi gibi kimi parçaları dilsel çeşitlilik yuvalarıdır, Avrupa gibi başka bölgelerse daha birörnektir. Ne yazık ki, dilbilimsel maden yatakları aynı zamanda büyük tehlike altındadır. Bir tahmine göre bütün dillerin yüzde 60'ının tehlikede olduğunu göstereceğiz. Bu durum da, dilsel soy tükenmesi sorununu türlerin soyunun tükenmesine ilişkin en kötü senaryolarla bir sıraya yerleştirmektedir. Gelecek yüzyılın eşiğine vardığımızda, dünya dillerinin ve canlı türlerinin yarısından çoğu ortadan kalkmış olabilir.

Bütün dünyadaki en büyük biyolojik ve dilsel/kültürel çeşitlilik alanları arasında, ortak bir biyolojik/dilsel çeşitlilik dağarından söz etmemize olanak veren çarpıcı örtüşmeler bulunduğunu göstereceğiz. Bu çarpıcı bağıntıların yakından incelenmesi ve açıklanması gerekir. Birinci Bölüm'de vurguladığımız gibi, dilsel ve kültürel çeşitliliğin yitirilmesi, yeryüzündeki biyolojik çeşitliliği tehdit eden daha büyük süreçlerin ayrılmaz parçası olarak görülmelidir. Dil, insanların doğal çevreye ve çevreyle etkileşim biçimlerine ilişkin bilgilerinin edinilip biriktirilmesinde, korunmasında ve aktarılmasında vazgeçilmez bir işlev gördüğünden, dillerin varlığının tehlikeye girmesi sorunu, dünyadaki ekosistemlerin korunmasında yararı olabilecek bilgilerin yaşatılması açısından da ölüm kalım sorunlarına yol açmaktadır.

Kaç dil var, bu diller nerelerde konuşuluyor?

Yeryüzündeki dillerin sayısını kesin olarak söylemek, bir dizi nedenden ötürü zordur. Dillerin yanı sıra, birçokları gene tehlikede olan lehçeler vardır. Ancak burada kendimizi dillerin tehlikeye düşmesi konusuyla sınırlıyoruz. Yeryüzündeki dillerin kesin sayısına karar vermenin bir zorluğu da, dillerden birçoğunun özel bir adı olmayışıdır. Örneğin, Papua Yeni Gine'deki Sepik bölgesinde yaşayan Sare halkı kendi diline Sare demektedir ama bu yalnızca "konuşmak" anlamına gelir. İngiliz Kolumbiyası'nda yaşayan Gitksan halkının, dillerini Nigşa ve Tsimşian gibi başka lehçelerden ayırt etmek için kullandığı, ortak kabul gören bir yerli ad yoktur. Gitksanlar kendi dillerinden genellikle *Sim'algaks* ("gerçek ya da doğru dil") diye söz eder ama Nigşa ve Tsimşianlar da öyle!

Kimi dillerin birçok değişik adı vardır. Örneğin, dünya dilleri konusundaki en iyi bilgi kaynaklarından biri olan *The Ethnologue*, 39 bin dil ve lehçe adıyla birbirinin yerine kullanılan ad sayıyor. Kimi zaman dilbilimciler konuşucuların kullandığı adlardan farklı adlar kullanır. Papua Yeni Gine'deki Kuzeybatı Yeni Britanya'da konuşulan, bugün kimi dilbilimcilerin Kabana dediği dile, bir gözlemci tarafından daha önce Barriai adı verilmişti. Barriai, Kabana ve Amara halklarının ülkelerine verdikleri addır. Bugünkü Washington, Oregon ve Idaho'da yaşayan yerli kabilelere verilen *Nez Perce* adı, Fransızca "hızmalı burun"dan gelir, kabilelerse kendilerine yalnızca "halkımız" anlamına gelen *Numi-pu* derler.

Kimi durumlarda, apayrı iki dil için aynı ad kullanılır, çoğu kez bir dilin adı ya da konumu konusunda farklı kaynaklar arasında görüş birliği yoktur. Örneğin, *The Ethnologue*, or-

ta Tanzanya'da konuşulan bir Güney Kuş dili olan Alagua'nın 1984'te 13 bin konuşucusu olduğunu, bir başka kaynaksa bu dilin ortadan kalktığını söylemektedir. Yakınlarda, 1989'da yapılan alan çalışması, tümüne yakını ikidilli olup aynı zamanda Rangi dili konuşan 10 bin kadar Alagua bulunduğunu, Alagua çocuklarının da şimdi kendi aralarında Rangi dili konuşma eğiliminde olduğunu gösteriyor.

Ancak dünya dillerinden çoğunu yalnızca uzmanlarla konuşucuların kendilerinin bilmesinin en önemli nedeni, birçok dilbilimcinin bir tek dil ya da bir avuç akraba dil üzerinde çalışması ve dilbilimcilerin çok sayıda insan tarafından konuşulan, bildik ve kolay ulaşılır Batı Avrupa dilleri üzerinde çalışma eğilimi taşımasıdır. Bir dilbilimci, dünya dillerinden 4 bin kadarının doğru dürüst betimlenmiş bile olmadığını tahmin ediyor. Örneğin, önümüzdeki bölümde üstünde duracağımız Papua Yeni Gine'nin 800 kadar dilinden belki bir düzinesi ayrıntılarıyla betimlenmiştir. Aşağı yukarı 100 yıldır herhalde binlerce dilbilimci Fransızca ve İngilizce üzerinde çalışırken, pek az ilgi gören daha binlerce dil ve hiç fark edilmeyen yüzlercesi var.

Dillerin dünya üzerindeki uzamsal dağılımı çarpıcı biçimde eşitsizdir. Tablo 2.1'de konuşucu sayısına göre en üstte yer alan on beş dil sıralanıyor. Yaklaşık 5,9 milyarlık dünya nüfusunun neredeyse yarısı (% 47,5) bu dillerden birini konuşurken, geri kalanların çoğunluğu 10 binden az konuşucusu olan diller konuşuyor.

Adların çoğunu herhalde tanıyacaksınız. Bu dillerin çoğu birden çok ülkede konuşulmaktadır. Örneğin, Birleşik Krallık, ABD, Yeni Zelanda, Kanada, Avustralya ve Güney Afrika'da geniş topluluklarca konuşulan İngilizce. Latin

Tablo 2.1: Konuşucu sayısı en çok olan 15 dil

Sıra	*Dil*	*Nüfus*	*Dünya nüfusununa %'si*
1	ÇİNCE (Mandarin)	885.000.000	15
2	İNGİLİZCE	322.000.000	5,4
3	İSPANYOLCA	266.000.000	4,5
4	BENGALCE	189.000.000	3,2
5	HİNTÇE	182.000.000	3
6	PORTEKİZCE	170.000.000	2,8
7	RUSÇA	170.000.000	2,8
8	JAPONCA	125.000.000	2,1
9	ALMANCA	98.000.000	1,6
10	ÇİNCE, (Vu)	77.000.000	1,3
11	CAVA DİLİ	77.500.800	1,2
12	KORECE	75.000.000	1,2
13	FRANSIZCA	72.000.000	1,2
14	VİETNAMCA	66.897.000	1,1
15	TELEGU	66.350.000	1,1

[Kaynak: Ethnologue, 1996]

Amerika'da da benzer tarihsel nedenlerle İspanyolca ve Portekizce, Afrika'nın, Pasifik'in, Kuzey Amerika'nın kimi yerlerinde Fransızca, Birleşik Krallık'ta Bengalce ve Hintçe gibi diller yaygın biçimde konuşulur. Gene Mandarin (Vu gibi başka Çin dillerinin yanı sıra) yalnızca Çin'de değil, Singapur, Tayvan ve Hongkong'da da konuşulmaktadır. Bu on beş dili konuşan nüfusun böylesine büyük olmasının nedenlerinden biri budur.

Ne var ki, dünya dillerinin çoğu, en üstteki bu on beş dille aynı coğrafi yayılımı göstermiyor. 250 kadar dilin bir

milyon ya da daha çok konuşucusu varsa da, dünya dillerinin yüzde 83'ü yalnızca bir ülkede konuşulmaktadır. Dahası, çoğu dilin hükmü, ülke genişliğinde bir alanda da geçmemektedir. Gerçekten, ülke sayısının yaklaşık 25-30 katı kadar dil vardır, bu da, bir ölçüde ikidillilik ya da çokdilliliğin fiilen dünyadaki her ülkede az çok var olduğu anlamına gelir.

Gelgelelim, birçok dile ilişkin bilgi edinmek, hükümetlerin belli dilleri yok sayması, dahası -kimi durumlarda bunları dilden saymadıkları, kimi durumlardaysa, bu dileri konuşan topluluğa var olma hakkı tanımadıkları için- yasaklaması yüzünden zordur. Örneğin, *The Ethnologue*, Peru'da 27 Keçua dili sayarken, Peru hükümeti bunlardan ancak altısını dil olarak kabul etmektedir. Hükümetin kararı dilbilimsel değil, politiktir.

Dünya dillerinin eşitsiz dağılımına bakmanın bir başka yolu da, hangi işlevlerle kullanıldıklarına bakmaktır. Halihazırda birçok dil, toplumsal dilbilimcilerin deyişiyle *ikili katmanlaşma* ilişkisi içindedir. Bu terim, evde ve diğer kişisel etkileşim alanlarında başka, yönetim, kitle iletişim ortamları ("media"), eğitim gibi yüksek işlevlerde başka dil kullanılacak biçimde, dillerin işlevleri bakımından ayrışmasına atıfta bulunmaktadır. Örneğin, Paraguay'da, resmi yönetim ve eğitim dili İspanyolca, çoğu evin ve gündelik teklifsiz etkileşimin diliyse, nüfusun yüzde 90'ınca konuşulan Guarani'dir.

Gelecek birkaç bölümde daha ayrıntılı olarak konu edeceğimiz nedenlerle, konuşucular ve işlevler kazanmak üzere, diller birbirleriyle sürekli yarışmaktadır. Dillerarası katmanlaşma yerleşmişse, dillerden her birinin, ötekini tehdit etmeksizin, kendine ait bir dizi işlevi ve mekânı olur. Bir dil, tipik olarak ötekinin denetimi altında olan bir alana sızacak

olursa, bu, konuşucu toplulukları arasındaki güç dengesinde bir değişme olduğunu gösterir. Örneğin, bir zamanlar Latince, dilin görebileceği bütün işlevleri görüyordu. Evin, yönetimin, imparatorluğun, bilimin, sanatın, edebiyatın ve kilisenin diliydi. Bu işlevler birer birer, geriye yalnızca dinsel işlev kalıncaya değin, diğer dillerce üstlenildi.

Bugünün Avrupa dilleri konuşucularından çoğu, kendi dillerinin bir zamanlar Latince'yle bir ikili katmanlaşma ilişkisi içinde olduğunun farkında değildir. Örneğin, mahkemelerdeki duruşmalarda, resmi yazışmalarda, eğitici ve bilimsel incelemelerde Latince ve Fransızca'nın yerini İngilizce alıncaya dek yüzyıllar geçmiştir. Isaac Newton ve daha birçok bilgin, yapıtlarını Latince yazmıştır. Richard Mulcaster 1582'de neden her şeyin İngilizce yazılamadığını ilk sorgulayanlardandı. Ne var ki, akademik metinleri Latince yazma geleneğinin sonunda ortadan kalkması 1700'den önce değildi. Klasik Latince'yle karşılaştırıldığında, İngilizce biçem bakımından hâlâ birçok yönden sınırlı kalıyordu, çünkü geniş bir bağlamlar dizisinde Latince işlev görürken İngilizce kullanılmamıştı. Üstelik, kullanımı İngiltere'yle sınırlıydı, bu yüzden de, sonraki yüzyıllarda kendine biçeceği bilim ve teknolojinin anlaşma dili (*lingua franca*'sı) işlevi açısından yararı o aşamada şüphe götürürdü.

Önceki bölümde, İngilizce'nin bütün dünyaya yayılmasının, bilim ve teknoloji alanlarında İngilizce konuşanların egemenliğiyle nasıl bağıntılı olduğunu görmüştük. Bu durum da dünya ekonomisi üzerinde önemli bir denetim sağlamalarına yol açmıştır. Bir takım dilsel kaynakları denetim altında tutanlar, başkaları üzerinde iktidar konumundadır. Dilsel sermaye, sermayenin bütün diğer biçimleri gibi, toplumda eşitsiz

dağılmıştır. Belli bir dili bilmekle ulaşılacak kâr ne kadar yüksekse, o dil o kadar edinilmeye değer görülecektir. Küresel köyün -ya da kimilerinin verdiği adla *McDünya*'nın- dili İngilizce'dir: İngilizce kullanmamak, küresel ekonominin nimetlerinden dışlanmayı göze almaktır. Yeni bağımsız olmuş birçok ülkenin kendi dillerini geliştirecek yerde dünkü sömürgecilerin dilini kullanmaya karar vermesi, hiç değilse kısmen, bu nedenledir. Ayrıca, bu ülkelerdeki seçkinler, dilleri genellikle okul eğitiminden edinmekte, bu bilgilerini de, o dilleri bilmeyen yurttaş çoğunluğu üzerindeki iktidar konumlarını korumak üzere kullanmaktadır.

Bunun anlamı, İngilizce gibi dünya dillerinin, yaygın biçimde ikinci dil olarak kullanıldığıdır. Doğrusu istenirse, bugün ikinci dil olarak İngilizce konuşanların sayısı -bir hesaplamaya göre 350 milyon- anadili İngilizce olanlarınkinden çoktur. İki bin yıl önce bütün dünyada yaklaşık 250 milyon insan vardı, bugün bundan daha çok sayıda kişi İngilizce konuşuyor.

Küreselleşme uluslararası alanda ikili dil katmanlarına gitgide artarak yol açmaktadır. Sözgelimi, İsveç'te, İsveççe bir dizi başka dille, örneğin, Fince'yle, Saami diliyle ve Yunanlılar gibi yeni göçmen topluluklarının dilleriyle, ikili katmanlaşma ilişkisi içindedir. İsveççe ve İngilizce bilmek bir İsveçli'ye yeterken, tekdillilik, hatta Saami ve uluslararası bir dille ikidillilik lüksü Saamiler'in harcı değildir. Saamiler'in, hem içinde yaşadıkları devletin başat dilini -İsveççe, Norveççe ya da Fince- hem de ulusal sınırların ötesinde iletişim sürdürebilmelerine izin verecek bir dili bilmeleri gerekir. İskandinavya'da, İsveççe'nin öteki İskandinav dilleriyle, İsveçliler'in öteki dilleri öğrenmesinden çok öteki İskandinavyalılar'ın İs-

veççe'yi öğrendiği bir ikili katmanlaşma ilişkisi vardır. Avrupa ve ötesini kapsayan daha geniş bir bağlamdaysa, İsveççe, daha yaygın bir geçerliliği olan İngilizce, Fransızca, Almanca gibi diğer Avrupa dillerine oranla, başka İskandinav dilleriyle ve Hollandaca gibi anakara Avrupa'sı dilleriyle bir sıradadır.

Bir dilin gördüğü işlev ne kadar özgülleşmiş olursa, dil seçenekleri o kadar azalır. Örneğin, Birleşmiş Milletler'de, altı dilden oluşan küçük bir "resmi diller" kümesi, biraz daha büyük bir "çalışma dilleri" kümesi vardır. Birleşmiş Milletler üyesi yaklaşık 200 ülkenin dillerinden çoğununsa hiçbir statüsü yoktur. Birçok örnekte, İngilizce ya da Fransızca ya da Arapça gibi bir dil, yaşayanların çoğunun evlerinde başka bir dil konuştuğu bir ülkenin "resmi" dili ilan edilmiştir. Dünyadaki resmi dillerin toplam sayısı oldukça küçüktür, bu konumdaki dillerin sayısı herhalde 100'ü geçmez. İngilizce bugün Birleşmiş Milletler'ce tanınan 185 ulusal devletin 60'ından çoğunun başat ya da resmi dilidir. Dünyadaki bilimsel dergilerin çoğunda, diğer dillerin kapladığı mekân daralırken kendi işlevsel ve coğrafi alanlarını genişleten İngilizce ve daha birkaç uluslararası dilde -Fransızca, Almanca, Rusça gibi- yazılır.

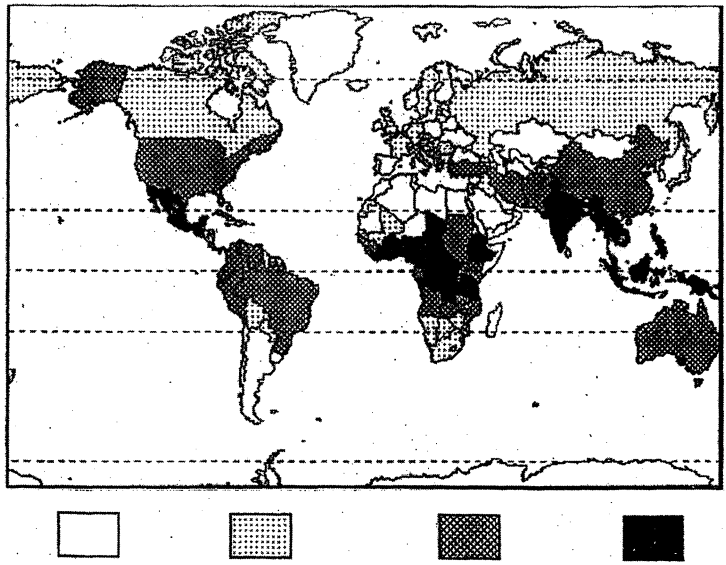
Dünya dillerinin çoğu yazısızdır, resmen tanınmamıştır, yerel toplulukta ve ev içi işlevlerdeki kullanımla sınırlı kalmıştır. Çok küçük insan toplulukları tarafından konuşulurlar. Dünya dillerinin yüzde 50'sinin konuşucu sayısı 5-6 bin ya da daha azdır, yaklaşık yüzde 85'inin konuşucu sayısıysa 100 binin altındadır. Bu küçük diller, dünyadaki anakaralar ve ülkeler arasında eşit olmayan bir biçimde paylaşılmıştır.

Harita 2.1, dünyanın belli başlı ülkelerindeki göreli dil

yoğunluğuna ilişkin bir kestirimi göstermektedir. İşin içindeki sayılamalar karmaşık olmakla birlikte, sonuçta kilometre kare başına düşen dil sayısı ölçülmüştür. Haritanın gösterdiği gibi, görece seyrek alanların ortasında yüksek yoğunlukta bölgeler vardır. Özellikle dönencelerden geçen koyu bir şeride karşılık kutuplara doğru yoğunluğun düştüğü görülmektedir.

Dünya dillerinin çoğu, haritadaki koyu şeritte yer alan dönence ülkelerinde konuşulmaktadır. İki büyük yüksek yoğunluk kuşağı vardır: Batı Afrika kıyısında başlayıp Kongo havzası üstünden geçerek Doğu Afrika'ya uzanan bir kuşakla, Güney Hindistan ve Güneydoğu Asya yarımadasından Endonezya, Yeni Gine ve Pasifik adalarına uzanan bir diğer kuşak. Dünyanın dil devlerinden çoğu, bu iki kuşağın başlıca on yedi ülkesi arasında bulunmaktadır: 427 dille Nijerya, Kamerun (270), Zaire (210), Fildişi Kıyısı (73), Togo (43), Gana (72), Benin (51), Tanzanya (131), Hindistan (en çok konuşulan 15 dilden 3'üyle birlikte 380 dil), Vietnam (86), Laos (92), Filipinler (160), Malezya (137), Endonezya (en çok konuşulan 15 dilden 1'iyle birlikte 670), Papua Yeni Gine (860), Vanuatu (105), Solomon Adaları (66). Bu on yedi ülke, toplam 4.000 kadar dille bütün dillerin yüzde 60'ını, oysa dünya nüfusunun ancak yüzde 27'sini barındırmakta, dünya kara alanınınsa yüzde 9'unu kaplamaktadır. Öteki üç devi, 250 diliyle Avustralya'yı, Meksika'yı (240) ve Brezilya'yı (210) da eklersek, bütün dillerin yüzde 70'inden fazlası, dünyanın en yoksul ülkelerinden kimilerinin de içinde olduğu topu topu 20 ulusal devlette konuşulmaktadır.

Harita 2.1'de gösterilen dil yoğunluğunun yüksek olduğu bu büyük kuşaklar -Afrika ile Güneydoğu Asya-Büyük



Düşük yoğunluk Düşük orta yoğunluk Yüksek orta yoğunluk Yüksek yoğunluk

Harita 2.1: Başlıca ülkelerin göreli dil yoğunluklarını gösteren dil haritası.

[Daniel Nettle'in Journal of Anthropological Archaeology 17 (1998): 354-74*'teki makalesinden Academic Press'in izniyle uyarlanmıştır.]*

Okyanus arasından oluşan çekirdek, ayrıca Brezilya, orta Amerika, Avustralya'nın bazı bölgeleri- aynı zamanda dünyadaki canlı türlerinden birçoğunu barındıran dönence ormanlarının bulunduğu yerlerdir. Bu ormanlar, dünya dillerinin çoğunluğuna olduğu gibi, türlerin de yüzde 50-90'ına yuva sağlamaktadır. Bu bağıntının hiç de rastlantı olmadığı kanısındayız ve dilsel ve biyolojik çeşitliliğin ortak yöreleri, ortak nedenleri ve karşı karşıya kaldıkları ortak tehditler bulunduğu düşüncesini, bu bölüm içinde yeniden işleyeceğiz.

Dönencelerdeki dil çeşitliliğine karşılık, ılıman enlemler büyük ölçüde yoksuldur. Bütün dillerin ancak yüzde 3'ü

Avrupa'dadır, dünya nüfusunun yüzde 21,5'unun bulunduğu, dünya kara alanının yüzde 8,6'sını kaplayan Çin'deyse, dünya dillerinin yalnızca yüzde 2,6'sı (toplam 96 dil) konuşulmaktadır. Dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerde, bu bölgelerde çeşitliliğe böylesine ket vuran süreçleri ele alacağız.

Harita 2.1'de gösterdiğimiz örüntüler çarpıcıdır. Ne var ki, birazdan göreceğimiz gibi, dilsel çeşitliliği ya da dillere yönelik tehdidi değerlendimenin yolu, dilleri saymaktan ibaret değildir.

Dilsel çeşitlilik yatakları

Korkunç bir yıkım yarın batı Avrupa'nın bütün dillerini silip süpürecek olsa, dünyanın dilsel çeşitliliğinin görece küçük bir parçasını yitiririz. Gördüğümüz gibi, Avrupa, dünya dillerinin ancak yüzde üçüne sahiptir ve Avrupa dillerinin çoğu, Avrupa dışında da yaygın olarak konuşulmaktadır. Ancak daha önemlisi, çoğu Avrupa dili, tarihsel ilişkileri nedeniyle, yapıca birbirine çok benzer. Papua Yeni Gine'de ya da Güney Amerika'da aynı sayıda dili yitirecek olsak, buralarda diller arasındaki ayrılıklar çok daha derine gittiği için, yitirdiklerimiz çok daha önemli olurdu. Ne yazık ki, geçmişte böyle yıkımlar gerçekleşmiştir ve büyük olasılıkla, çeşitliliğin önemli ölçüde eksilmesi sonucunu, beşinci ve altıncı bölümlerde göreceğimiz gibi, çoktan vermiştir.

Belli ki, dillerin birbirinden farklılığını ölçmenin bir yolu olması gerekiyor, bunu yapabilmek için de dilleri sınıflamanın yolunu bulmalıyız. Dilbilimcilerin bu türden bir takım teknikleri vardır. Burada, en önemli iki sınıflama biçiminden söz edeceğiz yalnızca: *Türümsel sınıflama* ve *tipolojik sınıflama.* Türümsel sınıflama, dillerin ortak tarihsel kökenlerini dikka-

te alır. Tipolojik sınıflamaysa bu etkeni göz önüne almayarak dilleri sözdizim ortaklığı ya da aynı sayıda ve tipte ünlü bulunması gibi çağdaş yapı benzerliklerine göre kümelere ayırır.

Örneğin, Japonca ve Pencab dili ortak bir öncelden gelmiyorlar, dolayısıyla birbiriyle hiçbir akrabalığı olmayan dillerdir ama iki dilin dilbilgisi, yüklemin sonda yer alması özelliğini paylaşmaktadır. Yani yüklem, İngilizce örneği ÖYN (özne-yüklem-nesne) dillerinde olduğu gibi özne ile nesne arasına değil, tümcenin sonuna koyulmaktadır. Bu da önemlidir, çünkü tümcedeki temel sıralanış, çoğunlukla başka bileşenlerdeki sözcük sırasını kestirmek için de iyi bir araçtır. Örneğin, Bretonca ve Galce gibi Kelt dilleri olsun, Maori ve Havaii dilleri gibi Polinezya dilleri olsun, yüklemin başta olduğu (YÖN) dillerdir. Yüklemler özneden önce geldiği gibi (örneğin Hawai dilinde "kadın beni görüyor" anlamına gelen "*ike ka wahine ia'u*" tümcesinin sözcük sözcük çevirisi "görüyor kadın beni"dir) adlar da kendilerini niteleyen sıfatlardan önce gelir ("küçük beyaz ev" Hawai dilinde "*hale ke'oke'o li'ili'i*"dir; sözcüğü sözcüğüne "ev beyaz küçük"). Polinezya ve Kelt dillerinin YÖN sözdizimini paylaşması, ortak bir tarihsel kökenden değil, ikisinde de gelişmiş bulunan önemli ve kapsamlı bir yapısal özellikten ötürüdür yalnızca.

Öte yandan, türümsel sınıflama tarihsel bağıntılarla ilgilidir ve dilleri, ortak bir kökeni paylaşan,"aile" denen kümelere ayırır. Bu ortak tarih, bir aile içinde bulunan yapısal ve diğer benzerliklerin açıklamasıdır. Örneğin, Tablo 2.2'deki sözcüklere bakarak, Havaii ile Maori dilleri, Galce ile Bretonca, Almanca ile İsveççe arasında düzenli benzerlikler bulunduğunu, oysa Almanca ile Maori dili arasında, Havaii diliyle İsveççe arasında vb böyle benzerlikler bulunmadığını

görebilirsiniz. Almanca ve İsveççe sözcükler İngilizce sözcüklere de oldukça yakın görünür, çünkü her üç dil de Germen dil ailesindendir, bu aile de Hint-Avrupa ailesinin bir parçasıdır. Havaii ve Maori dilleriyse, Avustronezya ailesinden Polinezya dilleridir.

Dilbilimciler, dünya dillerinin çoğunu görece az sayıda aileye bağlamak için türümsel sınıflamayı kullanmaktadır. Bu ailelerden kimileri iyi bilinir. Burada iki örnek veriyoruz : Hint-Avrupa ve Çin-Tibet aileleri.

200 küsur dili kapsayan Hint-Avrupa ailesi en yaygın ailelerdendir ve kesinlikle en iyi belgelenmiş olanıdır. Avrupa'nın büyük bölümünü kaplar, Anadolu üstünden Hindistan'a dek uzanır. Tablo 2.1'de yer alan en büyük 15 dilden yalnızca Japonca, Korece, Cava dili, Vietnamca, Telegu ve Çince bu aileden değildir. 1492'den beri, Hint-Avrupa dilleri başka anakaralara da götürülmüştür: ABD ve Avustralya'da İngilizce, Trinidad'da Hintçe, Haiti'de Fransızca, Macao'da Portekizce, Güney Afrika'da Hollandaca, Latin Amerika'da İspanyolca... Bugün Kuzey, Orta, Güney Amerika'nın her ülkesinde başat kültür bir Hint-Avrupa dilindedir: Ya İngilizce ya İspanyolca ya Portekizce. Hint-Avrupa dillerinin başarılı yayılmasına karşın, ailenin tehlikede olan kolları vardır. Bir zamanlar Avrupa'dan Küçük Asya'ya uzanan bir aileden kala kala dört Kelt dili (İskoçya Gaelcesi, İrlanda Gaelcesi, Galce ve Bretonca) kalmıştır. Avrupa'nın yerli dilleri arasında en çok tehdit altındaki küme budur. Man dili ve Cornwall dili, 6. Bölüm'de göreceğimiz gibi, çoktan yok olmuştur.

1 milyara yakın konuşucusuyla Çin-Tibet ailesi, Hint-Avrupa ailesinden sonra dünyanın en kalabalık dil ailesidir. Bu diller esas olarak Nepal, Çin, Hindistan ve Myanmar'da

Tablo 2.2: Türümsel ilişkiye bir örnek

Ingilizce	*Hawaai*	*Maori*	*Galce*	*Bretonca*	*Almanca*	*Isveççe*
house	hale	whare	ty	ti	haus	hus
fish	i'a	ika	pysgodyn	pesk	fisch	fisk
name	inoa	ingoa	enw	anw	name	namn
water	wai	wai	dwr	dour	wasser	vatten
man	kanaka	tangata	dyn	den	man	mann

ama aynı zamanda Laos, Tayland ve Vietnam'ın kuzeyinde bulunur. Ancak Çince dışarıda tutulursa, bu dillerin çoğunun oldukça az sayıda konuşucusu vardır. "Çince" adı altında toplanan sekiz dil, Çin-Tibet dilleri konuşanların büyük çoğunluğunu kapsamaktadır.

Genellikle kavradığımızdan çok daha fazla dil olduğu gibi, çoğu insanın bildiği ailelerden çok daha fazla dil ailesi vardır. Dilbilimci Johanna Nichols, yakın tarihli bir geniş taramasında, aşağı yukarı Hint-Avrupa ailesi kadar iç farklılık barındıran 249 aile bulunduğunu hesaplıyor.

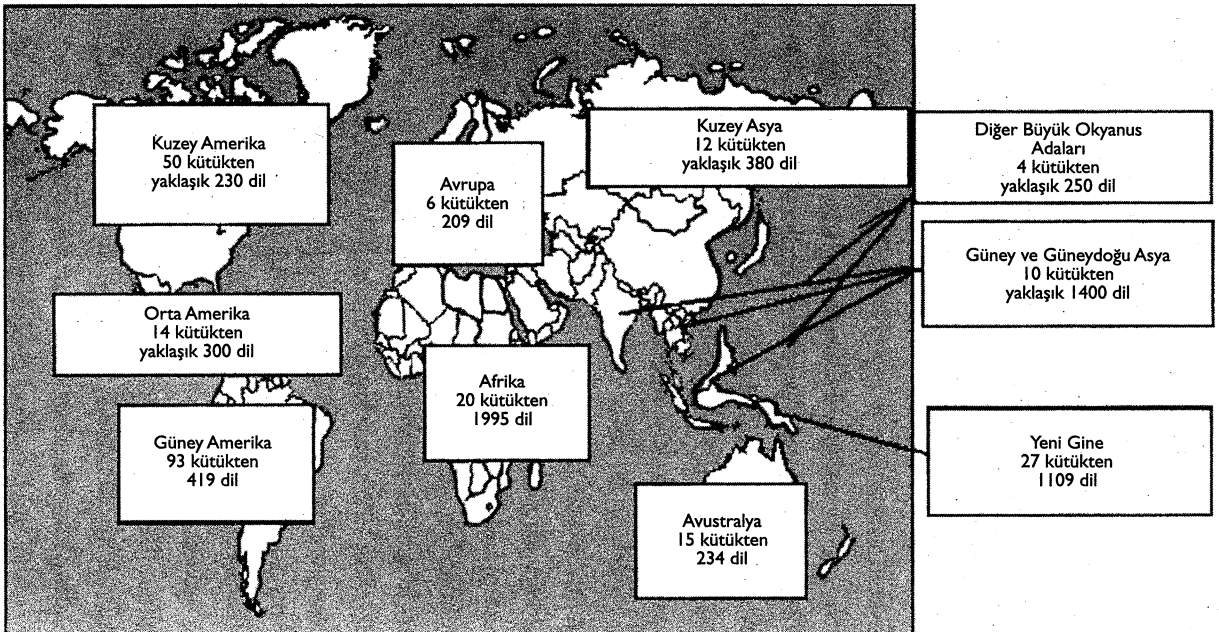
Nichols, bu ailelere *kütük* diyor. Bunlardan bir bölümü diğerleriyle daha yüksek düzeylerde, daha uzak birimler oluşturacak şekilde ilişkilendirilebilirse de, kütük düzeyinden daha uzağa giden ilişkileri kanıtlamak zor oluyor ve çoğunlukla üzerinde anlaşılamıyor. Öte yandan, kimi dilbilimciler, dillerin 250 kütüğe indirgenmesini de kabul etmek istemiyor. Örneğin, kimi otoriteler yalnızca Güney Amerika'da bu sayıda aile bulunduğunu kabul ediyor.

Kütüklerin dağılımı da oldukça eşitsiz. İki dev kütüğün, Pasifik havzasında Avustronezya ve Afrika'da Nijer-Kongo kütüklerinin her birinde yaklaşık bin dil vardır. Bu halklara,

dolayısıyla da dillerine böyle geniş bir coğrafi dağılım alanını veren güçleri Beşinci Bölüm'de ele alacağız. Öte yandan, bir tek dilden oluşan kütükler de vardır. Bunlar da yalıtıklar, başka hiçbir dille ilişkisi gösterilemeyen diller olarak bilinir. Japonca ve Korece büyük olasılıkla en çok bilinen ve en büyük yalıtık dillerdir. Birinci Bölüm'de karşılaştığımız, Altıncı Bölüm'de üstünde daha fazla duracağımız Tayap'ın gösterdiği gibi, Yeni Gine bu bakımdan payına düşenden fazlasını almıştır. Fransa ve İspanya'nın kimi bölgelerinde konuşulan Bask dili de bir başka yalıtık dildir. Özellikle dünyanın pek araştırılmamış bölgelerinde daha birçokları var, birçokları da bulunup belgelenmeden ölme tehlikesiyle karşı karşıya. Yalıtık diller, belki de geçmişte büyük çeşitlilik barındırmış bir alandan elde kalanı gösterdiklerinden, özellikle merak uyandırıcıdır. Eski bir nüfusun son izleri olarak, bölgelerinin tarihöncesi hakkında bize değeri ölçülemeyecek ipuçları verirler.

Nichols'ın belirlediği 249 kütüğün coğrafi dağılımı, Harita 2.2'de gösterilmektedir. Eski Dünya, görebileceğimiz gibi, kütük bakımından epey yoksuldur. Afrika'nın, 2 bin diline karşılık tam 20 kütüğü vardır, Avrasya ise, olağanüstü yayılmasına karşın, 6'sı Avrupa'da, 12'si Kuzey Asya'da, 10'u da Güney ve Güneydoğu Asya'da olmak üzere 28 kütük bulundurmaktadır. Neredeyse bütün Avrasya'nınkilere eşit sayıda kütüğüyle Yeni Gine, Avustralya, en çok da, dünyanın 249 kütüğünden 150'sini barındıran Amerika, Eski Dünya ile keskin bir karşıtlık oluşturmaktadır.

Tipolojik çeşitliliğin dağılımı da, Nichols'ın gösterdiği gibi, alabildiğine eşitsizdir. Genellikle çok kütük bulunan belli bölgeler aynı zamanda yapısal dil tipleri bakımından da geniş bir çeşitlilik göstermektedir. Amerika ve Büyük Okya-



Harita 2.2: Dillerin ve kütüklerin küresel dağılımı

nus havzası, Nichols'ın araştırmasında büyük yapısal çeşitlilik merkezleri olarak belirmektedir, Avrasya ise gene oldukça yoksuldur. Araştırma, Avrasya dışındaki çeşitliliği büyük olasılıkla gerçek düzeyinin kayda değer ölçüde altında hesapladığı halde böyle. Bu eksik hesaplamanın nedeni, Nichols'ın haritanın gerektirdiği bilgiler için iyi betimlenmiş dillerden oluşan bir örnekleme dayanması gereğiydi. Avrasya dışındaki dillerse yeterince belgelenmemiştir, kimi durumlarda da yok olmanın eşiğindedir. 174 dile ilişkin bilgilere yer verildiği halde, bunlar arasında pek az Nijer-Kongo, Çin-Tibet ya da Avustralya-Tay dili var, Eskimo-Aleut dilleriyse hiç yok. Amerika'yla ilgili kimi dengesizlikler de var, bütünü 59 dille, Güney Amerika yalnızca 15 dille temsil ediliyor.

Nichols çeşitliliğin dağılımını saptamak için *yayılma bölgeleri* ve *kalan bölgeleri* diye adlandırdığı alanları belirliyor. Kalan bölgelerinde çeşitlilik yüksektir. Birçok farklı kütükte, birçok farklı tipte dilleri olan, ikidillilik ve çokdilliliğin olağan olduğu küçük topluluklar yaşar. Papua Yeni Gine, Dördüncü Bölüm'de göreceğimiz gibi, bunun klasik örneğidir. Kalan bölgeleri, birer küçükevren içinde dünyanın olası dilsel çeşitliliğini barındıracaktır.

Yayılma bölgelerindeyse bir takım (beşinci ve altıncı bölümlerde göreceğimiz gibi iktidar farklarıyla ilgili) tarihsel süreçler bir dilin ya da birbiriyle yakından ilişkili bir dil kümesinin geniş bir coğrafi alana yayılmasına olanak tanımıştır. Bu yayılma başka dilleri siler, yerlerini alır ya da özümser.

Kimi diller yayılırken kimilerinin küçülmesinin nedenlerinin, dillerin kendileriyle ilgisi olmadığının vurgulanması önemlidir. Dilleri yayan, insanlardır. İnsanlık tarihinin başlarında bu yayılmaları yerel ekoloji kaygıları harekete geçiri-

yordu: İnsanlar kaynak bakımından yoksul bir zeminden daha zengin olanına gitme eğilimi taşıyordu. İstenen bir alanı halihazırda başka bir topluluğun kapladığı yerde, çatışma potansiyeli vardı. Daha yakın zamanlarda, yayılmalar tarımın ve fetihlerin yükselmesi sonucu gerçekleşti. Örneğin, Latince'nin yayılması Etrüsk dilinin ve çeşitli başka dillerin yok olmasına yol açtı. Roma fetihlerinden önce batı Avrupa'da, herhalde, hayatta kalan Bask dili gibi, Hint-Avrupa ailesinden olmayan daha çok sayıda dil vardı. Bir alanda yeni bir dilin yayılması kimi yapı özelliklerinin başka özellikler pahasına yayılmasına yol açar. Demek ki, yayılmalar, bir alanın dilsel çeşitliliğini azaltır.

Avrasya ve Afrika'nın günümüzdeki çeşit azlığı, Beşinci Bölüm'de anlaşılacağı gibi, birkaç dil kümesinin binlerce yıllık sürekli yayılmasının sonucudur. Gene de, buralarda bile, bağımsızlığına şiddetle düşkün sakinlerinin aşağıdaki ovalarda gerçekleşen halklar geçidinden korunabildiği Kafkas dağları; Beşinci Bölüm'de ele alacağımız Bantu genişlemesinin ana güzergâhının dışında kalan Etiyopya ve Kenya; benzersiz şaklamalı diller konuşan avcı toplayıcı Sanların yurdu olan Kalahari çölü; en genel sınıflamadaki dört ailenin birden bulunduğu tek Afrika ülkesi olan Tanzanya gibi, türdeşleştirici güçlerin elinden kaçmış, çeşitlilik barındıran kalan bölgeleri vardır.

Dünyanın geri kalanının büyük bölümü -Amerika, Avustralya, Büyük Okyanus havzası- fiilen bir kalan bölgesidir. Kütük zenginliğinin daha büyük olmasını bu açıklar. Kuşkusuz, her alanın içinde yerel yayılmalar ve yerel kalanlar vardır, ancak zemindeki çeşitlilik düzeyi yüksektir. Ne var ki, Avrasya ve Afrika'nın çeşitliliğini soğurarak başlayan yayılmalar, bugün

de denizlerin ötesinde iş başındadır. Johanna Nichols alana yüz yıl sonra ulaşsaydı, karşısında büyük olasılıkla bütün bütün Hint-Avrupa ailesinin kapladığı bir Yeni Dünya, yayılma bölgesine dönüşmüş bir kalan bölgesi bulacaktı. Kitabımızın devamının konusu büyük ölçüde bu tehdidin nedenleridir.

Nichols, kuşkusuz, doğru olarak, Büyük Okyanus'ta ve Amerika kıtalarında bulunan yüksek çeşitlilik örüntüsünün ilksel kabul edilebileceği sonucuna varıyor. Yani dilin doğal ya da müdahale edilmemiş durumunda da böyle olmasını beklerdik. Dördüncü ve beşinci bölümlerde, insanın tarihinin aşağı yukarı yüzde 90'ı boyunca bütün dünyanın herhalde gerçekten uçsuz bucaksız bir kalan bölgesi olduğunu ileri süreceğiz. Dolayısıyla, insan dilinin nasıl bir şey olduğunu en yakından görmemizi sağlayacak bakış açısı bu görece dokunulmamış alanlardan gelmeli. Ne yazık ki, hakkında en az bilgimiz olan yerler de buralardır. Göreceğimiz gibi, zaman da tükenmekte.

Tehdidin boyutları

Dünyanın dilsel çeşitliliği ne ölçüde tehlikededir? Bu aşamada dürüstlükle verilecek yanıt, bunu kesin bilmediğimizdir. Ancak tahmin yürütmek zorunda kalırsak, farklı dilbilimcilerin ortaya koyduğu oran korkutucu ölçüde yüksektir. Birinci Bölüm'de, Krauss'un, dünyanın çeşitli bölgelerinde can çekişen dillere ilişkin sayılamasını alıntılamıştık. Bu sayılamalar yararlıdır ama son derece kısmidir; henüz can çekişmekte olmayan birçok dil de tehlikededir. Bunlar hâlâ kurtarılabilecek dillerdir.

Bir başka yol da, çeşitli dillerin yerine getirdiği işlevleri incelemektir. Söylediğimiz gibi, İngilizce 1966'da dünyadaki

mektupların yüzde 70'inin, radyo-televizyon yayınlarının yüzde 60'ının diliydi. Uluslararası ticaret, maliye, yüksek eğitim ve bilimde, İngilizce gitgide tek dile dönüşmektedir. Dillerin yüzde 4'ünden azı, konuşuldukları ülkelerde şu ya da bu biçimde resmi bir konuma sahiptir. Gerçi son onyıllar boyunca, Maori, Galce, Aymara gibi dillerin kendi ülkelerinde tanınmasıyla, bu konuda ilerleme sağlanmıştır.

Ne var ki, resmi destek bile dilin hayatta kalmasının güvencesi değildir. Örneğin, 1896'da yasaklanan Havaii dili, 1978'den beri İngilizce'yle birlikte Hawai'i eyaletinin resmi dilidir ama gene de binden az doğal konuşucusuyla Sırat'tan geçmektedir. Çağdaş Kelt dilleri arasında en güçlü kamu desteğini alan İrlanda dili, tuhaf bir biçimde, demografik olarak büyük olasılıkla en zayıfıdır. İrlanda'nın ulusal dili olan İrlanda dili, gözle görülür biçimde korunmasına adanmış bir devlet varken varlığı tehlikede olan pek az dilden biri olarak öne çıkmaktadır ve gelecek kuşağa aktarılmadığı için gene de ölmektedir. Her iki durumu Sekizinci Bölüm'de daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz. İktidardan görece yoksun bir topluluğun diline, evlerde kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayacak başka önlemler alınmaksızın statü tanınması, dilin yeniden üretimini her zaman sağlayamayabilir. Önümüzdeki bölümlerde göreceğimiz gibi, bu iş, daha büyük olasılıkla, halka iktidar sağlanması yoluyla kotarılacaktır. Dilsel ve kültürel çeşitliliğin korunmasının dayanağı, politik, coğrafi ve ekonomik etmenlerdir. Bunların bütünsellik içinde, bir dil ekolojisinin parçası olarak, dili geniş doğal çevrenin parçası sayan bir yaklaşımla düşünülmesi gerekir.

Tehlikenin boyutuna ilişkin bir düşünce edinmenin belki de tek yolu, yaşayan dillerin büyüklüklerine bakmaktır.

Tablo 2.3, çeşitli anakaralarda belli sayının altında konuşucusu olan dillerin yüzdesini gösteriyor. Anakaralar arasındaki farklar hemen görünüyor. Avustralya ve Büyük Okyanus'taki ve Amerika'daki diller çoğunlukla çok küçüktür. Yüzde 20'sinden çoğunun konuşucusu 150'den azdır, hemen hemen hepsinin de konuşucularının sayısı 100 binin altındadır. Buna karşılık, Avrupa, Asya ve Afrika'da, birkaç dev dilin yanı sıra, 10 bin-1 milyon konuşucusu olan önemli sayıda orta büyüklükte dil vardır. Böyle dillerin, en azında kısa erimde, soylarının tükenmesi tehlikesi yoktur.

Birinci Bölüm'den, Krauss'un, 10 binden az konuşucusu olan dillerin büyük olasılıkla tehlikede olduğu kanısını anımsayın. Bu kaba bir genellemedir ama gene de bir ilk kestirim olarak yararlı olabilir. Bütün dillerin yüzde 60'ının halihazırda tehlikede olduğu demektir bu. Durum Afrika, Asya ve Avrupa'da biraz daha iyi (sırasıyla % 33, % 53, % 30), Kuzey ve Güney Amerika'da (% 78 ve % 77), Avustralya ve Büyük Okyanus'taysa (% 93) çok daha kötüdür. Bu son andığımız bölgeler, az önce belirlediğimiz türümsel ve tipolojik çeşitliliğin yuvalarıdır.

Bu sayılar yalnızca büyüklüğe dayalıdır, büyüklük de, ilk bölümde belirttiğimiz gibi, tehlikede olup olmama konusunda en iyi kılavuz olmayabilir. Gelgelelim, şu anda, daha fazla araştırma yapılıncaya değin, büyük olasılıkla en iyi ölçüdür. Büyük bir dil, üzerindeki dış baskılar büyük olursa tehlikeye girebileceği gibi, çok küçük bir dil de, topluluk yaşamı sürüyorsa ve çevre istikrarlıysa pekâlâ güvende olabilir. Örneğin, Avustralya'da küçük boyutluluk, dillerin binlerce yıl boyunca değişmeyen bir özelliği olmuştur, bu da sürekli ölüp gittikleri anlamına gelmez. Ne var ki, küçük diller büyüklerine oranla

Tablo 2.3: Konuşucu sayısı belirtilenin altında olan dillerin anakaralarındaki toplam dil sayısına oranı (yüzde olarak)

Anakara	<150	<bin	<10 bin	<100 bin	<1 milyon
Afrika	1,7	7,5	32,6	72,5	94,2
Asya	5,5	21,4	52,8	81	93,8
Avrupa	1,9	9,9	30,2	46,9	71,6
Kuz. Amerika	22,6	41,6	77,8	96,3	100
Ort. Amerika	6,1	12,1	36,4	89,4	100
Gün. Amerika	27,8	51,6	76,5	89,1	94,1
Avust./Pasifik	22,9	60,4	92,8	99,5	100
Dünya	11,5	30,1	59,4	83,8	95,2

[Kaynak: Nettle, Linguistic Diversity, *Oxford University Press, 1999: 114.]*

çok daha hızlı yok olabilir, şu anda işlerlikte olan teknolojik ve sosyoekonomik güçlere karşı koymak da küçük topluluklar için daha zordur, oysa büyüklerin buna uygun kaynakları olabilir. Dolayısıyla, şu andaki koşullarda, dilin sağ kalıp kalmayacağının belirlenmesinde büyüklük hayli belirleyici olabilir.

Demek ki, bu sayılar tehlikeye ilişkin akla yakın bir gelecek tahmini sağlayabilir. Eğer öyleyse, diller için durum, tür çeşitliliği konusunda dirimbilimcilerin en kötü gelecek tasarımları kadar kötüdür. Doğrusu istenirse, dilsel ve biyolojik yok olma krizleri arasında birçok ortaklık ve ilişki vardır. Şimdi bu bağlantılara bakacağız.

Biyolojik/dilsel çeşitlilik: Diller dünyası ile canlılar dünyası arasında kimi bağıntılar

Kitabın başında, dirimbilimcilerin daha kötümser kestirimlerine göre, gelecek yüzyılın sonuna dek dünya türlerinden ya-

rısının soyunun tükenmiş ya da tükenme eşiğinde olacağından söz etmiştik. Hesaplamaların çoğuna göre, tükenme hızları, biyolojik çeşitlilik yaratan telafi edici süreçlerin üstünde, çünkü evrim, soyun tükenmesinden daha çok zaman alıyor. Örneğin, Niles Eldredge'in oldukça ihtiyatlı hesaplamasına göre halen her gün bir tür yitirmekteyiz ki yılda 365 tür eder. Buna karşılık, E. O. Wilson yılda yaklaşık 27 bin türü ya da saatte üç türü bulan bir soy tükenme hızını ileri sürüyor! Bu hız, insan müdahalesinden önceki, zemin hız denen hızın 50 bin katını buluyor. Bugünlerde türlerin ortadan kalkma hızı yılda 60-90 bin tür arasında olabilir. Elredge'in verdiği çok daha küçük sayı da yeterince etkileyici ama bu hesaplamaları doğru bir bakış açısına oturtabilmek için, ilkin, kaç tür oluğunu ve bu türlerin nerelerde bulunduğunu bilmemiz gerekir. Ancak o zaman, dünyanın dirim çeşitliliğinin yok oluşu sorununun boyutlarını değerlendirebiliriz.

Ekolojistler, kaç tür bulunduğu, kaçının tehlikede olduğu sorularını yanıtlamaya çalışırken, ne yazık ki, dilbilimcilerinkilere benzeyen zorluklarla karşılaşmaktadır. 250 yılı aşan araştırmalara karşın, bugün yeryüzünde kaç organizma türünün barındığını gerçekte kimse bilmiyor. Bütün türlere ilişkin hesaplamalar 3 milyonla 80 milyon arasında değişmekte, böcekler, bitkiler ve hayvanlara ilişkin hesaplamalar da benzer bir farklılık göstermektedir. Ancak 1,4 milyon kadar tür betimlenip adlandırılmıştır.

Diller için de geçerli olduğunu gördüğümüz gibi, dünyanın dirim çeşitliliğinin büyük bölümünün, özellikle, en zengin alanlar arasında yer alan dönencelerde, henüz dökümü yapılmamıştır. Birleşik Krallık hükümetinin bilim danışmanı Robert May'e göre, bitki ve hayvanların sınıflanmasında ça-

lışan araştırmacıların ancak yüzde 4'ü en büyük çeşitliliğin bulunduğu bölgelerde çalışmaktadır. Bu bilim insanlarının dağılımı, tür zenginliğinin ulamlar arasındaki dağılımına da denk düşmemektedir. Aynı durumun, çok sayıda insanın konuştuğu, çoğu Hint-Avrupa ailesinden, daha bildik diller üstünde odaklaşma eğilimi taşıyan dilbilimciler için de geçerli olduğunu görmüştük.

Dirimbilimcilerin dikkati de dilbilimcilerinki gibi büyük ölçüde seçici olagelmiştir. Bir takım türler -kürklü ve telekli hayvanlar- hakkında böcekler ve bitkilere oranla çok daha fazla bilgimiz var. Örneğin, bitkiler, yeryüzündeki hayatın sürdürülmesi açısından hayvanlardan daha vaz geçilmez olmalarına karşın, koruma kampanyalarında kamunun dikkatini fazla çekmemişlerdir. Bütün dünyada insanlar her gün 40 binden fazla türden yararlanıyor, bunların çoğu da bitki. Bitkiler birçok ilacın ve tarımsal kültür çeşitlerinin türetildiği gen dağarının hammaddesini sağlamaktadır. Yaşayan hayvanların yüzde 85'ini oluşturan böcekler, önemlerine karşın, daha az bilimsel araştırmayı davet etmiş ve kamunun ilgisini fazla uyandırmamıştır. Afrika'da yalnızca termit ve karıncaların toplam ağırlığı bütün memelilerinkini geçmektedir. Örneğin, E. O. Wilson, böcekler yok olacak olsa, insanlığın birkaç aydan fazla devam edemeyeceğini söylüyor. Aşağı yukarı aynı süre içinde, ikiyaşayışlıların, sürüngenlerin, kuşların, memelilerin de çoğu yok olurdu. Ardından çiçekli bitkilerin büyük bölümüyle dünyanın diğer kara yaşamı ortamları ortadan kalkar, kara yüzeyi sözcüğün gerçek anlamıyla çürürdü.

Dört bin küsur memeli türünden çoğu sınıflanmışsa da, memeliler ve kuşlar dışında kalan yaratıklar konusunda oldukça farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Örneğin, balık tür-

lerinin sayısı 20-40 bin arasında bir yerde olabilir. Kimse kesin olarak bilmiyor. Bir dirimbilimci, zengin balık yaşamını incelemek üzere Malawi Gölü'ne ilk gittiğinde şaşkına dönmüştü. Ağı her çektiğinde içindeki balıkların yarısı adı koyulmamış türlerdendi. Malawi, bin kadar -bütün Atlas Okyanusu'ndakinden çok sayıda- değişik tipte balıkla dünyanın tür bakımından en zengin gölüdür. Hemen hemen bütün türler endemiktir: Dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmazlar. Toplam olarak yılda ancak 75-100 balık türünün betimlendiğini düşününce Malawi Gölü'nün önemini daha iyi değerlendirebiliriz. Her ne kadar her yer kendi bitki, hayvan, dil varlığı ve görenekleriyle benzersizse de, kimi yerler ötekilerden daha benzersizdir. Dördüncü Bölüm'de, 400 bin küsur türüyle dünya türsel çeşitliliğinin yüzde beşini barındıran, kara alanınınsa ancak yüzde birini kaplayan bir ülke olan Papua Yeni Gine'ye yakından bakarak, böyle yerlerden birini inceleyeceğiz.

Diller için de geçerli olduğunu gördüğümüz gibi, dünyanın hangi bölgelerinin en çeşitli ve en fazla tehlikede olduğunu ölçmenin bir yoluna gereksinimimiz var. Bunun için, türleri yalnızca saymaktansa çeşitliliği daha iyi ortaya çıkaracak bir ölçü bulmamız gerekir. Dünyadaki hayatın olağanüstü karmaşıklığını hiçbir ölçü tek başına yakalayamaz. Ekosistem zenginliğinin bütünsel bir ölçüsüne ulaşmak için, az bulunurluk ve yöreye özgü olma/endemizm (yalıtık dillerin karşılığı) boyutlarına belli bir alandaki türümsel çeşitlilik ve tür zenginliğine oranla nasıl bir ağırlık vereceğiz? Önceki Malawi Gölü örneğimiz, hem yalnızca balık türü sayısına hem de yöreye özgü olmaya dayalı ölçülerle yüksek sayı tuttururdu. Herhalde, hem sekoyalar hem kara hindibalar (dilbilimsel sistemlerdeki tipolojik çeşitliliğin karşılığı) barındıran bir

alanda, kara hindibayla papatya gibi birbirine daha yakın birkaç tür bulunan bir alana göre daha fazla çeşitlilik olduğunu görebilmek isteriz.

Harita 2.3, bir toplu değerlendirme girişimini yansıtıyor. En yüksek değerlerin verildiği kimi memeliler, sürüngenler, ikiyaşayışlılar ve tohumlu bitkilerin dağılımı temelinde küresel dirim çeşitliliği değerlerini gösteriyor. Bu ölçü, daha gelişmiş bitkilerle omurgalılara daha büyük ağırlık veriyorsa da, biyolojik çeşitlilik yataklarını belirlememizi olanaklı kılıyor.

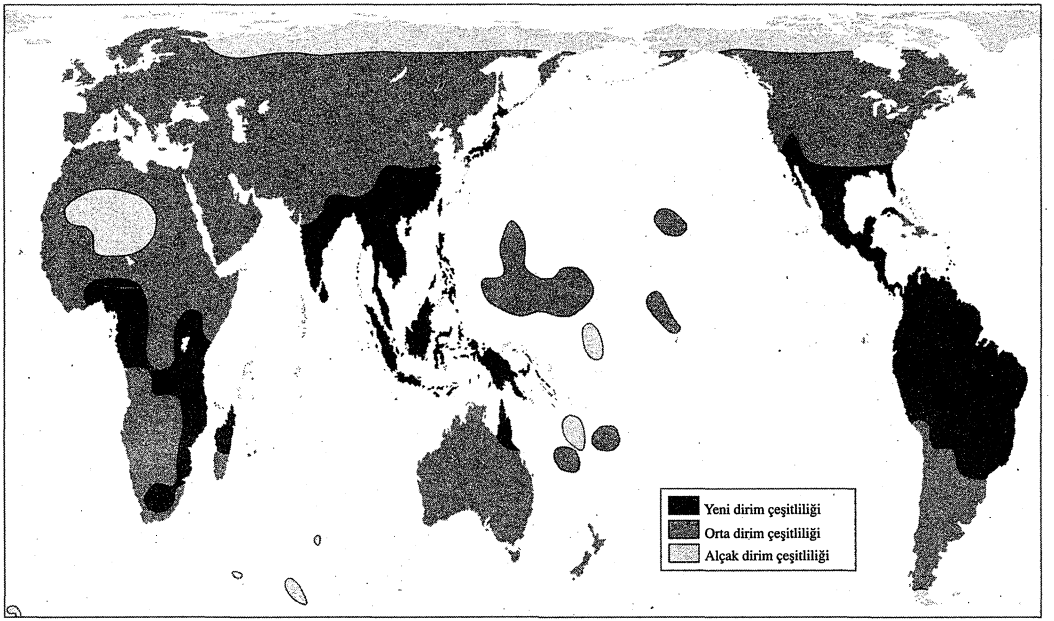
Bu haritayı, 2.1'dekiyle karşılaştırınca, dil bakımından zengin alanların biyolojik çeşitlilik bakımından da zengin olması eğilimini görüyoruz. Biyolojik çeşitlilik, tıpkı dilsel çeşitlilik gibi, dönenceler arasında yoğunlaşmakta, kutuplara doğru gittikçe azalmaktadır. Yeni Gine'deki gibi ortak büyük çeşitlilik yuvaları vardır. Dolayısıyla, gerçekten de ortak bir biyolojik/dilsel çeşitlilik alanından söz edebiliriz. Bu nasıl ortaya çıktı?

Ilıman iklimlerde oturanları, Yeni Gine gibi bir yere de bir kez olsun gitmişlerse, dönencelerin kuzey enlemlerine göre daha büyük biyolojik çeşitlilik barındırdığına uzun boylu inandırmaya çalışmak gerekmez. Ağaç, çiçek, bitki, böcek bolluğu hemen dikkat çeker. Fiziksel çevre ne kadar çoktürdense orada o kadar çok canlı türü bulunur. Ayrıca bu karada da denizde de böyledir. Fiziksel çevrenin çoktürdenliği, daha çok sayıda türü taşıyabilecek daha çok sayıda küçükçevrenin varlığını olanaklı kılar. Karmaşıklığın daha fazla karmaşıklık doğurduğunu söylemenin başka bir yoludur bu. Bir sistem ne kadar karmaşıksa o kadar istikrarlı olma eğilimi gösterir: Sekizinci Bölüm'de döneceğimiz bir nokta. Yerel ekosistemler, besinlerin yeniden çevrime girmesinde ve sistem içinde ener-

ji akışında her biri ayrı bir rol oynayan farklı tür nüfusları barındırır.

Dilsel çeşitlilik bu zenginlik ve istikrar örüntüsünün önemli bir parçasıdır. Canlı türleri gibi diller de çevrelerine yüksek bir uyarlanma sağlamıştır. Koala, hayatını sürdürmek için okaliptüs yapraklarına ihtiyaç duyar. Bir yaşama ortamı şiddetli bir değişim geçirir ya da yıkıma uğrarsa, o zamana dek içinde yaşamış olan organizmalar yok olur. Dillerin çeşitli büyüklüklerde yaşama alanları olduğu gibi, her türün de bir nişi vardır. Nişlerin de çeşitli genişlikleri, ya da dağılımlarının sınırları vardır. Örneğin, atnalı yengeçler, Kuzey Amerika'nın doğu kıyısındaki kirlenmiş haliçlerde her zaman en son ortadan kalkan büyük organizmalardandır, çünkü diğer türlere göre daha geniş bir aralıktaki sıcaklık ve tuzluluk oranı değişmelerine dayanabilirler. Başka bir deyişle, görece geniş nişlidirler. Dar nişli türlerse, tersine, daha çok belli bir çevreye özgüdür. Enlem ne kadar yüksekse, bir türün yaşayabildiği ortalama alan ve uzandığı enlemlerin arası o kadar geniş olur. Bu, *Rapoport Kuralı* olarak bilinir. Buna göre, kuzey enlemlerinde bulunan görece az sayıdaki türün yaşayabildiği aralık, dönencelerde yaşayan daha çok sayıdaki türe göre daha geniştir. Daha ılıman iklimlerde sıcaklıklar daha geniş bir aralık içinde değişir, yüksek enlemlerdeki organizmalarının da bu uçlara dayanabilmesi gerekir. Bu, değişimle daha iyi baş etmelerini sağlar.

Türler gibi dillerin de ekolojik nişleri doldurduğu düşünülebilir. Ancak dünya dillerinin çoğunluğu, Papua Yeni Gine'deki Tayap gibi dar nişlidir. İngilizce, Arapça, Çince gibi görece az sayıda dil geniş nişlidir Dönencelerdeki ekosistemler tür sayısı bakımından zenginken, kuzey enlemlerinin tersine, organizma sayısı bakımından yoksuldur. Dolayısıyla,



Harita 2.3: Dünya dirim çeşitliliğinin dağılımı

P. H. Williams, K. J. Gaston ve C. J. *Humphries'den* (Proceedings of the Royal Society, Biological Sciences, *1997, 264: 141-148) uyarlanmıştır.*

türlerden herhangi birinin nüfusu görece küçük olabilir; büyük olan çeşitliliktir -kararlı bir ekosistemin bir başka özelliği. Bu dirimbilim örneksemesini dilbilime uygularsak, dönencelerde görece az sayıda konuşucu tarafından çok sayıda dil konuşulduğunu bulmamız beklenir. Bulduğumuz da, Dördüncü Bölüm'de Papua Yeni Gine'yi ele alırken daha ayrıntılı olarak göstereceğimiz gibi, tam bu yöndedir: Görece az sayıda insanın konuştuğu olağanüstü sayıda dil.

Örneğin, mercan kayalıklarının kapladığı, Ekvator'un kuzeyine ve güneyine doğru 40'ar dereceden yukarı çıkmayan nişi düşünün. Başlıca toplu yok oluşlarda kayalık toplulukları ağır biçimde etkilenir. Milyonlarca yıldır koşullar aynı kaldığı için, iklim dalgalanmalarına tahammülsüzdürler. Dönencelerde daha çok organizma türü bulunmasının bir nedeni, özellikle güneşten gelen, görece değişmez miktarda enerjinin kullanılabilecek durumda olmasıdır.

Ne var ki, niş genişlikleri değişebilir ve görece kararlı bir ekosistemi bozabilir. Bir küresel soğuma dönence bölgelerinin genişliğini azaltacaktır. Ancak tarım yoluyla insan müdahalesi, daha yakınlardan beri de madencilik ve ağaç kesimi gibi kaynak çıkarma etkinlikleri, iklim değişikliğinden de vahimdir. Yerel ekosistemlerdeki yiyecek, su vb kaynak varlığı bütün canlı türlerinin yayılmasına doğal sınırlar koyar. Görece yakın zamanlara değin bizim türümüze de koyuyordu. İnsan türüne yerkürenin dört yanına yayılma olanağı veren, kültürel icat olmuştur. Ancak, Beşinci Bölüm'de ileri sürdüğümüz gibi, doğal dünya içindeki konumumuzu gerçekten değiştiren icat, 10 bin yıl kadar önce tarımın icadıydı. İnsanlar yiyecek varlığının üretimi üzerinde denetim kurduktan sonra, hayatın 3,5 milyar yıllık tarihi boyunca kendi yerel ekosis-

teminin sınırları dışında yaşayabilen ilk tür olduk. Şimdi bir avuç avcı-toplayıcı toplum dışında herkes kendi yerel ekosisteminin dışında yaşıyor. Demek ki tarım, gitgide daha çok insana besin yetiştirmek için toprak gerektiğine göre, azalmayan bir nüfus patlamasını tetiklemiş bir ekolojik devrimdi. Bütün dünya bizim yerel ekosistemimiz olmuştur, türümüzün bütünü de, bu ekosistem içinde tekil bir büyük nüfus işlevi görmektedir. Gene de, büyük bir çoğunluğumuz artık yerel ekosistemlerin parçası olmadığından, bunların korunmasının önemini anlamıyoruz.

Ne var ki, Sekizinci Bölüm'de göstereceğimiz gibi, ekosistemimizi terk etmekten çok ekosistem içindeki konumumuzu yeniden tanımladık. Geleceğimiz de bu küresel ekosistemden bağımsız değil. Çağdaş insan etkinlikleri ve üretim dünyası ilk bakışta büyük ölçüde doğanın dışında yer alıyormuş gibi görünüyor. Buzdolabınızdakilere bir bakın. Yiyeceklerimizin çoğu arka bahçemizdeki bitkilerden değil, sanayileşmiş dünyanın dört yanındaki fabrikalarda işlenmiş bir dizi maddeden geliyor. Yapay malzemeden kurduğumuz yapılarda yaşar, kır yürüyüşleri yapmak ve kamp kurmak üzere "doğa"ya gitmek için hafta sonu süpermarket vurgunumuzu arabamıza yüklerken, yalnızca teknolojik buluşlarla yaşayabileceğimize, doğadan ayrı var olabileceğimize inanmamız kolaydır. "Doğayla yaşama"ya yaklaşımımız, doğal kaynakları -tercihen başkalarınınkileri - kullanma yeteneklerimizi artırıcı teknolojilerden yararlanmak üzere kendimizi doğadan uzaklaştırmak olmuştur. Dünya Doğa Vakfı'nın 1998'deki hesaplamasına göre 1975-1995 arasında, en yüksek tüketim alanları Kuzey Amerika ve Avrupa olmak üzere, dünyanın doğal kaynaklarının üçte birini tüketmişiz.

Süpertankerler milyonlarca galon petrolü okyanusa boşaltacak güçte olduğuna, çiftçiler zararlı hayvanlara ve yaban otlarına karşı ilaçlar kullanarak yaşam çevrimine genetik mutasyonlar sokabildiğine, dirim mühendisliği ürünü organizmaları dünyaya salmak bilginlerin elinden geldiğine göre, bağımlı olduğumuz kaynakları da doğal süreçlerle yerlerinin doldurulmasından çok daha büyük bir hızda yok edebiliriz. Bu bölümde sunduğumuz veriler, aynı ölçekteki bir yaşam ortamı yıkımının neden dönencelerde daha yüksek enlemlere oranla çok daha fazla biyolojik-dilsel yok oluşa yol açacağını da anlamamızı sağlamaktadır.

Bugün gelişmiş uluslar dünyanın biyolojik/dilsel çeşitliliğinin büyük bölümünün dayanağı olan ortamları hızla yok etmektedir. Dünyanın yağmur ormanlarından elde kalanlar büyük bir dirim çeşitliliği hazinesi olarak dikkatleri büyük ölçüde üzerinde toplamıştır. Dünyanın en eski ve belki de en çeşitli yağmur ormanı olan Borneo yağmur ormanının on hektarında yapılan bir tarama, yaklaşık 800 ağaç türünü ve 40-50 metre yüksekliği, metreleri bulan çevresiyle, dünyanın son büyük sert odunlu *dipterocarpus* topluluğunu ortaya çıkardı. 1980'lerde tropikal ormanın yıkıma uğrama hızı hemen hemen iki katına çıktı. Alanın büyüklüğü Amazon yağmur ormanının onda birinden azsa da, Malezya'nın tropikal tomruk dışsatımının, dünya tropikal tomruk ticaretinin de üçte ikisine karşılık düşen büyük bölümünü sağlamaktadır. Ormanın kimi kısımları 1995'te ortadan kalkmıştı. Kereste ticareti, iki Borneo eyaletindeki küçük bir politikacılar grubunun denetiminde, Sarawak Başbakanı da politik bağlaşıklarını ve aile dostlarını kârlı sözleşmelerle ödüllendiriyor.

Kuzeydoğu Sarawak'ta, ormandaki uzun evlerde yaşayan



Fotoğraf 2.1: Sarawak'taki yağmur ormanında Penanlar

[Arte Wolfe'un izniyle]

Penanlar bugünlerde yiyecek bir maymun bulurlarsa kendilerini şanslı sayıyor, çünkü kesimciler bütün maymunları kaçırttı. Kamyonları, buldozerleri suları çamurlandırdı, kesilen ağaçların kabuklarındaki zehirler de balıkları öldürdü. Long Leng uzun evi başkanı Loli Mirai hakkında, kesim şirketlerinin yaptığı dört köprüyü yaktığı için dava açıldı, ailesinin çoğu üyesi de gözaltına alındı, tutuklandı. Protestolara katılmak, Loli Mirai'ye ve daha birçoklarına zaman kaybı gibi geliyordu. İçinde yaşadıkları, bir zamanların zengin ormanları gibi Penanlar da yok oluyor. 1970'te nüfusları 13 bindi, yirmi yıldan sonra 500'den az. Kısa süre sonra hiç kalmayabilirler.

Dünyanın yerli halkları ve konuştukları diller, hayat ortamlarının yıkıma uğraması yüzünden ölüp gidiyor ya da çağdaş uygarlık içinde eriyor. 1900'den beri Brezilya'nın 270 yerli kabilesinden 90'ı bütünüyle ortadan kalkmıştır. Geri kalan

kabilelerden üçte ikisinden çoğunun binden az üyesi var. Dünyanın başka yerlerinde, örneğin, Dördüncü Bölüm'de göreceğimiz gibi Papua Yeni Gine'de de durum aynı. Geleneksel yaşam biçimlerinin değiştirilmesi genellikle dillerin yitirilmesini getirmiştir. Geçimlerini daha önce neredeyse yalnızca ren geyiği yetiştirerek kazanan Arktika Saamileri'nde olduğu gibi. Kimi durumlarda çevrenin gördüğü zarar geleneksel yaşam biçimlerinden uzaklaşılması, yayılan ya da işgalci bir nüfusun baskıları da, doğal kaynakları bakımından kendini sürdürebilen bir yerel yaşam ortamından ayrılınması sonucunu vermektedir. Örneğin, Saamiler'in başına bunların hepsi gelmiştir. Çernobil felaketi, geçimlerinin bağlı olduğu ren geyiği sürülerinden birçoğunun yok olması demekti; İsveç hükümetinin de, bir zamanlar ren geyiklerinin dolaştığı topraklarda hidroelektrik santrallar kurmaya yönelik baskıları artmaktadır.

Kuşkusuz, bir türün birçok yaşam alanı olabileceği için, belli bir çevredeki organizmanın yerel olarak soyunun tükenmesi, bütünüyle türün soyunun tükenmesi anlamına gelmeyebilir. Tür bir yerde iyi durumda, bir başkasında tehdit altında olabilir. Diller için de böyledir. Pencabi, belli başlı bölgesel dillerden biri olarak güvenli bir konuma sahip olduğu Hindistan altkıtasında hiç de ölüm tehlikesi karşısında değildir. Konuşucularından birçoğunun göç ettiği Britanya'daysa, Pencabi kullanımı azalmaktadır. Aynı şey, İspanya'da ve Latin Amerika'nın birçok bölgesinde güvenlik içinde, ABD'deyse tehdit altında olan İspanyolca için de geçerlidir.

Pencabi, Britanya'da ölürse, dil olarak hayatını gene de sürdürecek. Durumu, yerel ölümün toptan yok oluş anlamına

geldiği başka dillerinki kadar ağır değil. Birkaç yıl önce Man dilinin son konuşucusu öldüğünde, bu, Man dilinin sonuydu. Ama gene dereceler var. Man dilinin yapıca benzeştiği, dilbilimsel olarak yakın, yaşayan akrabaları bulunuyor. Tayap ya da Bask dili ölürse, geride dilbilimsel bir kara delik bırakacak.

Bir bütün olarak, biyolojik ve dilsel çeşitlilik arasındaki benzerlikler çarpıcıdır. Zenginlik benzer yerlerde yoğunlaşmıştır ve her iki durumda, güç sahibi birkaç kümenin istikrarsızlaştırıcı etkinliklerinin potansiyel olarak yıkıcı sonuçları vardır. Bugün yeryüzünün büyük bölümünü Avrasya kökenli birkaç tür kaplamaktadır: Buğday, arpa, sığır, pirinç. Bu monokültürler, işlevlerini anlayıp değerini bilmeye daha yeni başladığımız bir yöreye özgü (endemik) çeşit zenginliğinin yerini alıyor. Dillerin durumu da gizemli biçimde buna benzemektedir. Yayılan türler bu sefer İngilizce, İspanyolca, Çince'dir. Üstelik, gelecek bölümlerde göreceğimiz gibi, iki durumun gerisinde yatan nedenler, hatta yayılma hızları bile alabildiğine benzeşmektedir.

Önümüzdeki bölümde, dünya dillerinin barındırdığı kimi çeşitlilik biçimlerine ve bunların nasıl yitirildiğine daha ayrıntılı olarak bakacağız. Bütün diller zamanla değişmekle birlikte, dili ölmeye vardıran değişmeleri ayırt eden, gerçekleştikleri hızlar ve dahası, kültürel olarak benzersiz ve o dile özgü olan özellikleri ortadan kaldırmak üzere yaptıkları elbirliğidir. Örneklerimiz bir kez daha yeryüzündeki insan-çevre ilişkilerinin karmaşıklığını vurgulamaya yöneliktir. İnsan dilleri, kültürleri, insan-dışı türler ve dünyanın ekosistemleri arasında daha temel bağlantılar düşündüreceklerdir. Dahası, yüzlerce balık ve kuş türünün ve yaşamın aldığı başka biçimlerin, adlarıyla, yaşama ortamları ve davranışlarına ilişkin

bilgiyle birlikte yok olması, tam da yerel ekosistemleri daha verimli değerlendirmeye yakıcı biçimde ihtiyacımız olan bir sırada bilim için çok büyük bir kayıp demektir.

Ü Ç

Yitik Sözler / Yitik Dünyalar

1981'de Disko Adası'nda [Grönland], deniz sisinin, buzul geçişlerinde güvenlik iplerinin geçirildiği karabinler üzerindeki paslandırıcı etkisinin sınanmasına yardım ediyordum. (...) [Ü]ç ay sonra (...) tırnağımızla sökebileceğimiz ortaya çıktı. Düşman bir çevreye maruz kalınca çözülmüşlerdi.

Dilini de benzer bir çürüme süreciyle yitiriyorsun. Köy okulundan Qaanaaq'a [Thule] geçtiğimizde, tek sözcük Grönlandca bilmeyen, öğrenmeyi de düşünmeyen öğretmenlerimiz oldu. Bize, üstün başarı gösterenlerin elinde Danimarka'ya giriş bileti, mezuniyet derecesi, Kuzey Kutup yoksulluğundan bir çıkış yolu olacağını söylediler. Bu altın yükseliş Danca gerçekleşecekti. Altmışların politikasının temellerini atıldığı sıralardı. Grönland'ın resmen "Danimarka'nın en kuzeydeki ili" olmasına yol açan politikanın. İnuitlere resmen "Kuzey Danları" denmesi ve Başbakanın deyişiyle, "bütün öteki Danlar'la aynı haklara sahip olacak biçimde" eğitilmeleri gerekiyordu.

Temel böyle atıldı. Derken Danimarka'ya geliyorsun, altı ay geçiyor, ana dilini asla unutmayacakmışsın gibi geliyor. Düşünmenin dili o, geçmişini anımsamanın yolu. Sonra sokakta bir Grönlandlı'ya rastlıyorsun. Karşılıklı bir iki söz konuşuyorsunuz. Ve birden bütünüyle sıradan bir sözcüğü aramak zorunda kalıyorsun. Bir altı ay daha geçiyor. Bir arkadaşın seni Lov Lane'deki Grönlandlılar Evi'ne götürüyor. Orada anlıyorsun ki, Grönlandca'n tırnak ucuyla kazınabilirmiş.

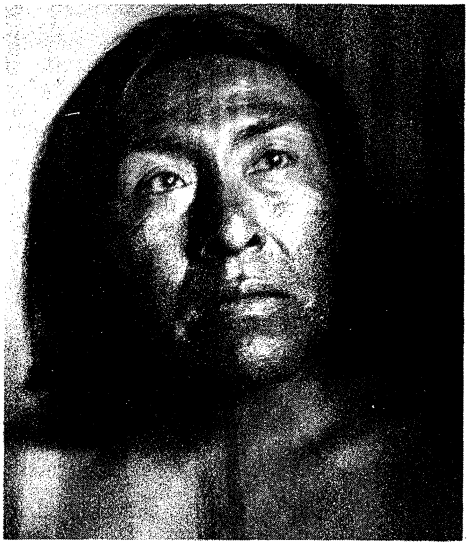
-Smilla ve Karlar, *Peter Høeg, 1993*

Geçen bölümde dillerin nasıl, canlı türleri gibi, çevrelerine yüksek düzeyde uyarlanmış olduğunu ve her soyun tükenişinin nedeninin çevredeki değişmede yattığını gördük. Bu bölümün girişindeki alıntı, kurmaca bir yapıttan alınmış olmakla birlikte, dilin düşmanca bir çevreye -bu örnekte başka bir kültür ve dil tarafından azar azar kuşatılmaya- maruz kaldıktan sonra paramparça oluşunu anlatmak için kullanışlı bir söküp parçalama eğretilemesi sağlıyor.

Bu değişim sürecini ve sonuçlarını, bu bölümde biraz ayrıntıya da girerek, kimi olay incelemeleriyle ele alıyoruz. Dillerin varlığının tehlikeye girmesi sonucunu veren birçok değişmenin, kültürel olarak ayırt edici olan -yerel bitki ve hayvan varlığına, yerli geleneklere ve bilgiye ilişkin sözcük dağarı gibi- ne varsa büyük bölümünü, bununla birlikte de, dilbilimsel karmaşıklığı nasıl ortadan kaldırma eğilimi taşıdığını özellikle örnekleyeceğiz. Yerli dillerde saklanan bilginin, toprak kullanımı, deniz teknolojisi, bitki ekimi ve hayvancılık gibi çeşitli konulara yönelik ölçülemeyecek değerde bakış açılarını ortaya çıkararak bilimsel kuramlara katacağı çok şey vardır.

Birden ölüm - Azar azar ölüm

Dilin birdenbire ölmesiyle ağır ağır ölmesi arasında bir ilk ayrım yapabiliriz. Birden ölümde, konuşucular yok oldukça, dil, az çok dokunulmamış halde ölür. Doğal afet biçiminde bir çevre değişiminin yol açtığı apansız ölüme örnek olarak, Endonezya takımadalarındaki Sumbawa Adası'nda Tambora dilinin bütün konuşucularının ölümüne yol açan 1815'teki yanardağ patlamasını ele alabiliriz. Tambora dilinden geriye kalan, artık, Sir Thomas Raffles'ın oluşturduğu bir sözcük dizininden ibarettir.



Fotoğraf 3.1: İşi, son Yahi

[American Museum of Natural History, Kütüphanecilik Hizmetleri Bölümü'nün izniyle]

Soykırımın yol açtığı apansız ya da neredeyse apansız ölüm örneği olaraksa, en son İşi'nin konuştuğu Yahi dilini ele alabiliriz. İşi, California'da beyaz yerleşimciler tarafından öldürülen ve sürülen Yahiler'den sağ kalanların sonuncusu olarak biliniyor.

Bu türden başka kırımlar Avrupalılar'la on sekizinci yüzyılın ikinci yarısındaki ilk ilişkilerinden beri Avustralya'nın en eski halklarını etkisi altına almıştır. Bugün Avustralya'nın belli başlı kent merkezleri olan ilk yerleşim alanlarında kırımlar büsbütün şiddetli olmuştur. Sydney, Brisbane, Adelaide, Perth, Melbourne çevresinde ve bütün Tasmanya'da yabancılarla karışmamış en eski Avustralyalı nüfusun çoğunluğu ortadan kaldırılmıştır. Örneğin, Tasmanya'nın en eski nüfusu (yaklaşık 3-4 bin insan) Avrupalılar'la yetmiş beş yıllık ilişki süresi içinde yok olmuştur. Bugün dillerinden kalmış bir iz bile yoktur. Daha uzak bölgelerde daha çok insan sağ kalmışsa

da, birçok dil kayda geçirilmeksizin silinmiş ya da tabiplerin, araştırmacıların, ruhbanların ve amatör dilbilimci işini gören başkalarının kâğıda geçirdiği birkaç sözcük diziniyle bugüne iletilmiştir.

Bir dilin son konuşucusunun ne zaman öldüğüne karar vermek, kuşkusuz, zor olabilir. Kimi yazılı dillerse, konuşucularının ardından metinlerde hayatlarını sürdürür, kimi durumlarda da (Sekizinci Bölüm'de inceleyeceğimiz İbranice gibi) yeniden kurulabilir. İlk bölümde, Cornwall dilinin 1777 yılında, son konuşucusu olarak bilinen Dolly Pentreath'in ölümüyle, görünürde nasıl vadesini doldurduğundan söz etmiştik. Ancak yaklaşık 100 yıl sonra, 1875'te, bir parça Cornwall dili bilen, altmışlarında altı kişi bulundu. California'dan bir başka olaydaysa, dilbilimci William Elmendorf, Vapo ve Yuki dillerinin birer son konuşucusunu buldu. Oysa iki dil de, 1960'lara gelindiğinde etkin olarak kullanılmamaktaydı, onları öğrenmekte olan genç de yoktu. 1960'ların ortasında Laura Fish Somersal, Vapo dilinde konuşmayı sürdürebilen son insandı. Haftada birkaç kez, kızkardeşi ziyaretine geldikçe dilini kullanıyordu. Somersal hiç okula gitmediği için, o yaşadıkça dil de hayatta kaldı. Okula gitse İngilizce'ye daha çok açılacaktı. Evde kör annesine bakıyor, onunla konuşurken Vapo dilini kullanıyordu. Yuki dilini hatırlayan son insan, Arthur Anderson ise dili 1908'den beri kullanmamıştı. İngilizce öğrenim görmüş, o zamandan beri de gündelik konuşmada bu dile geçmişti.

Bu örnekler, herhangi bir dilin kesin ölümünü tam doğru olarak belirlemenin zor olabileceğini gösteriyor. Bu da, birden ölümle ağır ağır gerçekleşen ölüm arasındaki ayrımın bulanıklaşabileceği anlamına gelir. Yavaş yavaş azalan, kimi

zaman da dağınık bir nüfus içinde arta kalmış konuşucuların yerlerini saptamak her zaman mümkün değildir. Üstelik, bir dil etkin gündelik kullanımdan fiilen çıkmış ama unutulmamış olabilir. "Anımsayıcılar", dilin etkin kullanımından kuşaklar sonra da hayatta kalabilir. Böyle kişiler, kimi durumlarda, dilin bütünüyle hiç öğrenmedikleri, hiç kullanmadıkları öğelerini de anımsayabilir. Örneğin, dilbilimci Lyle Campbell 1974'te El Salvador'da Kakopera adlı bir dilden birkaç sözcük, birkaç sözce anımsayabilen yaşlı adamlar buldu. Yalnızca ikisi, nenesinden ya da dedesinden, bir iki sözcükten fazla Kakopera öğrenmişti. Böyle, anımsanan kırıntılar halinde yaşayakalan ve artık düzenli olarak kullanılmayan birçok dil vardır.

Diller nasıl azar azar ölür?

Ölmekteki bir dil, kuşaklar süren bir dönem boyunca ağır ağır gerilerken, önceki bütün amaç ve işlevleriyle kullanılmadığı bir dönemden geçer. Kullanılmayan kollar bacaklar gibi, kasları erir. İkinci bir dil öğrenme deneyimi olmuş herkes, dili kullanmayı sürdürmezseniz unutacağınızı doğrulayacaktır. Ana dilimiz için de böyledir. Halk arasında yaygın "kullanmazsan yitirirsin" sözü, kullanmamanın yarattığı kısır döngüyü belirtir. Konuşucular eski dilerini daha seyrek kullanır oldukça kullanmak daha zor gelir. Gitgide dilin daha büyük bölümü unutulur. Eski sözcükleri hatırlamak, hele uygulanmaz olmuş geleneklere atıfta bulunduklarından artık eskimiş bir takım nesneleri imlediklerinde, zordur. Birimiz, Papua Yeni Gine'nin kırsal kesiminde hiç geleneksel öykü bilmeyen genç konuşucularla çalıştı. Böyle öykülerin anlatılacağı bağlamlar eski sıklığında oluşmuyor, böylece çocuklar

da öykü dinlemiyor. Avustralya'da da aynı şey oluyor, çünkü çocuklar öykü dinlemek için geceleri eskisi gibi kamp ateşlerinin etrafında oturmuyor. Doğrusu istenirse, çocukların şimdi dinlediği öyküler daha büyük olasılıkla İngilizce. Ancak bir takım biçem özellikleriyle birlikte, öykülerin kilit öğeleri ve kavramları da çeviride ister istemez yitiriliyor.

Annette Schmidt, Avustralya'da gençlerin konuştuğu Dyirbal diline ilişkin bir çalışmasında, daha önce dilbilimci Bob Dixon'ın birlikte çalıştığı daha yaşlı konuşucuların çocukları ve torunlarıyla görüştü. Schmidt, konuşması o kadar akıcı olmayanların daha akıcı konuşanlara oranla daha az sözcük anımsayabildiğini buldu. Gençlerden kimileri, kültüre özgü ve önemli 500 sözcüğün yarısından azını anımsayabiliyordu. Bugünlerde, 15 yaşından küçük hiç kimse Dyirbal dilinde cümle bile kuramaz. Dili gerçekten konuşan 15-39 yaşları arasındaki genç insanların lehçesi de, Dixon'ın daha birkaç yıl önce betimlediği geleneksel biçimden oldukça farklı. Yeni sözcükler pek seyrek oluşturuluyordu. Yeni sözcükler yaratmak için bir zamanların işlek sözcük yapım kurallarının -İngilizcede, örneğin *-ful* sonekini *help* ya da *boast* gibi var olan köklere ekleyerek *helpful*, *boastful* vb sözcükler yapmamıza büyük ölçüde benzer biçimde- uygulanabileceği taban biçimleri eksik.

Günlük konuşmada bir takım yinelenen söz öbeklerine hepimiz büyük ölçüde bel bağlarız. Çocukluğumuzda bize genellikle "merhaba", "teşekkür ederim", "nasılsınız?" demeyi öğretirler, biz de bunları kalıp olarak ezberleriz. Ancak dili akıcı konuşanlar aynı zamanda yeni sözceleri de gerektiği yerde kolayca yaratabilir. Sürekli, daha önce hiç söylememiş oldukları yeni şeyler söylerler. Ölmekte olan bir dilin konuşu-

cularıysa, kendiliğinden söyleşi yerine alışkıya dönüşmüş, yinelenen kalıplara dayalı konuşmaya çok daha bağımlıdır. Ölmekteki bir dile ilişkin sınırlı üretici yeterlik, dilin son konuşucularını, değişmeyen sözcelere gitgide daha çok, yaratıcı yeni sözcelereyse daha az güvenmeye zorlar.

Schmidt'in Dyirbal çalışmasında, "kanguru" ya da "güneş" gibi, nesnelere atıfta bulunan adlar, edim ve nitelikleri betimleyen "koşmak" gibi eylemlere ya da "küçük" gibi sıfatlara oranla, değişmeye daha dirençli görünüyor. Gençlerle yaşlıların dilleri arasındaki bir ayrım da, gençlerin daha özgül sözcükleri yitirerek yerlerine daha genel sözcükler koyma eğiliminde yatıyor. Örneğin, "büyük" anlamına gelen birçok sözcük var. Yılanbalığına büyük denecekse *qunuii* olduğu söyleniyor, çalı hindisine büyük demek için *waqala* olduğu. Gençlerse her çeşit büyük nesneden aynı sözcükle söz ediyor.

Genç Dyirbal konuşucuları bugün bütün yılanbalığı çeşitlerine atıfla, kökeninde bir çeşit benekli yılanbalığını imleyen *iaban* sözcüğünü kullanıyor. Geleneksel Dyirbal dilinde yılanbalıklarının tek tek adları vardı. Çalılıktaki bir gözlem gezisinde genç konuşuculardan biri atkuyruğu, okaliptüs gibi çeşitli ağaç türlerini İngilizce adlandırabiliyor, Dyirbal dilindeyse ancak hepsine birden *yuqu* [ağaç] adını verebiliyordu. Önceki yıllarda, Bob Dixon yaşlı konuşuculardan 600'ün üstünde bitki adı kaydetmişti.

Gençler havayla, coğrafyayla, törenlerle, akrabalıkla ilgili, kültürlerine özgü adları da yitirme eğilimindeydi. Dixon, Dyirbal konuşucularıyla ilk çalışmasını yaptığında, bir bireyin içinde yer alabileceği 20 geleneksel akrabalık kategorisi vardı. Dixon, sistemin kurallarını bugün, genç kuşaktan sağlanan veriler temelinde ortaya çıkarmanın olanaksız olacağı-

nı söylüyor. Aynı şey birçok geleneksel bilgi için de geçerli. Bugün genç konuşucuların çoğu, ancak kardeş, karı, koca gibi en temel akrabalık ilişkilerinin adını söyleyebilir. Geleneksel Dyirbal dilinde İngilizce *uncle*'a karşılık düşen dört sözcük vardır: *muqu* "annenin ağabeyi" anlamına gelir, *qaya* "annenin küçük erkek kardeşi"dir, *himu* "babanın ağabeyi" demektir, *nquma* ise babanın küçük erkek kardeşidir. Genç konuşucular İngilizce'de tek sözcükle *uncle* denilen ilişkide olan herkes için yalnızca *qaya* ya da *himu* sözcüklerini kullanıyor. Demek ki kimi geleneksel terimlerin anlamı genişlemiş. Benzer biçimde, Tlingitler, Haydalar, Çimnesyanlar gibi bir takım Alaska Yerli halkları arasında da, özgün adların söylenişi ve anlaşılması artık hepsi İngilizce konuşan gençler için gitgide zorlaştıkça, klan adları yerlerini İngilizce sözcüklere bırakıyor. Bu geleneksel akrabalık terimlerinin ve klan adlarının yitirilmesi apaçık kabile yapısının çözülmesiyle ilgilidir. Klan adları insanların hem birbirleriyle hem de ruhsal ve fiziksel dünyalarıyla ilişkilerini hissettirdiğine göre, bu bilginin ortadan kalkması, genç kuşağın geçmişiyle bağını zayıflatmaktadır.

Schmidt, başka sözcüklerin anlamlarının da, Dyirbal kültürüne beyazların soktuğu modern nesneleri içerecek biçimde genişlediğini buldu. Kökenindeki anlamı "yatak olarak yayılan ot" olduğu halde bugün Avrupa tarzı yatak için de kullanılan *bulmban* böyle bir örnektir. Dyirbal dilinde "kum" anlamına gelen *waquy* bugün aynı zamanda "şeker" demektir. Ancak genel olarak İngilizce sözcüklerin toptan Dyirbal diline alınması daha yaygındır. Bir dilin söz varlığına yabancı sözcüklerin ne ölçüde alındığı, genellikle, kültürler arası ilişkinin ölçülerinden sayılabilir. Ölmekte olan bir dil, son aşa-

malarında, yeni dilden birçok sözcük almış olabilir. Kimisi yeni nesnelere karşılıktır, diğerleriyse yerli sözcüklerin yerini alır. Bu da bir kısır döngüdür, çünkü birçok insan artık arı saymadıkları bir dili konuşmaya karşı çıkmaktadır.

Farklı dilbilimsel tiplerden, ölmekte olan bir dizi dil üzerinde çalışma yürüten çeşitli araştırmacıların dikkatini çeken bir nokta da, karmaşık sözdizimi yapılarının daha az kullanılması ya da bütünüyle yok olması olasılığı. Bu türden bir yitimin işlevsel sınırlanmayla el ele gelişmesinin belirgin bir örneği, Jane Hill'in Luisenyo ve Kupenyo üzerindeki çalışmasında sunulmaktadır. Hill, Güney California'da az sayıda konuşucusu bulunan bir Uto-Aztek dili olan Kupenyo'nun son konuşucularından birinin konuşmasındaki ortaç yüklemli yan tümce kullanımını inceledi. Bu tür yan tümcelerin (örneğin, "*satın aldığım* sandalyeyi beğenmiş") 1920'lerde kaydedilen anlatımlara oranla çok azaldığını buldu. Son konuşucular arasında ortaç yüklemli yan tümce yerine sıfat kullanıldığı, yan tümcelerin biçemsel işlevlerinin de sıfatlarca üstlenildiği görülüyor. Bu tür karmaşık tümce biçimlerinin kullanıldığı törensel bağlamlar ortadan kalkmış, konuşucuların bunları kullanma alışkanlığı da kalmamıştır.

Daha genel konuşulacak olursa, dili can çekişmekte olan bir toplulukta, yazmayı ve yazının içerdiği daha biçimsel anlatım tarzlarını öğrenme olanakları düpedüz bulunmayabilir. Bütün çocuklar, topluluk içindeki başka insanlardan gereken "girdi"leri aldıkları sürece her dili öğrenecek yetenekte olmakla birlikte, dillerinin önce daha basit yanlarını öğrenerek başlayıp daha karmaşık yanlarına sonradan geçerler. Bir yapı ne denli karmaşıksa, öğrenilmesi o denli uzun sürer. İngilizce konuşan çocuklar okul yıllarına değin yan tümcelerin

bütün ayrıntılarını tam anlamıyla kavramazlar. Bunun bir nedeni de, yan tümcelerin, özellikle de "*oturduğum* sandalye kırmızıya boyanmıştı" gibilerin daha çok konuşma sırasında değil, yazarken kullanılmasıdır. Çocuklar okul çağına gelip kompozisyon yazmaya başlayıncaya dek bunlarla karşılaşmaz. Varlığı tehlikedeki bir dilin çocuklarca edinilmesi süreci belki tam da bu türden karmaşık dilbilgisi yapılarının edinileceği yaşta kesintiye uğrar ve çocuklar okulda bir dilsel geçişe zorunlu kalır.

Başka dilbilgisi ekonomileri konuşucuların çocuklukları boyunca bir dili düzenli olarak kullanma olanağı bulamadığı durumlara yol açmaktadır. Bu da, son kuşak, Sekizinci Bölüm'de göreceğimiz gibi dili, daha sağlıklı günlerindeki durumunu dilbilimcilerin yeniden kurabilmesine yetecek kadar iyi anımsamayabileceğinden, dilsel yeniden doğuş girişimlerine zorluk çıkarmaktadır.

Bu bölümün geri kalanında, dünyanın tehdit altındaki dillerinden birçoğunda halihazırda yitirilmekte olan zengin çeşitliliğe ışık tutmak amacıyla, dillerin ağır ağır ölmesi sonucunda gerçekleşen değişmelerin kimi örneklerini daha ayrıntılı olarak ele alacağız.

Ne yitiriliyor 1: Başka adlı bir gül?

Deniz biyologlarının ve balıklar ile öteki deniz canlılarına ilişkin bilimsel sınıflama yöntemlerinin ortaya çıkmasından yüzyıllarca önce, Büyük Okyanus'un ada halkları yüzlerce balık çeşidinden her birinin davranışları hakkındaki birikmiş bilgilerini sözlü olarak yeni kuşaklara aktarıyordu. Kimi bilginlere göre, 1778'de Kaptan Cook, Havaii adasına ayak bastığında, Havaiililer adalarındaki balıklar hakkında büyük



Fotoğraf 3.2: Olta kamışı olarak kayaların arasına yerleştirilmiş ʻōhiʻa, *yem olarak da yılan balığı kullanarak geleneksel yöntemle* ulua *avlayan Havaiili balıkçı.*

[Charles Langlas'ın izniyle]

olasılıkla bugün bilginlerin bildiğinden fazlasını biliyordu. Gerçekte, birçok Havaiilili, geçmiş iki bin yıl boyunca biriktirilip sözlü olarak aktarılmış yöresel bilginin, batılı bilimcilerin sonsuza dek öğrenebileceğinden daha büyük bir bölümünü unutmuştur. Yüzyılın ilk onyıllarında bir süre Tahiti'de kalan, sekiz yıl boyunca yerli balıkçılarla hemen hemen her gün balığa çıkan Amerikalı yazar Charles Nordhoff da benzer duygularla, adalıların balık bilgisinin ansiklopedik nitelikte olduğunu ve belgelenmesi gerektiğini yazıyordu.

Denizle içli dışlı yaşayan ve hayatı bakımından denize bağımlı olan birçok insan gibi, ada dilleri de deniz hayatına ilişkin sözlerden, atasözlerinden, eğretilemeli deyimlerden yana zengindir. Örneğin, Tahitililer, rahat edemeyen insanlara *tunahaavaro* (bir yılanbalığı türü) diyordu. Zor ulaşılan in-

sanlaraysa *ohua* (kaya altında saklanan bir balık türü) denir. Çoktan unutulmuş balık adları öykülerde, söylenlerde, atasözlerinde hâlâ korunmaktadır. Örneğin, Havaii dilinde, en geniş atasözü kategorilerinden biri balıklarla, balıkçılarla, balıkçılıkla ilgilidir. *Aia a kau ka i'a i ka wa'a, mana'o ke ola* ("insan, kanoda balık varken hayat hakkında düşünebilir") gibi. Palaulular uyandırılması zor olan bir kimse için *bad el wel* (kaplumbağa gibi uyuyor) der. Böyle birçok deyim, günümüzün süpermarketten alınmış konserve balık yiyen genç kuşağı için belki çok az anlam taşır, belki de hiç taşımaz.

Kimi Büyük Okyanus dillerinin denizde kullanılan, karadakinden farklı, gizli ya da özel bir söz varlığı ya da protokolü de vardır. Örneğin, Palau dilinde *tekoi l'chei* (lagün sözleri), geleneksel değer ölçülerine uymayan birine, konumu ne olursa olsun herhangi biri tarafından söylenebilir. Karadaysa, daha düşük konumlu bir kişi tarafından böyle azarlanmak sineye çekilmeyecektir.

Büyük Okyanus adalıları yüzlerce balığı, Dyirbal konuşanlar yüzlerce bitkiyi ya da çeşit çeşit yılanbalığını adlarıyla bilmiyorsa ne çıkar? Shakespeare'e benzeterek söylersek, adı başka olmakla ağacın ya da balığın değeri eksilir mi?

Yüzlerce balık ya da bitki adının varlığına ilişkin böyle bilgiler, Dyirbal gibi, küçük insan topluluklarınca konuşulan diller hakkında, birçoğu kalıpyargılar taşıyan İngilizce ya da başka Avrupa dillerinin konuşucularını şaşırtmaktadır. Böyle dillerde ancak birkaç yüz sözcük bulunduğu, çok duyulan bir söylencedir. Sözde ilkel kültürlerde nasıl düşünüldüğü, yirminci yüzyılın ilk kısmında nice antropoloğu uğraştıran bir soruydu. Uzak, küçük köylerde konuşulan dillerin de o kadar karmaşık ve eklemli olabilmesi, birçoklarına alabildiğine şa-

şırtıcı gelmiştir. On dokuzuncu yüzyılda bir takım dilbilimciler, Hint-Avrupa dillerinin insan evriminin doruğunu temsil ettiği düşüncesindeydi. Geniş bir alana yayılmalarını da, tarihsel rastlantılardan çok "en iyi uyarlananın sağ kalması"nın kanıtı sayıyorlardı. Sömürge yönetimleri ve misyonerler yerli dillerin daha az değer taşıdığı yönündeki kanılarını, bu dillerin yerine Fransızca ya da İngilizce gibi Avrupa dillerinin geçirilmesini haklı çıkarmak üzere kullanmıştır. Bir Fransız tarihçi, Yeni Kaledonya'nın yerli Kanak dillerinden biri için, "bir kültürün dili olamazdı, Peder Gougon'un ta 1860'ta onlara Fransızca öğretmeye karar vermekle yaptığı iyiliğin değerini biliyoruz. Bu girişim Batı'nın yüksek kültürüyle bağ kurabilmelerini sağlamıştır..." diyordu. Papua Yeni Gine'ye gelen bir Avrupalı kâşifin, Rossel Adası dilleri konusundaki şu düşüncesi de, birçok Avrupalı'nın dil çeşitliliğini dışlayan tutumunu örneklemektedir:

> Öldürmeyi meslek edinmiş ve uygarlıkla hayat boyu ilişkiye girmemiş iğrenç yabanıllar tarafından kendisiyle "Picin" lehçesinden eni konu iyi bir İngilizce konuşulması, gözlemcide eğer ayıksa merak uyandırmaya yetecek kadar kafa karıştırıcıdır. Ne var ki, Rossel Adası'nda olan budur. İngilizce burasının *lingua franca*'sıdır. Kıyı boyunda dil yerine geçen ve iç bölgelerin, çoğunun birbirini anlayamayacağı kadar farklı dilleri olan kabileleri arasında anlaşmayı sağlayan iğrenç, çatır çutur, havlamayı andıran lehçenin boşluklarını -ki çoktur- doldurur. Bu durum nasıl ortaya çıktı? Tahmin ederim, Rossel lehçelerinin yetersiz doğasından. Hangisini duyduysak, ses bakımından insan konuşmasına pek benzemiyordu, anlatım bakımından da besbelli çok yoksul ve kısıtlıydılar. Köy, insan, nesne adları, aksırığı, hırlamayı, boğulmanın ilk aşamalarını andıran -kâğıda dökülmesi mümkün olmayan -gürültülerle imleniyordu.

Bu iki örnekte birçok yanlış sav ve yanılgılı varsayım var. Dil tutumları üzerindeki toplumsal dilbilim çalışmaları, halklara

ilişkin kalıpyargıların bu halkların dil ve kültürlerine nasıl yansıtıldığını göstermektedir. Avrupalılar, Bölüm 6'da göreceğimiz gibi, gerek denizaşırı ülkelerde gerek Avrupa'da, uygarlaşmamış saydıklarınca konuşulan dilleri ilkel ve barbarca diye bir kenara atmışlardır. "Barbar" sözcüğü, "anlaşılmaz sözler söyleyen" anlamındaki Yunanca *barbaros*'tan gelmektedir. Yunanlılar, Yunanca konuşamayan ya da doğru telaffuz edemeyen başkalarına barbarlar derdi. Onlardan da önce, eski Meksika'nın Aztek'leri, kendi dillerini konuşamayanlara yabanıllar ya da dilsizler diyordu. Buna karşılık kendi dillerine "kulağa hoş gelen" anlamında *Nahuatl* adını veriyorlardı. Dilce farklı olmak Öteki'ni yabanıl olmaya mahkûm eder.

Rossel Adası'yla ilgili alıntı, oradaki insanların Picin İngilizce'sini benimsemesinin nedeninin "çok yoksul ve anlatım bakımından kısıtlı" olduğu söylenen yerli dillerin "yetersiz doğası"na bağlı olduğunu ileri sürüyor. İlk bölümde kısaca açıkladığımız gibi, bir dilin, teknolojik ya da politik olarak karmaşık olmayan bir toplumda konuşuluyor diye basit bir yapısı olacağını var saymak apaçık bir yanlıştır. Buna karşın, İngilizce'nin dünya dili konumunu verimliliğine borçlu olduğuna ve yaşayakalıp yayılan dillerin daha modern olup teknolojiye daha iyi uyum sağlayabildikleri için yaşayakaldıkları ve yayıldıklarına yaygın olarak inanılır.

Stephen Ullmann gibi başka bakımlardan seçkin bilim insanları bile küçük insan topluluklarınca kullanılan ayrıntılı söz varlıklarını zihinsel verimsizlik kanıtı saymıştır. Ullmann'a göre, hakkında konuşabileceğimiz her şey için ayrı bir sözcük bulunması, belleğimiz üzerinde hantallaştırıcı bir yük olurdu. Bunun kesinlikle bir tek kanıtı yoktur. Her şey bir yana, konuşucularının söz etmek isteyebilecekleri bütün

nesneler için ayrı ayrı sözcükler bulunan bir dil yoktur. Ancak küçük bir bölümü (belki 16 bin kadarı) olağan gündelik kullanımda olan yarım milyon sözcüğüyle İngilizce bile böyle değildir. Ullmann, "yıkanmak için ayrı, başka birini yıkamak için ayrı (...) terimleri olup da basbayağı yıkama eylemi için bir tek terimi olmayan yabanıldan hiç de daha kötü durumda olmasak gerek" diye devam ediyor. Burada gerçekte, Çeroki dillerinde yıkamanın çeşitli türlerine ilişkin 14 ayrı sözcük bulunduğu yolundaki eski anlatımları yankılamaktadır.

Yirminci yüzyıl başlarının kimi önde gelen bilim insanlarınca tekrar tekrar gösterilen Çeroki örneği, ilkel dillerin verimsizliğinin -uydurma denmeyecekse- dillerden düşmeyen bir örneği oldu. Sözgelimi, öykünün bir değişkesini aktaran Otto Jespersen, ilkel zihnin ağaçlardan ormanı göremediğini ileri sürüyordu. Gelgelelim o da, Çeroki dilinde soyut terimlerin -dediklerine göre- yokluğunu bilişsel kusurlarla bir tutan başkaları da, daha gelişmiş kabul edilen dillerde benzer örüntüleri aramadılar. Örneğin, İngilizce'de hem eli hem kolu ya da hem ayağı hem bacağı kapsayan bir dış organı imleyen soyut terim yoktur. Oysa birçok Avustronezya dilinde böyle terimler vardır: Havaii dilinde ayak/bacak anlamına gelen *wāwae* ve el/ayak anlamına gelen *lima* ile karşılaştırın. Açık ki, böyle bir örneği, İngilizce konuşanların soyut düşünme yeteneğinden yoksun olduğunu ileri sürmek üzere kullanmak aptalca olurdu.

Ne var ki, Çeroki örneğini alıntılayan ve başkalarına aktaranların tipik olarak dil hakkında hiçbir bilgisi yoktu ve içerimlerini yanlış anladıkları gibi verileri de büyük ölçüde çarpıtmışlardı. Burada karşılaştığımız, farklı diller tarafından seçilen kodlama kategorilerinin farklılığından ibarettir. Bir

dildeki bir sözcük bir başka dildeki birçok sözcüğe karşılık düşebilir ya da tam tersi. Örneğin, İngilizcede "evlenmek" anlamına gelen yalnızca bir sözcük (*to marry*) varken, California dillerinden Orta Pomo dilinde, biri kadının, biri de erkeğin evlenmesine ilişkin iki sözcük vardır. Dünya dillerinden her biri kuşaklar boyunca belli bir insan topluluğu tarafından belli amaçlarla kullanıla kullanıla o kültür için önemli olan nesneleri birer birer adlandırarak kendine özgü ve verimli biçimde dile getirir olmuştur.

Verimlilik konusuna bir başka bakış da bu kavramı, bir zaman parçası içinde bir dilin bir başka dilden daha fazla bilgi iletme yeteneği cinsinden tanımlayan bir iktisatçının önerisinin dikkate alınmasıdır. O da başlı başına yaşayakalmanın verimlilik kanıtı olduğu düşüncesindeydi. Ne var ki, çok üstünkörü olmayan bir biçimde bilgilendirme niceliğinin nasıl ölçüleceğini ya da hangi tür bilgilendirmenin hesaba katılacağını anlamak zordur.

Picin İngilizce'si Rossel Adası'nda ve başka yerlerde kuşkusuz yararlıydı, bu nedenle de dil/topluluk sınırlarının ötesinde haberleşmenin en verimli yoluydu ama Picinler tanımları gereği kimsenin anadili olmayan basit dillerdir. Bu basitliği sağlamak için, anlam kesinliğine olanak veren karmaşıklıktan büyük ölçüde vazgeçerler. Kesinlik gereksinildiğinde, Picin dillerinin konuşucuları her zaman kendi ana dillerine başvurabilir. Çarpıcı bir örnektir, birimiz Papua Yeni Gine'de kimi köylülere yörenin kuşlarından birkaçının adlarını sormuştu. Köyün yerli dilinde insanların adlandırabildiği yüzlerce kuş ayrı ayrı adlar taşırken, sınırlı söz varlığı bulunan Picin'de ayrı ayrı adlandırılmış iki kategoriye yığılmıştır: *pisin bilong de* ve *pisin bilong nait* (gün boyu görülen kuşlar ve gece

görülen kuşlar). Belirli kuş türlerinden söz etmek istiyorsanız, Picin ve İngilizce, bilgi iletmek açısından verimsizdir çünkü ikisinin de bölgede bulunan kuşları adlandıracak kapsamlı ve kesin bir söz varlığı yoktur. Çoğunluğu henüz bilimsel olarak sınıflanmamıştır, bilimciler de sınıflamalarında hâlâ Latince terimler kullanmaktadır.

Bir dilin söz varlığı, bir kültürün dünyaya anlam vermek ve yerel ekosistem içinde yaşayakalmak için konu edip sınıfladığı nesnelerin dökümüdür. Dolayısıyla, Büyük Okyanus'un Okyanus dilleri, balıkların kültürel ve ekonomik önemini yansıtır. Diller, dilbilgisinde bir takım ayrımları (örneğin, dişil ile eril ya da bir ile birden çok arasındaki ayrımları) belirtirken, kültürel önem taşıyan kavramlara da tekil adlar verdikleri için, onca dünya dili kavramsal kategorilerin yapısına ilişkin zengin birer kaynak, insan zihninin zengin yaratıcılığına açılmış birer penceredir.

Brezilya'da yaklaşık 465, Kolombiya'da 315 halkın konuştuğu Tuyuka dilinden şu örneği düşünün. Tuyuka dilinde, dilbilimcilerin *apaçıklık* dediği ayrımın beş derecesi vardır. Aşağıdaki cümlelerin hepsi İngilizce'ye *He played soccer* [futbol oynadı/oynuyordu/oynamış] diye çevrilebilir. Ancak her birinde belirli bir eylem kipinin seçilmesi, önermeyi dile getirenin konumu hakkında İngilizce'deki *play* [oynamak] eyleminden daha çok şey söylemektedir. Ayraç içindeki açımlamalar, Tuyuka dilindeki eylemlerin taşıdığı ek anlamlar hakkında biraz fikir veriyor.

1. *dũga ape-wi* (futbol oynadığını gördüm): Görsel
2. *dũaa apé-ti* (oyunu ve onu[n oynadığını] duydum ama görmedim): Görsel olmayan
3. *dũga apé-yi* (oynadığının kanıtlarını/belirtilerini örneğin, oyun

alanında ayakkabı[sının] izini gördüm ama oynadığını görmedim): Görünüşe göre

4. *dũga apé-yigi* (haberi başka birinden aldım): Aktarılmış
5. *dũga apé-hĩyi* (futbol oynadığını/oynamış olduğunu kabul etmek akla yakın)

Tuyuka dili duyusal bilgilenmeyle başkasından aktarılan haberleri ayırt ediyor. Kuşkusuz, *he played soccer and I saw him with my own eyes* [o futbol oynadı/oynuyordu ve ben onu gözlerimle gördüm] gibi şeyler söyleyerek İngilizce'de böyle ayrımlar yapabilir. Bu türden ayrımların gereksiz ayrıntılarla sadedden uzaklaştıklarını düşünebilirsiniz. Oysa mahkemelerde yargıçlar ve jüri üyelerinin tanık anlatımlarının güvenilirliğini değerlendirmesi gerektiğinde üstünde tartışılan türden ayrıntılar gerçekte tam da bunlardır. Senatör Edward Kennedy'nin adının karıştığı Chappaquiddick Vakası hakkında Leo Dunmore'un yazdığı kitabı değerlendiren Jo Thomas'ın şu yorumunu düşünün. İngilizce'de aktarılan bilginin konumunu gösteren apaçıklık belirtilerinin ya da başka dilbilgisel belirtilerin yokluğundan ileri gelen kimi belirsizlikleri örnekliyor. Thomas şöyle yazıyor:

> Bay Damore'un anlatımını çökerten, bu suçlamaların, ilk kaynaktan gelir gibi görünmekle birlikte, Bay Gargan'dan [Senatör Edward Kennedy'nin kuzeni] dolaysız alıntılar olmaması, doğrudan doğruya 1983 görüşmelerine de atfedilmemeleri. (...) Bunlar doğru mu, Bay Gargan'ın Senatör'ün davranışını yorumlayışı mı, yoksa, daha beteri, Bay Gargan'ın kendisine 1983'te söylediklerine mi dayalı, ayırt edilemiyor.

Fransızca ya da Almanca gibi kimi Avrupa dilleri, Tuyuka dilinin eylem kiplerinde verimli biçimde kodladığı bilginin tümünü değilse de bir bölümünü iletmek üzere özel zamanlar ya da eylem kipleri kullanır. Türkçe, Kvakiyutl, Navaho, Hopi

gibi dillerde konuşucunun kendi bilgisini söylentiden ayırt eden farklı eylem çekimleri vardır.

İngilizce, üçüncü kişi adıllarında da bir şeyin öznenin kendisi için yapılmasıyla üçüncü bir kişi için yapılmasını ayırt etmez. *John washed his car* [John otomobilini yıkadı] gibi bir tümce belirsizdir. John'un, karşıt yönde kanıt yoksa, kendi otomobilini yıkadığını varsaymamız olağandır ama pekâlâ John, Bill'in otomobilini yıkamış da olabilir. Oysa İsveççe, bu iki durumu farklı adıllarla birbirinden ayırt eder. *Jan tvättade sin bil*, John'ın kendi otomobilini yıkadığı anlamına gelirken, *Jan tvättade hans bil* ise John'ın başka bir erkeğin otomobilini yıkadığı anlamındadır. Üçüncü kişi adıllarının göndergelerini belirsizlikten kurtarmanın, *the party of the first part* [birinci taraf olan taraf] gibi uzatılıp dile dolaşan sözler gerektirdiği İngiliz hukuk dilinde böyle bir dizge besbelli yararlı olurdu. Buna karşılık İngilizce de, Fince ve Havaii dili gibi dillerin tersine, üçüncü kişi adıllarının eril ve dişillerini, en azından tekil çekimlerinde (*he/she*), Fransızca ise hem tekil (*il/elle*) hem de çoğul çekimlerde (*ils/elles*) ayırt etmektedir.

Dilin bir yanını başka bir dille karşılaştırarak belli bir dilbilgisi yapısı sayesinde kimi dillerin ötekilerden daha kolay ya da daha güzel yapabildiği şeyler olduğunu göstermek her zaman mümkün olsa da, Picin'ler dışında ilkel dil diye bir şey yoktur. Kendi dilimize başka bir dil ve kültürün penceresinden bakacak olursak, mantığın gereği saydıklarımızın hiç de zorunlu olmadığını görebiliriz. Hiçbir dilin gerçekliğe açılan ayrıcalıklı bir penceresi yoktur.

Dahası, hiçbir dilbilimsel yapı değişen koşullara uyarlanmaya engel olmuş değildir. Moris Swadesh özü bakımın-

dan zayıf dil diye bir şey, değişen koşullar karşısında doğası gereği hayatını sürdüremeyecek bir dil olmadığını belirtmiştir. Bugün kullanılan bütün diller daha önce, konuşucularının teknoloji bakımından daha yalın toplumlarda yaşadığı sırada da kullanılmaktaydı. Birçok dilde televizyon anlamına gelen bir sözcük hâlâ yoktur ama televizyonun icadından önce böyle bir sözcük İngilizce'de de yoktu. Hangi dil olursa olsun, konuşucuları, nesnelere ilişkin yeni sözcükler bulmakta sıkıntı çekmez.

Doğrusu İngilizce de, Latince ve Yunanca'dan hatırı sayılır ölçüde ödünç alıp ve Latince, Yunanca örneklere dayalı *-television* ve bugün alışılmış İngilizce sözcükler diye düşündüğümüz daha binlercesi de içinde- yeni terimler türetmeden bilim dili olmamıştır. Hekimlik mesleği hâlâ yoğun biçimde, sıradan insan için büyük ölçüde ulaşılmaz, Yunanca ve Latince temelli bir söz varlığına dayanmaktadır: Hekimler miyokard enfarktüsünden söz edecektir, geri kalanlarımız bunu kalp krizi diye bilir.

Üstelik, sonuç kesiminde göstereceğimiz gibi, yerel ekosistemlerin yönetiminde karşılaşılan can alıcı sorunların çözümünde (bugün neredeyse bütün öteki dilleri dışta bırakacak biçimde öncelikle İngilizce kullanılarak sürdürülen) Batı biliminin hiç de ayrıcalıklı bir konumu yoktur. Hemen bütün büyük bilimsel sıçramalar, yeni olguların biriktirilmesinden çok, nesneler hakkındaki olağan, alışılmış düşünme biçimlerinden kökten kopuşlarla sağlanmıştır. Gerçekte, bilimdeki bütün gerçek ilerlemelere başlangıçta tam da nesneler hakkındaki önceden oluşturulmuş düşünme biçimlerimize uymadıkları için karşı koyulmuştur.

Ne yitiriliyor 2: Benimki, benimki midir?

Geçen bölümde, Johanna Nichols'ın tipolojik çeşitlilik toplulaşmaları -belli dilbilgisi özelliklerinin bol bulunduğu yeryüzü parçaları- bulduğunu görmüştük. Dünya dilleri, adları (daha yaygın boyutları sayarsak) büyüklük, biçim, renk, canlılık-cansızlık, kişi olup olmama, cinsiyet, konum gibi çeşitli anlambilimsel parametreler temelinde farklı sınıflara ayıran bir takım "sınıflayıcı dizge" tipleri sunmaktadır. Bölgeyle sınıflayıcı dizgesi tipleri arasında güçlü bağıntılar vardır. Afrika, Kuzey Avustralya, Okyanusya, Kuzey Amerika (Algonkin) ve Güneydoğu Asya gibi belli bölgeler, ad sınıflaması ve sınıflayıcı dizgeleri olan birçok dil barındırmaktadır.

Bu dizgeler, insan deneyiminin anlamlı bir biçimde nasıl ulamlaştırıldığını ve kültürel olarak nasıl yapılandığını incelememize olanak verdikleri için ilgimizi çekmektedir. Genel olarak, bu tür dillerde her somut adın bir sınıflayıcıyla kullanılması gerekir. Örneğin, Pohnpei dilinde her somut ad, 29 sınıftan birine ya da daha çoğuna aittir. Tablo 3.1'de Pohnpei dilinde farklı sınıflayıcı kümelerine ait farklı türden nesnelerin birden üçe dek nasıl sayıldığı örneklenivor.

Tablo 3.1: Pohnpei dilinde sayı sınıflayıcılarıyla sayma

Sınıflayıcı	-u	-men	-umw	-pali
kullanım yeri:	*yuvarlak şeyler*	*canlılar*	*fırında kızarmış yiyecekler*	*eller, ayaklar*
bir	ehu	emen	oumw	apali
iki	riau	riemen	rioumw	riapali
üç	siluh	silimen	siluhmw	silipali

Örneğin, "iki domuz"dan söz edecek olsanız, *pwihk riemen* diyorsunuz. Burada *pwihk* "domuz" anlamına geliyor, ikinci sözcükse iki sayısının bir biçimiyle canlı varlıklarda kullanılan *men* sınıflayıcısını içeren bir bileşik sözcük. Oysa iki elden söz etseniz, *peh riapali* demeniz gerekecekti. Burada da *peh* "el", *riapali* de iki sayısının bir biçimini ve sınıflayıcıyı içeren bir bileşik sözcük. "İki tane suyu içilecek hindistancevizi" ise *uhpw riau* olacaktı, çünkü suyu içilecek hindistancevizi, yuvarlak nesneler sınıflayıcısını alıyor. "İki hevenk muz" da, geleneksel taş fırında kızartılınca *uht rioumw* oluyor.

Kimi adlar birden çok sınıflayıcıyla kullanılabilir. Örneğin, *mahi riau* ("iki ekmekağacı meyvesi") ile *mahi rioapwaot*'un ("iki ekmekağacı") anlamlarını karşılaştırın. Yuvarlak nesneler sınıflayıcısıyla kullanıldığında, *mahi* ağacın meyvesi anlamına geliyor, ağaç, kano, daha yakın zamanlarda da sigara gibi uzun nesneler için kullanılan *-pwoat*'la birlikte geçtiğindeyse ekmekağacına atıf yapıyor.

Mikronezya dilleri sayı ve iyelik sınıflayıcıları bakımından özellikle zengindir. Örneğin, Kiribati dilinde 66 sayı sınıflayıcısı vardır. Kimi diller ayrıca katı ve esnek nesneler arasında ayrım yapar, bu da belki insan teknolojilerinde malzeme kullanımları -örneğin, Truk dilinde hindistancevizi palmiyesiyle balık oltası- arasındaki bir ayrımı yansıtmaktadır. Kusay dilinde çeşitli akraba ulamları için farklı sınıflayıcılar vardır. Takılar da başa mı, boyuna mı, kulaklara mı takıldıklarına göre ayırt edilir. Pohnpei dilinde saygı belirten konuşmayla sıradan konuşmada ayırt edilir ve kişilerin toplumsal konumlarını yansıtan sınıflayıcılar vardır.

İyelik sınıflayıcıları denen sözcüklerin anlambilimi, kültürel pratiklerin derinlerinde kök bulur. Örneğin, Pohnpei

dilinde bir insanın tuttuğu balık ve şölendeki payı diğer yiyeceklerden ayrı biçimde sınıflanır. Toplumsal konum ve toprak ana üstünden geçtiği için ana tarafı akrabalarının özel sınıflayıcıları vardır. Yenilir içilir nesneler de toplumsal konumla ilişkilidir çünkü yiyecek payı, gerek aile içinde gerek topluluğu kapsayan olaylarda, toplumsal konuma göre, hiyerarşik olarak belirlenir. Örneğin, *pwihk* adı, domuzla sahibi arasındaki ilişkiye değgin ince anlam ayrımları taşıyan birkaç farklı iyelik sınıflayıcısıyla kullanılabilir. Sözgelimi, hepsi de "domuzum" anlamına gelen *nah-i-pwihk*, *ah pwihk* ve *kene-i-pwihk*'i karşılaştırın. Burada *nah* küçük ya da çok değerli nesnelerle sahibinin egemen olduğu bir ilişki içindeki nesne ve kişiler için kullanılan bir sınıflayıcıyken, *ah* besin olarak hazırlanmak üzere biçilip dövülmüş ya da boğazlanmış varlıklara (tarım ürünleri ya da hayvanlar) atıfta bulunur, *kene* ise yenebilir nesneler için kullanılan bir sınıflayıcıdır. Örneklerden ilki bir kimsenin canlı domuzuna, ikincisi kesilmiş domuza, üçüncüsüyse bir kimsenin payına düşen yiyecek olarak domuza, ya da kabaca "benim domuz etim"e atıfla kullanılır.

Birçok Okyanusya dilinde, aynı zamanda sahip olanla sahip olunan arasındaki ilişkinin doğasına atıfta bulunan terimlerle, *devredilebilir* ve *devredilmez* iyelik diyebileceğimiz iyelik türleri ayırt edilir. Dilsel çeşitlilik taramasında Johanna Nichols adları devredilebilir ve devredilmez diye sınıflayan dillerin güçlü bölgesel dağılım özellikleri de gösterdiklerini buldu. Coğrafi olarak, devredilmez iyelik göstergeleri Avrasya ve Afrika bölgelerinde en düşük sıklıkta (% 27) bulunuyor; Avrupa, Amerika ve Avustralya'da orta (% 51), Büyük Okyanus'taysa yüksek (% 84) sıklıktalar.

Bu tür sınıflama dizgelerinde bütün adlar konuşucunun denetimi altında (devredilebilir biçimde sahip olunan) mı denetimi dışında (devredilmez biçimde sahip olunan) mı olduklarına göre düşünülür. Söz gelimi, Havaii dilinde ana babalar ve büyükanne büyükbabalar, bir takım başka akrabalar ve vücut kısımları devredilmezdir, çünkü dünyaya gelmeyi, kolları bacakları olmasını insan kendi seçmez. Kocalar, karılar, çocuklarsa seçilir, dolayısıyla devredilebilir. "Benim" sözcüğünün sahip olunanın doğasına, anne mi çocuk mu olduğuna bağlı olarak farklı biçimler aldığı *ka'u keiki*, "çocuğum" ile *ko'u makuahine*, "annem"i karşılaştırın.

Batı Avustralya'nın Pilbara bölgesinde hâlâ 50 kadar akıcı konuşucusu olan Panicima dilinde iki-iyelik tipi dilbilgisi bakımından farklı biçimlerde belirtilir. Devredilebilir iyelik, sahip olana getirilen bir sonekle gösterilir (İngilizce'deki *Mary's coat* [Mary'nin ceketi] gibi), devredilmez iyelikse sahip olanla olunanı yan yana getirmeyi gerektirir (İngilizce'de *Mary language* [Mary dil] denebileceğini varsayalım). Guugu Yimidhirr dilinde *yugu ngarra munhi*, "ağacın kabuğu siyahtır" anlamına gelir (sözcüğü sözcüğüne *ağaç deri siyah*). Ya da *yarrga mangal munhi* (sözcüğü sözcüğüne *oğlan el siyah*), "oğlanın eli siyahtır" demektir. Oysa "oğlanın evi siyahtır" demek istesek, *yarrga-wi bayan munhi* sözünü kullanacaktık. Burada *wi*, sahip olan "oğlan"ı belirten bir iyelik sonekidir.

Neyin devredilebilir, neyin devredilmez sayıldığıysa, dilden dile değişebilir, dolayısıyla, mülkiyet, sahiplik, vb hakkındaki kültürel inanışlardan etkilenir. Örneğin, Havaii dilinde ve Büyük Okyanus'un daha birçok yerli dilinde, adalıların ana/ata topraklarına derinden duydukları bağı yansıtan toprak kavramı devredilmezdir. Kabile ve klan adları

çoğunlukla adalıların kimliklerini yerel ekosistemde sağlamca temellendirmelerine hizmet eden yerlerin ya da yerel türlerin adlarıdır. Toprağın pazarlanabilir bir meta olmadığı geleneksel toprak düzenlerinde de toprağın temel devredilmezliği yansıtılmaktadır.

Genel olarak ancak insanlar nesnelere sahip olabilir ya da nesneler üzerinde denetim uygulayabilir. Devredilmezler de dilde tipik olarak küçük bir kapalı kümeyken, devredilebilirler kümesi açıktır. Her ne kadar bir ölçüde akışkanlık, özellikle kimi ilginç ayrımların yapılabileceği Polinezya dillerinde, varsa da. Örneğin, Havaii dilinde *ko'u lei* "[boynumdaki] çiçek çelengim", *ka'u lei* ise "birine verdiğim çiçek çelengim" demektir. Papua Yeni Gine'de konuşulan, Avustronezya dışı bir dil olan Yagaria dilinde gözyaşı, tükrük, ter, sümük gibi beden salgılarının iyeliği devredilmezdir, ancak sidik ve kan devredilebilir. Kara büyü de genellikle tükrük ya da gözyaşı gibi devredilmez biçimde sahip olunan nesnelere yapılır, kana yapılmaz.

Birçok durumda iyelik sınıflamasının kapsamlı bir dilbilgisel ayrışması vardır. Havaii dilinde ve daha birçok Polinezya dilinde "olmak" ya da "sahip olmak" eylemleri yoktur. Bunun sonucunda, "*bir otomobilim var*" ya da "*bir çocuğum var*" gibi anlamlar *o/a* sınıf adıllarından birinin seçilmesini gerektiren iyelik adıllarıyla dile getirilir (örneğin, *he ka'a ko'u/he keiki ka'u*. Sözcüğü sözcüğüne: Bir otomobil benimki/Bir çocuk benimki). Bunun gibi, İngilizce'de yantümcelerle dile getirilecek bir dizi kuruluş, Havaii dilinde, peşinden ulaç gelen bir iyelik adılı kullanılarak dile getirilir: İngilizce'si "*when I went*" ("ne zaman ki gittim") olan *i ko'u hele 'ana*, sözcüğü sözcüğüne çevrilse "*at/on my going*" ("gittiğimde") olurdu.

Kendine özgü Polinezya iyelik belirtme dizgesinin dilin belkemiği olduğu ileri sürülebilir. Bu özgünlük ortadan kalkarsa -Havaii dilini evde, doğal yollarla değil de okulda öğrenenlerin konuşmasında gerçekten de ortadan kalkma eğilimindedir- Havaii dilinin Polinezya karakterinin de son bulacağı ileri sürülebilir. Dil o zaman önceki varlığının gölgesine dönüşecektir. Kodladığı geleneksel kültür ve dünya görüşü de.

Ne yazık ki, bütün bir sınıflayıcı dizgeleri dizisi en az iki nedenle zarar görmeye özellikle açıktır. İlkin, büyük ölçüde, ekosistemler ve dillerin ağır tehdit altında olduğu bölgelerde konuşulan dillerde toplanmışlardır. İkincisi, herhalde konuşma biçimleriyle kültürel pratikler arasındaki kalıcı ve yakın ilişkilerden doğmuş olduklarından, can çekişen birçok dili etkileyen yıpranma süreçleriyle yalınkatlaşabilecek ya da yitirilebilecek türden hayli karmaşıklık içermektedirler. Stephen Wurm Büyük Okyanus dillerindeki karmaşık dilbilgisi dizgelerinin çürüme ve basitleşmesine dikkat çekmiştir. Başka anlatımlar da kısa bir zaman aralığı içinde esaslı değişiklikler gerçekleşebileceğini gösteriyor. 1936'da, Kuzey Yeni Gine'de Torricelli kolundan bir Papua dili olan Buna'nın oldukça karmaşık bir ad sınıfları dizgesi olduğu bildiriliyordu. Oysa 1975'te, Laycock, en yaşlı konuşucular arasında bile bu dizgeden eser bulamadı. Ken Rehg, genç Pohnpei konuşucularının sınıflayıcılar dizgesine egemenliklerinin yetersiz olduğunu, zengin saygı belirticileri dizgesini de sınırlı biçimde kullanabildiklerini bildiriyor.

Ne yitiriliyor 3: Kadınlar, ateş ve tehlikeli nesneler

Ayrıntılı bir örnek olarak, Annette Schmidt'in incelediği, en

eski Avustralya dillerinden, can çekişmekteki Dyirbal dilinin ad sınıflama dizgesini ele alalım. Dyirbal ad sınıflarının anlamsal temeli geleneksel söylenlere ve kültürel inanışlara bağımlıdır. Başka karmaşık ad sınıflama dizgelerindeki gibi, adların ad sınıflarına bağlanması anlambilim temelinde açıklanamayacak bir hayli çeşitlenme barındırır. Tablo 3.3'te gösterildiği gibi, hayatta kalan yaşlı konuşucuların kullandığı geleneksel Dyirbal dilinde her addan önce ait olduğu ulamı gösteren bir sınıflayıcı gelecek biçimde dörtlü bir sınıflama vardır. *Bayi* sınıfı erkekleri, kanguruları, opossumları, yarasaları, yılanların çoğunu ve Ay'ı içerir. Adam, *bayi yara*'dır. *Balan* sınıfı kadınları, bandikutları, köpekleri, ateşle ya da suyla

I BAYI			II BALAN				III BALAM		IV BALA
erkek	*canlı*	*mit ilişkili*	*kadın*	*ateş*	*su*	*kavga*	*mit ilişkili*	*tehlike*	*yenebilir sebze ve meyve*	*artık*
insan	kanguru opossum yılan goanna balık zıpkın olta	gök- kuşağı ay fırtına	kadın	ateş kömür çıra ateş- böceği	su bataklık ırmak burgaç	mızrak kalkan	kuş güneş yıldız	*stone-* *fish* *garfish* dikenli ısırgan	sebze yiyecek kara- fasulye yabani- incir	ağaç
açıklanamayan istisnalar										
köpek bandikut ornitorenk ekidne										

Tablo 3.2: Geleneksel Dyirbal dilinde ad sınıflaması

[Annette Schmidt'in Young People's Dyirbal: A Case of Language Death from Australia'*sından (Cambridge: Cambridge University Press, 1985, tablo: 6.1, s: 154) uyarlanmıştır]*

ilintili olan her şeyi, Güneş'i ve yıldızları içerir. Kadın *balan jugumbil*'dir. *Balam* sınıfı bütün yenebilir meyveleri ve bunları taşıyan bitkileri, eğreltiotlarını ve sigaraları içerir. Sebze yemeği *balam wuju*'dur. Bala sınıfı beden parçalarını, hayvan etini, arıları, ağaçların çoğunu, balçığı ve taşları içerir. Bu nedenle ağaç *bala yugu*'dur. Bu dizgenin gerisinde hangi düzenleyici ilkeler yatmaktadır? İlk sınıf besbelli, hayvanları ve insanlardan erkekleri içerirken, ikincisi kadınları, kuşları, suyu ve ateşi kapsamaktadır. Üçüncüsünde et dışındaki yiyecekler, sonuncusundaysa, öteki sınıflarda yer almayan her şey vardır.

Ancak Dyirbal dilinde uygulanmakta olan, bir ulamdaki varlıklarla ilişkili olan her şeyi o sınıfa sokan bir genel kural da vardır. Balıklar erkeklerle birlikte bayi sınıfındadır, çünkü hayvan olarak görülürler: Balıkla ilişkili oldukları için balık oltaları ve zıpkınlar da kapsanır. Bu da, benzerlikleri paylaşmanın sınıflamanın tek temeli olmadığını gösteriyor. Kültürel inanışlar da sınıflamayı etkiler. Kuşların neden ilk ulamda olmadığını anlamak için, Dyirballer'e göre kuşların ölmüş kadınların ruhları olduğunu bilmek gerekir. Kuşlar bu nedenle başka dişil varlıklarla birlikte ikinci sınıfta yer alır. Kuşlarla kadın ruhları arasındaki yakınlık, erkeklerin kaynanalarıyla ve başka bir takım kadın akrabalarla konuşurken kullandığı özel bir Dyirbal değişkesi olan, aynı sözcüğün hem kuşlara hem kadınlara atıfta bulunduğu kaynana dilinde daha belirgindir. Benzer biçimde, Dyirbal söylencesine göre Ay ile Güneş de karı kocadır; dolayısıyla Ay erkekler ve kocalarla bir sınıfa girerken Güneş'in yeri kadınlar ve karılar arasındadır. Güneş'le ilişkili olan ateşin de.

İşlemekte olan bir ilke daha vardır. Bir kümenin kimi üyeleri önemli bir yönleriyle, genellikle tehlikeli ya da zararlı

olmaları bakımından, ötekilerden ayrılıyorsa, başka bir kümeye koyulurlar. Böylece, balıklar başka canlı varlıklarla birlikte I. sınıftaki bayi sözcükleri arasında yer alırken, zararlı ve bu nedenle potansiyel olarak tehlikeli olan zehirli bir balık türü *stonefish* ve zargana, balan sınıfına girer. Sınıfların benzer özellikler taşıyan varlık kümelerine karşılık düşmez. Bu anlamda, nesnel gerçeklikte Dyirbal ad ulamlarının karşılığı yoktur. Ancak sınıflamanın mantığı bize Dyirballer'in toplumsal evrenlerini nasıl kavradığı ve onunla nasıl bir etkileşimleri olduğu konusunda bir şey söyler.

Bugün genç insanlar eskilerin bu ad sınıflaması dizgesini harekete geçiren türden bilgileriyle daha az tanışıyor. Bu da dillerini etkilemektedir. Akıcılığı daha az olan konuşucular Tablo 3.3'te görülen, bütün adları yalnızca canlı ve cansız diye iki kümede sınıflayan basitleştirilmiş bir dizge kullanmaktadır. "Ağaç" ve "masa" gibi bütün cansız adlar *bala* ile belirtilen IV. sınıfta toplanmıştır. "Kadın" gibi, "kanguru" gibi canlı adlar ayrıca eriller ve dişillere ayrılmıştır. Eriller I. Sınıftaki *bayi* sözcükleri, dişiller II. sınıftaki *balan* sözcükleridir. Artık yenebilir meyveler ve sebzeler için III. sınıf belirticisi *balam*'ı kullanmayan, akıcı konuşamayan genç konuşucular için I. sınıfla IV. sınıf arasındaki fark kaybolmuştur. Basitleştirilmiş yeni dizgede öteki sınıflara girmeyen her şey *bala* sözcüklerinden oluşan IV. sınıfa sokulmaktadır.

Bu yeniden düzenleme, nesneleri çeşitli sınıflara yerleştirmenin dayanağının da basitleştirildiği anlamına gelmektedir. Geleneksel olarak II. sınıfla ilişkili olan su, ateş ve kavga kavramları şimdi yok olmuştur. Adları bu sınıfın üyeleri saymak için yalnızca bir temel ölçüt, dişillik kullanılmaktadır. Geleneksel konuşucular ölmüş kadınların ruhları, dolayısıyla

dişil olduklarına inanıldığı için kuşları II. sınıfa koyarken, akıcılıktan yoksun konuşucular kuşları öbür canlı varlıklarla birlikte I. sınıfa sokuyor. Güneş'i de Ay'ı da başka cansız nesnelerle birlikte IV. sınıfa sokuyorlar, oysa Güneş'le Ay Dyirbal söylencesinde karı koca olduklarından, geleneksel konuşucular Ay'ı I. sınıfa, Güneş'i II. sınıfa sokar. Genç konuşucular zehirli *stonefish* ve yakıcı ısırgan gibi zararlı ve tehlikeli nesnelere kuraldışı işlemi yapacak yerde, onları da canlıysalar I. sınıfa, cansızsalar II. sınıfa koyuyorlar. Geleneksel Dyirbal dilinde II. sınıfa girmeleri gerekirdi.

Geçen iki on yıl içinde büyük değişmeler Dyirbal dilini etkilemiştir. Dilin, öğrenilmesi en uzun süren en karmaşık kısımları görünüşe göre ilk yok olanlardır. Bunun kökleri dilin aktarılması sürecindedir. Bir dilbilgisi özelliği ne denli karmaşıksa, öğrenilmesi belki o denli zaman alır. Çocukların dil edinimi çoğu kez okulla kesintiye uğramakta ya da okuldan destek görmemektedir. Genç insanlar başka dillerde olağan değişimlerden geçerlerken, Dyirbal bilgilerindeki kısıntılar dizgenin başka yerlerindeki yapısal genişlemelerle karşılanmıyor. Dyirbal konuşucuları geleneksel akrabalık terimlerini yitirince yerlerine başka şey koymuyorlar. Daha çok boşlukları doldurmak için İngilizce sözcüklere baş vuruyorlar ama İngilizce sözcükler de bu boşluğu ancak yetersiz biçimde doldurabiliyor. Kimi durumlardaysa yitirilenin yerine koyulacak hiçbir şey İngilizcede yoktur.

Ne var ki, Dyirbal dilindeki ad sınıflaması hâlâ İngilizcedekinden farklıdır ve kısmen korunmuştur, yalnız anlam bağlantıları bakımından geleneksel dizgeden daha az zengindir. En eski Avustralyalılar'ın bir takım kimlik öğelerinin bugün genç insanlar arasında konuşulmakta olan yerel ve büyük

I BAYI				II BALAN	
	canlı erkek			*canlı kadın*	
yara	"adam"	bingu	"bandikut"	jugumbil	"kadın"
yuri	"kanguru"	gugula	"ornitorenk"		
midin	"opossum"	gumbiyan	"ekidne"		
girimu	"yılan"	jangan			
gugar					
jabu	"balık"	garram	"zargana"		
guda	"köpek"	dundu	"kuş"		
		bulal*	"ateşböceği"		

* bulal'ı (ateşböceği) kimi konuşucular I. sınıfa, kimileriyse IV. sınıfa sokuyor.

IV BALA (III dahil)			
		cansız	
wuju	"bitkisel besin"	buni	"ateş"
mirrany	"kara fasulye"	jilin	"kömür"
banba	"yaban inciri"	jiman	"çıra"
yugu	"ağaç"	bulal*	"ateşböceği"
yumani	"gökkuşağı"	bana	"su"
gunyjuy	"fırtına"	burba	"bataklık"
gagara	"ay"	malan	"ırmak"
garri	"güneş"	barin	"burgaç"
girnyja	"yıldız"	bangay	"mızrak"
yarra	"olta"	bigin	"kalkan"
barrban	"zıpkın"	bumbilam	"dikenli ısırgan"

Tablo 3.3: Gençlerin Dyribal dilinde adların sınıflanışı

[Annette Schmidt'in Young People's Dyirbal: A Case of Language Death from Australia*'sından (Cambridge: Cambridge University Press, 1985, tablo: 6.1, s: 154) uyarlanmıştır]*

ölçüde kendine özgü (ama yaftalanmış) İngilizce lehçesinde hayatını sürdürdüğü de savunulabilir. Bu tür dilsel geçiş durumlarında edinilen egemen dil değişkesi, ölmekte olan dilin etkisinden izler saklaması bakımından çoğunluk nüfusunun kullandığı değişkeden farklıdır. Ancak Sekizinci Bölüm'de göstereceğimiz gibi, bunun geleneksel Dyirbal ile ilişkili kimlikten farklı bir kimlik türü olduğu gene de ileri sürülebilir.

Yitik diller, yitik bilgi

Bölüm 1'de sözünü ettiğimiz dilsel çeşitlilik yitiminin bağrında taşıdığı apaçık sonuçlardan biri, insan dillerinin olanakla-

rı konusunda ciddi biçimde indirgenmiş bir kavrayıştır. Söz gelimi Amazon dilleri tümceye nesneyle başlanan dillerin az bulunan örneklerini sunmaktadır. Dixon bir yerde, iki ayrı ad sınıflama dizgesine sahip bir dil örneği bilinmediğini açıklamıştır. Ancak Brezilya'da konuşulan Kuzey Aravak dillerinden Palikur'da üç cinsiyetli bir dizge ile 20'nin üstünde ad sınıfı olan bir dizge bulunduğu anlaşılıyor. Dixon'ınki gibi savların sınanması ve duruma göre, önceleri kabul edilen bir genellemenin yanlışlanması için dirimsel önem taşıyan bilgilerin küçük ve karanlıkta kalmış bir dil tarafından sağlanmasına açık seçik bir örnektir bu. Ne var ki, dilsel çeşitliliğin yitirilmesinin sonuçları dilbilimin çok ötesine uzanmakta, bilimsel bilgi ve ilerlemeyi daha genel olarak etkilemektedir.

En genel anlamında bilim, çevremizdeki dünyada bulduğumuz nesnelerin adlandırılıp sınıflanmasıyla ve onları açıklayacak kuramlar kurulmasıyla ilgilidir. Dilin yaptığı da aynı türden bir iş olduğundan, her dili dış dünyayla ilişkiye geçmenin ve dünyayı hakkında konuşulabilecek ve düşünülebilecek şekilde temsil etmek üzere bir simgeleştirme biçimi geliştirmenin bir yolu olarak düşünebiliriz. Dünyanın birçok bölgesindeki yerli dillerin birer sözlü bitkibilim olduğunu gördük. Tam da bu nedenle, çevre hakkında zengin ayrıntılı bilgiler içeren böylesi dillerin yitirilmesi bu denli acıklıdır. 1991'de *Time* dergisinin "Yitik Kabileler, Yitik Bilgi" başlıklı bir kapak konusunda yerli kültürler ortadan kalkınca bir bilim ve tıp bilgeliği gömüsünün de ortadan kalktığı öne sürülüyordu. Bütün dünyada geleneksel kültürlerin yok oluşunun yol açtığı bilgi yitiminin inandırıcı biçimde ortaya koyulmasına karşın, kültürel aktarımın başlıca öznesi olarak insan dillerinin rolü pek kabul görmemektedir.

Yerli dilleri, yerli kültürleri ilkel ve geçmişe dönük diye ciddiye almayan ve yerlerini batı dillerine, kültürlerine bırakmalarını modernleşme ve ilerlemenin öngerekleri sayanlardan kimileri herkesin tek bir dil konuştuğu ideal bir gelecek dünya tasarlamaktadır. Bu tür görüşler, kimilerini ilk bölümde ele aldığımız, Sekizinci Bölüm'de de daha ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz birçok nedenle yanlış kabullere dayalıdır. Ancak şimdilik dilsel çeşitliliğin bu denli büyük bir ölçekte ortadan kaldırılmasının, insan zihninin evrimine büyük zarar vereceğini vurgulamak istiyoruz. Binlerce dil birbirinden son derece farklı ama her biri aynı ölçüde geçerli dünya çözümlemelerine ulaşmıştır; bunlardan öğrenilecek çok şey vardır; yeter ki dilleri bilelim, anlayabilelim. Var olan düşünme biçimleri için en önemli düzeltmeler belki de tipleri bakımından bizimkilerden en uzak dillerin araştırılmasında yatıyordur. Oysa göz göre göre ortadan kalkma tehlikesiyle en çok karşı karşıya olan diller de bunlardır.

Ancak daha önemlisi, az önce örneklediğimiz türden sınıflama dizgeleri, yerli kültürel bilginin örgütlenmesinin, doğal çevrenin sınıflanmasının birer biçimini temsil eder. Örneğin, Avustralya anakarasında yaklaşık 50 bin yıldır yaşanmaktadır. Bu da, anayurdundan bütün Avrupa'ya, daha sonra da dünyanın her yanına yayılan Hint-Avrupa dil ailesinin varsayılan yaşının neredeyse on katıdır.

Avustralya anakarasının yerleşim tarihine ilişkin can alıcı ipuçları, arta kalan diller içinde kuşaklar boyunca aktarılmış sözlü tarihler biçiminde saklanmakta olabilir. En eski Avustralyalılar'ın söylenceleri, bir zamanlar anakaradan Mercan Denizi'ndeki adalara yürüyerek geçilebildiğini anlatıyor. Tasmanya'nın anakaradan son ayrılması da en eski

halkların sözlü geleneğinde belgelenmiştir. Coğrafyacılar 8-10 bin yıl önce, son buzul çağının sonunda, deniz düzeyinin Mercan Denizi'ndeki bütün adalara yürüyerek gidilebilecek denli alçak olduğu kanısında. Buzul Çağı'nın doruğunda Tasmanya da Avustralya anakarasıyla birleşmişti. Batı bilimi, deniz düzeyindeki yükselip alçalmaları açıklayabilecek olan Buzul Çağı kuramlarını yirminci yüzyıla değin kabul etmiyordu.

Avustralya anakarasını kuşaklar boyunca kat ede ede, en eski halklar toprağı yakından tanıdı. Görece zorlayıcı arazide yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. İkinci Dünya Savaşı sırasında bir Amerikan avcı uçağı Yeni Gine dönüşü kuzey Avustralya'da düşmüş ve parçalanmıştı. Sağ çıkan dört kişinin pusulası, haritacı gereçleri yoktu, yardım bulmaya çalışmak üzere yola düştüler. Dört yanlarında yiyecekler varken üçü açlıktan öldü. En eski Avustralyalılar'ın tersine, nelerin yenileceği, nelerin yenmeyeceği konusunda Amerikalılar'ın hiç fikri yoktu. Birçok ağaç ve asmanın belli yollarla işlemden geçirildiğinde yenebilir hale getirilebilecek parçaları vardır. Örneğin, bir bitki *mirang* ya da "kara fasulye" vermektedir. Fasulyeler toplandıktan sonra sert kabuklu tohumlar çıkarılıp toprağa kazılmış fırınlara yığınlar halinde yerleştirilir. Sonra üstleri yapraklar ve kumla örtülür ve tepelerinde ateş yakılır. İçeride saatler ya da günler sürecek şekilde buğulanırlar. Fırından alındıktan sonra salyangoz kabuğundan yapılmış bir bıçakla dilimlenerek keseler içinde birkaç günlüğüne akar su içine bırakılırlar. Ondan sonra kara fasulyeler yenmeye hazırdır. Yeteri kadar ince dilimlenmezlerse acı kalırlar. Bu bilgilerin hiçbiri yazılı değildir. Sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarılırlar, büyük bölümü de az önce incelediğimiz türden sınıflama dizgeleri içinde kodlanır. Demek ki yok oluşla ara-

larında her zaman yalnızca bir kuşak vardır. Şimdi Avustralya hükümeti bölgenin yenebilir bitki ve hayvan varlığı ile bu'si değerlerine ilişkin bir kılavuz da içeren bölge haritaları çıkarmak üzere, en eski Avustralyalılar'ın bir kısım bilgilerinin peşine düşmüştür.

Ancak şu ana değin yerel ekosistemlere ilişkin bu yerli bilgiden yararlanma yolunda pek az ciddi çaba harcanmıştır. Örneğin, deniz kaynaklarının verimli değerlendirilmesine ilişkin Batılı bilimsel bilgi hâlâ kıttır. Dönencelerde deniz canlılarının (ve diğer canlı türlerinin) çeşitliliğinin daha büyük olması nedeniyle stratejik planlama özellikle zordur. Söz gelimi, Palau'da balık türlerinin sayısı büyük olasılıkla bine yaklaşır. Geleneksel bilimsel araştırma yöntemlerini kullanarak, en önemli deniz türlerinden, som balığı ya da ılıman iklim sularındaki başka türler kadar verimli yararlanmaya yetecek bilgiyi biriktirmek onyıllar alırdı. Aynı zamanda deniz kaynaklarının ve diğer kaynakların doğru değerlendirilmesi hayati önem taşır. Dönenceler arasındaki sığ denizlerde mercan kayası toplulukları deniz dibinin yaklaşık 230 bin mil karesini kaplamaktadır. Bu da yılda 6-7 milyon ton balık gibi olağanüstü bir potansiyel demektir. Bundan, halihazırdaki balık tüketim hızıyla ABD'yi dört yıl beslemeye yetecek kadar balık çıkar.

Ne yazık ki, Büyük Okyanus'taki kayalık alanların birçoğunda, batı teknolojisinin küçük kayalık topluluklarındaki geleneksel balıkçılık uygulamaları üzerindeki etkisi yüzünden yoğun biçimde aşırı avlanılmaktayken, başka bölgelerden verimli biçimde yararlanılmamaktadır bile. Bir yandan da, adalıların kendine yeterlilikleri için temel önem taşıyan ayrıntılı çevre bilgisi batı eğitiminin ve para ekonomisinin girişiyle

aşınmaktadır. Söz gelimi, Mikronezya Federe Devletleri'nde bugünkü Pohnpei'e dahil olan Kapingamarangi adası sakinleri yakın geçmişe değin hiçbir türe soyunu tehdit edici düzeyde yüklenmeksizin avcılığı 200 yerli balık çeşidine eşit biçimde dağıtarak uyguluyordu. Büyük Okyanus adalarındaki en önemli koruma önlemlerinden biri geleneksel toprak düzeniydi. Geleneksel olarak kimse avlanma hakkı olmayan bir bölgede balık avlayamazdı. Bu da köy başkanları tarafından denetlenirdi. Ayrıca kullanılamayacak kadar çok balık tutmayı engelleyen yasalarla belli türlerin yakalanmasından önce yumurtlamasına olanak veren yasalar vardı. Hawai'i'de birinin [ava] açık mevsimi öbürünün kapalı mevsimine denk gelecek şekilde hem *aku* (çizgili orkinos) hem de *'opelu* (uskumru) yumurtlama dönemlerinde korunurdu.

Bugün gerçekte geleneksel ağ kadar verimli olmayan sualtı tüfeğinin kullanılması yüzünden kimi balıklar soylarının tükenmesi tehdidiyle karşı karşıyadır. Bu teknolojik değişimi Kapingamarangi'de bu denli yıkıcı kılan, kullanılma biçimidir. Sualtı tüfeğinin elde edilmesi yaşlıların denetimi altında değil; satın alacak gücü olan balık avlamaya çıkabiliyor. Mataforalara takılan motorlar lagünün olsun, derin denizin olsun, her yerine ulaşmayı kolaylaştırıp hızlandırıyor. Yem, hava koşulları ve yakıt dışında hiçbir şey balıkçıların etkinliğini artık kısıtlamıyor.

Başka yerlerdeki yerli halklar gibi Büyük Okyanus adalıların birçoğu da, Yedinci Bölüm'de daha kapsamlı olarak inceleyeceğimiz nedenlerle kendi geleneksel (ve çoğu kez üstün) teknolojilerini ve geçim yöntemlerini bırakmıştır. Kaptan Cook bile kullanılmakta olduğunu gördüğü Havaii oltalarının "taş çağı teknolojisinin zaferlerinden" olduğunu

söylüyordu. "[G]üçleri ve düzgünlükleri gerçekten şaşkınlık verici; nitekim, deneyince de onları bizimkilerden çok üstün bulduk." Geleneksel oltalar çok farklı yollarla, çoğunlukla dışarıdan bakanlara kullanışsız gelecek gibi yapılıyordu ama yapımları yerel balıkçılık koşullarına ilişkin yüzlerce yıllık bilgilere dayalıydı.

Örneğin, Tahiti'de orkinos oltalarının iğneleri geleneksel olarak her biri ada kıyısının belli bir şeridine özgü olan çeşit çeşit inci istiridyesinden yapılırdı. İyi bir balıkçı her adanın her bölgesinden her çeşit kabuğun adını bilirdi. Özellikle uçları düz olmayıp keskin biçimde içe doğru kıvrılan iğneler ya da kancasız iğneler birçok balık çeşidinin avlanmasında, ancak nakit parayla alınabilen ithal malı metal iğnelerden daha sonuç alıcıdır. Bugün birçok Büyük Okyanus balıkçısının kullandığı modern Batılı iğnelerin üstünlüğü, tıpkı sualtı tüfekleri gibi, insanın alacak parası olduktan sonra kolay elde edilmelerinden ibarettir.

Çizim 3.1'de, yerleşilmiş Mikronezya adalarının en küçüklerinden, başka yerlerle bağlantısı en az bulunanlarından olup Palau'nun 200 - 300 mil güneybatısında yer alan Tobi'de kullanılan, uçları içe doğru kıvrılan "döner iğne"lerden birkaçı görülüyor. Bu iğne türü, balık yemi ısırdığında olta ipini birden çekerek iğnenin saplanmasını sağlamanın zor olduğu koşullarda kullanılır: Örneğin, güçlü akıntıda ya da derin suda ağır oltayla avlanırken.

Gelenekleri sürdüren balıkçılar, özellikle yiyeceklerinin büyük bölümü için insanların denize bağımlılığının sürdüğü küçük adalardakiler, batılı bilginlerin habersiz olduğu konularda hâlâ zengin birer bilgi kaynağıdır. Palaulular, belli tipte titreşimlerin köpekbalıklarını çekmek için kullanılabileceği-

ni, dirimbilimcilerin ortaya çıkmasından yüzyıllar önce biliyordu. Örneğin, denizhıyarları Okyanusya'da geleneksel balık zehri olarak kullanılmaktadır, oysa dirimbilimciler deniz hıyarının zehirli olduğunu ancak 1950'lerde saptamıştır. Palaulular'ın, hahambalığının zehirli ısırığına iyi gelen, daha genel farmakolojik yararı da olabilecek bir ilacı var. Balığın çiğ iç organlarını (kimi zaman yalnızca safra kesesini) yaraya sürüyorlar ve ağrı birkaç dakika içinde diniyor. İnsan yalnızca bir kez saldırıya uğramışsa ısırığın asla ağrıya yol açmaması, tepkinin immünolojik nitelikte olduğunu düşündürüyor.

Yerel balıkçılık teknikleri balıkçıların birçok farklı türün anatomisi, davranışları ve yaşam ortamlarını yakından tanımasına dayanıyordu. Bu kitabın ortalama okuyucusu Ay'ın onca evresinin ve bunların gelgit zamanlarıyla ilişkisinin pek farkında olmasa gerek. Oysa bunlar Palaulu balıkçılara farklı balıkların bulunduğu yerler ve tuzağa düşürülmeleri olanağı hakkında bilgi sağlıyordu. Bütün Okyanusya'da çevredeki mevsimlik değişmeler Ay'ın evrelerinin tamamlanmasıyla tanımlanan (kameri) bir takvimde gösteriliyordu. Çeşitli Büyük Okyanus adalarında Ay takvimi ayının belli günlerine verilen adlar başarılı balık avı olasılığını önceden bildirir. Caroline Adaları'ndaki Namoluk Mercanadası'nda yeni aydan önceki geceye "sürü halinde toplanma, kaynaşma" anlamında *Otolol* deniyor. Eskiden Gilbert Adaları denen Kiribati'deyse yeni aydan sonraki güne verilen ad aynı anlama gelmektedir. Dolunay gecesinin Truk dilindeki adı "yumurtlama gecesi" anlamına gelen *bonung aro*'dur. Hawai'i ve Tahiti'de, biri Ay büyürken, (kameri) ayın yedinci gecesinden, öbürü de Ay küçülürken, yirmi birinci geceden başlayan, adlarında *'ole/'ore* bulunan iki gece kümesi vardır.



Meç

- Bu ad Tobi dilinde şeytanminaresi kabuğuna verilen addan gelir ve kabuğun tepesindeki sarmal yive atıfta bulunur; sapının alt bölümü, kıvrımı ve ucu bir sarmal oluşturmaktadır.
- Sığ su çeşitlerinde içe, derin su çeşitlerinde aşağı bakan keskin kıvrımlı uç.
- Hani gibi büyük ağızlı balıkları avlamak için bir ağırlıkla kullanılırlar. Çok derin suda avlanırken tercih edilen iğnelerdir.
- Balığın ağzında iğneyle bir süre dolaşmasına izin vermek gerekir. Sonra oltayı orta derecede germeye devam ederken yukarı çekilir.



Fahum

- Kıvrımı neredeyse daireseldir.
- Meç'le avlananlardan daha küçük ağızlı (örn. *Lethrinidae* familyasından) balıklar için kullanılan bir derin su/ağır olta iğnesidir.
- Beş tanesi yem takılmış halde aralıklı olarak bir oltaya bağlanabilir.
- Ağırlıksız kullanılırlar (iğneyi aşağı bırakmak için bir taş parçası oltaya hafifçe bağlanır, sonra oltayı sallayarak düşürülür.
- Bildik döner iğnelerle saplanan iğnelerin ortasında kalan bir yakalama tekniği vardır. İğne zorlanmadan yerleşinceye kadar balıkla bir süre hafif hafif oynanır. Sonra iğnenin iyice girmesi için olta sertçe çekilir.



Ramatiho

- Biçimi bakımından *fahum*'a benzer ancak ucu sapa o kadar yaklaşmaz, ayrıca sap içe doğru daha kıvrıktır.
- Çok derin suda ağır oltayla avlanırken kullanılır.
- İğnenin mümkün olduğu kadar içeri girmesinisağlamak üzere yem iğneye gevşek biçimde takılır; balık ısırınca yem genellikle sapın üst kısmına doğru kayar.
- Haniler ve yemi ihtiyatla emip bırakan balıklar için kullanılır; geniş kıvrım, iğnenin ağızdan çıkarılmasını zorlaştırır.
- İğne ağza değil çenelere saplanır; ağzı çabuk yırtılan balıkları avlamaya elverişlidir.
- Kuvvetli bir balık bu iğneyi büküp kaçabilir.

Çizim 3.1: Palau'daki Tobi'de kullanılan, bazı geleneksel olta iğneleri

[R. E. Johannes'in Words of the Lagoon. Fishing and Marine Lore in the Palau Districct of Micronesia'sından (Berkeley: University of California Press, 1981, ss: 196-197) alınmıştır.]

'Ole/'Ore rüzgârlarının hüküm sürdüğü, bizim ilk dördün ve üçüncü dördün dediğimiz bu zamanlar en büyük kıtlık dönemleriydi. Hawai'i'de bu geceler balıkçılığın yanı sıra ekim dikim için de uğursuz sayılırdı, çünkü *'ole* aynı zamanda "hiç" anlamına gelir.

Bütün bu adlar balıkçılığın iyi günlerinin yeni ay etrafında toplandığını gösteriyor. Ay'la ilişkili üreme çevrimlerinin ancak birkaç örneği Batı bilimsel yazınında saptanmıştır, oysa adalılar bu ritimleri tanıyordu. Üstelik, kendi Batılı takvimimiz bu çevresel ritim örüntülerini karanlıkta bırakmaktadır. Yumurtlama örüntüleri Ay'ın evrelerine bağlı olan deniz organizmaları her yıl kameri ayın aynı bölümünde yumurtladıkları halde, yumurtlama tarihleri Batı takviminde belirgin biçimde nedensiz yere bir ay ya da daha çok kaymaktadır. Ay takviminde ay ortalama 29,5 gün sürer, dolayısıyla 12 Ay takvimi ayı ancak 354 gün eder, yani yerkürenin Güneş çevresinde bir dönüşü ile tanımlanan (şemsi) yıldan 11 gün kısadır. Ay takvimini mevsimlerle eşzamanlı tutmak, arada sırada fazladan bir ay eklenmesi demekti. Palaulular bunu kendiliğinden, bilincine varmadan yapıyordu. Palaululara göre Yeni Yıl, önceki Yeni Yıldan beri kaç kameri ay geçmiş olursa olsun, ancak Ay ve yıldızlar "doğru"yken başlayabilir. Çeşitli türlerin yumurtlama yerlerini ve zamanlamalarını öğrenip bellekte tutmak balıkçı eğitiminin bir parçasıydı.

Ay'ın evreleriyle ilişkili olarak belirlenen gelgit zamanları da ezbere bilinirdi. Adaların her iki yanında oluşan akıntılar, bunların aşağı çığırlarında birleştikleri bölge ve birleşme noktasından adaya doğru akan bir ters akıntı için çoğu dil ve lehçede özel terimler vardır. Adalılar akış örüntülerinin okyanusbilimciler tarafından belgelenmesinden çok önce bu

bilgilerini hem balıkçılıkta hem de denizcilikte kullanıyordu.

Batılı bilimsel taksonomiler daha çok biçimsel benzerliklere bağlı kalırken, yerli taksonomileri belki işlev kaygılarını yansıtmaktadır. Tobi'de kimi balık türlerine, yakalanmalarında kullanılan olta tipine göre âdeta bir cins adı verilmiştir. Örneğin, bir takım haniler için kullanılan *bwerre* terimi, çok iğneli ağır olta yöntemiyle avlanmalarına atıfta bulunur. Başka Tobi balık adları, parlak renkli haniler için kullanılan *hari* ("ısırmak") gibi, çoğu kez davranış özelliklerine gönderme yapar. Bu hanilerden birine, "hep ısırır, her yemi yer" anlamında hari *merong* denir. Bir başka hani kümesineyse *haugus* adı verilir. "Oyuk" anlamına gelen *haugus*, bu büyük hanilerin ağız boşluklarını birden genişleterek avlarını içlerine çekme yeteneklerine atıf yapar. *Moghu* terimi, Tobi'de yaygın olan, şankr ve ateşle birlikte seyreden bir hastalık için kullanılır. Aynı zamanda hastalığın sağaltımında kullanılan berber balığına verilen addır. Balık, iç organları çıkarılmadan ezilerek yenir. Havaiililer balıklara önde gelen bir özelliklerine ya da renklerine göre de ad verir. *Humuhumu 'ele'ele* siyah çotirayken *humuhumu nukunukuapua'a* "domuz burunlu çotira" için kullanılır, *humuhumu umaumalei* ise "göğsü çiçek çelenkli çotira" anlamına gelir. Yelkenbalığı, marlin, kılıçbalığı, zargana gibi uzun, sivri çeneli bütün balıkları içeren bir kümeye "üvendire ile dürtmek" anlamına gelen *a'u* adı verilir. Kılıçbalığı kanoyu delebileceğinden, bu balıkların güçlü çeneleri balıkçılar için her şeyden önemliydi.

Besin olarak büyük ölçüde bel bağlanan *aku* (çizgili orkinos), *manini* (berber balığı), *'ama'ama* (has kefal) gibi önemli türlerin, yaşam çevrimi içinde balığın ulaştığı aşamaya göre değişen birden çok adı vardır (bak. Şekil 3.2). Adlar farklı

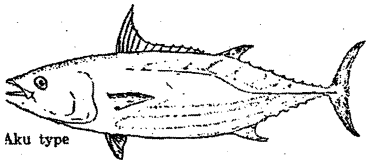
yaşam ortamlarına, davranış örüntülerine, ayırt edici renklere ya da yakalamakta kullanılan farklı balıkçılık tekniklerine gönderme yapabilir. Örneğin, parmak boyunda ve en lezzetli zamanındaki has kefalden, uzunluğu 30 santim, belki daha da fazla olan ergin balığa verilen *'anae* adından çok, *'ama'ama* adıyla söz edilir. Farklı türden balıkların yumurtaları görünüşte birbirlerine çok benzedikleri için, hepsinin tek bir terimle gösterildiği olur. Bir arada bulunan ve olgunlaşıncaya değin ayırt edilemeyen *kawakawa* (yazılı ya da benekli orkinos) ve *aku* yumurtaları için *kīna'u* terimi kullanılıyordu. İkisinin yavru haline de *'āhua* ya da *'ōhua* deniyordu. Manini (berber balığı) yaşça ve boyca büyürken, saydam olduğu aşamada *'ōhua liko* (yeni sürmüş yaprak), bir gün kadar sonra çizgileri belirdiğinde *'ōhua kāni'o* ("çizgili"), *pala pōhaku* yosunundan çöplenmeye başlayıp derisi koyulduğunda *'ōhua pala pōhaku* ya da *ōhua hā'eka'eka* ("kirli, isli"), ergin boyutlarının yarısına geldiğinde *kākala manini* ("kuyruk kılçığı", kuyruğun uç kısmındaki, bıçağı andıran kıkırdak), son olarak da *manini* adlarını alır.

Örneklerimiz gösteriyor ki, dil, canlı türlerinin çeşitliliği korunacaksa ayakta tutulması gereken karmaşık bir ekolojinin parçasıdır. Yeryüzündeki yerli dillerinde büyük ölçüde belgelenmemiş engin bir bilimsel bilgi toplamı bulunmasına karşın, modern bilim olarak kabul gören şey hâlâ büyük ölçüde Avrupalılar'ın dünya görüşüne ve dillerine, özellikle de İngilizce'ye dayalıdır. Yedinci Bölüm'de daha ayrıntılı olarak göstereceğimiz gibi bilimsel araştırmaların çoğunluğu hâlâ dünyanın sanayileşmiş ülkelerinin öncelikle "Birinci Dünya" sorunlarıyla ilgilenen bilimcileri tarafından yapılmaktadır. Bunun nedeni Batı bilimi ve Batı dillerinin teknolojiye özel-



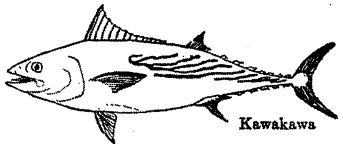
has kefal: *Mugil cephalus* (Linneas)

Erken evreler: Parmak boyundayken *pua 'ama'ama* ya da şunlardan biri: *Pua, po'olā* (genç yaşam), *'o'lā*; el kadarken *kahaha*; yaklaşık 20 cm iken *'ama'ama*; 30 cm ya da daha uzunken *'anae*.

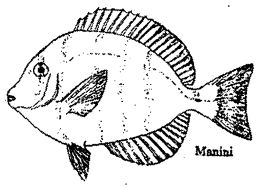


çizgili orkinos: *Katsuwonus pelamys* (Linneas)

Yavruykan *kina'u* (olgunlaşmamış); ikinci evrede *'āhua* (daha büyük); erişkinlik evresinde *kawakawa*. Aku içinde, erginleşinceye değin *kina'u* ve *'āhua* sözcükleri kullanılır, çünkü ergin evrelerinden önce iki balığı ayırt etmek zordur.



yazık orkinos: *Euthyonus alletteratus* (Rafinesque)



Manini, bir berber balığı: *Acanthurus triostegus* (Linneas)

Büyüme evreleri: *'ōhuarlika* (körpe filiz), *'ōhua-kāni'o*, balık yaklaşık bir günlükken çizgiler belirir, *'ōhua-pala-pōhaku* (sümük gibi) ya da *'ōhua-hā'eka'eka* (kirli görünümlü); bu evrede ince *pala-pōhaku* yosunlarından çöplenmeye başlarlar, derileri de koyulaşmaya başlar, *kākala-manini*, yarı ergin, *manini*, ergin evre.

Çizim 3.2: Yaşam çevrimlerinin çeşitli evrelerindeki adlarıyla, kimi önemli Hawai'i balıkları

[Margaret Titcomb'un Native Use of Fish in Hawai'i*'sinden (Honolulu: University of Hawai'i Press, 1977, 2. baskı) alınmıştır.]*

likle uygun olması değildir. Gerçekte, Büyük Okyanus adalarında balıkların ve balıkçılık uygulamalarının adlandırılmasına ilişkin örneklerimiz, yerlilerin çevreyi algılayışının ve çevre konusundaki ayrıntılı bilgisinin, balıkların, balık davranışlarının, balıkçılık uygulamaları ve teknolojisinin adlandırıldığı örüntülerde nasıl kodlandığını göstermektedir. Bu sözcükler ortadan kalkınca, sorunları çerçevelemek ve bu işe her zaman uygun olmayan egemen kültürün terimleri ve bilimsel sınıflama şemaları dışında çözmek bile gitgide zorlaşmaktadır. Kaldı ki, beşinci ve altınca bölümlerde göreceğimiz gibi, egemen ekonomik, teknolojik ve kültürel gücün dünyanın Avrupa dillerinin konuşulduğu parçasında gelişmesi özden gelen bir üstünlük sonucu olmayıp daha çok rastlantı eseridir. Ancak bütün bu süreçleri ele almadan önce daha basit bir soru soracağız: Bunca çeşitlilik nereden çıktı?

DÖRT

Dil Ekolojisi

Egemen topluluklarla egemenlik altındaki topluluklar arasında sağ kalma hakkı uğrundaki mücadele "dil ekolojisi" adını verdiğim şeyi içerir. Bununla demek istediğim, dilin korunmasının insan ekolojisinin bir parçası olduğudur.

-Einar Haugen

Önceki üç bölümde, dünyanın çoğu kimsenin fark ettiğinden çok daha büyük bir diller ve halklar çeşitliliği barındırdığını gördük. Bu çeşitlilik şimdi ağır bir tehdit altında. Gelecek üç bölümde de bu durumun nasıl ortaya çıktığını açıklayacağız. Ne var ki, madalyonun öbür yüzü -insanlık tarihi boyunca neden bunca farklı dilin ortaya çıkıp varlığını sürdürdüğü- de anlaşılmadan, dillerin neden ölüp gittiği anlaşılamaz. Dolayısıyla, bu bölümde dil çeşitliliğinin nasıl ortaya çıktığını, çeşitliliği koruyan toplumsal güçleri, sonra da çeşitliliği ortadan kaldırabilecek etkenleri ele alacağız.

Diller bir boşlukta varolmazlar. Doğrusu, *ekoloji* terimi birden çok anlamında dillerle bağlantılı olarak kullanılmaya özellikle uygun bir terimdir. Ekoloji sözcüğü Yunanca "ev/yuva" anlamındaki *oikos*'tan gelir. Bir dil ancak onu konuşan ve evde ana babadan çocuğa aktaran canlı bir topluluk varsa sağlıklı biçimde gelişebilir. Topluluksa ancak içinde yaşana-

cak uygun bir çevre ve sürdürülebilir bir ekonomik dizge varsa yaşamını sürdürebilir. Öyleyse dillerin neden doğduklarını ve neden öldüklerini anlamak yalnızca dillere değil, onları konuşan insanların hayatının bütün yönlerine bakmayı gerektirir. Topluma ekolojik bakışla demek istediğimiz budur. İnsanlar karmaşık bir alan içinde sınırları fiziksel coğrafya ve doğal kaynaklar, kendi bilgi ve fırsatları ile çevrelerindeki başkalarının davranışları tarafından çizilmiş eylemcilerdir. Nadir bir tür nasıl ekosistemin tutsağıysa, dil de toplumsal ve coğrafi matrisin tutsağıdır. Küçük bir çevresel değişiklik, bağımlı olan tür baskı altında kaldıkça bir tükeniş çavlanına yol açabilir. Örneğin, ancak birkaç yüz bireyi kalmış olan nadir Kirtland ötleğenini ele alın. Topu topu altı Michigan şehrinde yaşar, gereksindiği yaşam ortamı oralarda bulunur: Kumlu toprakta yetişen beş altı yaşlarındaki JACK PINE TREES. Çam ağaçları herhangi bir nedenle, iklim değişimi ya da kesim yüzünden tehdide uğrar ya da yok olursa, ötleğen de ortadan kalkar.

Dil yitiminde de benzer bir ilke geçerlidir. Toplumsal çevrede, kaynak denetiminin yabancılara kaptırılması gibi küçük bir değişiklik, dosdoğru kültür ve dil alanlarına uzanan korkunç sonuçlar verebilir. Örneğin, Kuzey Brezilya'da, ormanda yaşayan 8 bin Yanomami'nün topraklarında 1987 yılının ikinci yarısında altın bulundu. Bölge sekiz ay içinde 30 bin kadar Brezilyalı arayıcının salgınına uğradı. Brezilya hükümeti, altına akın başlayalı beri günde en az bir yerlinin öldüğünü söylüyor. Ama bu saldırıyı önlemeye gücü yetmedi.

Öyleyse, dil yitiminin ilk nedenleri başlı başına dilsel değil. Dil kullanımı, ilk bölümde belirttiğimiz gibi, daha çok, toplumun bütününde olup bitenlerin bir denek taşıdır. Kullanılan dilin değişiminin gerisinde, çevresel, ekonomik, poli-

tik nedenleri olabilecek bir toplumsal alt üst oluş yatmaktadır. Dilin bu denek taşı özelliği son derece önemlidir. Demektir ki, bir dilin yitirilmesi -madencinin kanaryasının ölümü gibi- belki de araştırılması gereken daha az görünür baskıların belirgin bir göstergesidir. Dil yitimi konusunun, bize bu denli önemli gelmesinin bir nedeni budur. Öte yandan, dilin toplumun dokularında varlık bulması, dil yitiminin açıklanmasını oldukça geniş kapsamlı ve karmaşık bir görev kılıyor.

Dille toplumun karşılıklı bağlantılarını görmenin en iyi yolu, bir örneği ele almaktır. Büyük Okyanus, dünyanın başlıca dil çeşitliliği hazinelerinden olduğu için, örneği Büyük Okyanus'tan seçtik. Büyük Okyanus'un 1.300'ü aşkın yerli dil içeren türümsel ve tipolojik çeşitlilik örüntüsü ilksel sayılabilir. Yani dilin doğal durumunda karşılaşabileceklerimize yakındır. Büyük Okyanus'ta, Avustralya'nın yaklaşık 100 mil kuzeyinde yer alan Yeni Gine adasından daha zengin bir örnek yoktur.

Yeni Gine dünyanın büyüklükte ikinci adasıdır ve binin üstünde dil barındırır: Dünya toplamının yaklaşık altıda birini. Yeni Gine adasının doğu yarısıyla, en büyükleri New Britain, New Ireland ve Bougainville olan 600 kadar bağlantılı adayı kaplayan bir ülke olan Papua Yeni Gine üstünde duracağız. Dünya dillerinin yüzde 13,2'sine, dünya nüfusunun ancak binde birine, dünya kara yüzölçümününse binde dördüne sahip olan bu ülke, bir okyanus içinde öne çıkan bir çeşitlilik yatağıdır.

Cennetteki Babil: Papua Yeni Gine

Papua Yeni Gine belki de dünyada en büyük biyolojik-dilsel çeşitliliği barındıran ülkedir. Coğrafi bakımdan, denizden

4.500 metrenin üstünde yükseklikleree fırlayan, yamaçlarla, vadilerle çevrili dağların ördüğü bir taçtan oluşur. Arazi, ülkenin iç bölgelerini yabancılardan boydan boya koparan hızlı akışlı ırmaklarla ve dağlarla alabildiğine engebelidir. Eskiden Papua toprağı olan güney kıyısında yer alan Port Moresby, herhalde dünyanın en kötü konumlu başkentidir. İnsanların çoğunun yaşadığı dağlık bölgelerle bağlantısı kesilmiş, ülkenin kenarındaki seyrek nüfuslu, başka hiçbir kentsel bölgeyle yol bağlantısı olmayan bir bölgede konumlanmıştır. Birçok köyün başka merkezlerle yol ya da ırmak bağlantısı yoktur. Kimilerine ancak iki haftaya varan bir süre boyunca yürüyerek ulaşılabilir.

Papua Yeni Gine'nin kara alanının yüzde 80'inden fazlası ormanlarla kaplıdır. Yeryüzünde varlığını sürdüren balta girmemiş dört önemli yağmur ormanından birinin yurdudur. Yüzde 90'ı dünyanın başka hiçbir yerinde bulunmayan 22 bin kadar bitki türünden oluşan inanılmaz bir zenginlik vardır. Ormanlar 200 çeşit memeliyi, 1.500 ağaç türünü, ülkenin ulusal simgesi olan göz alıcı Cennet kuşlarının yüzde 90'ı da içinde olmak üzere 780 farklı kuşu barındırır. Dev deniz timsahlarını da kapsayan 252 çeşit sürüngen ve ikiyaşayışlı vardır. Dünyanın en büyük mercan çeşitliliği Port Moresby'nin güney kıyısı açıklarında bulunur.

Fransa büyüklüğünde bir alanda, dağ sırtları arasında ve üzerinde yaşayan dört milyon sakinin geçiminin sürdürülmesi için orman kaynaklarının hayati önemi vardır. Bu insanlar şaşırtıcı sayıda farklı dil konuşur: Yakınlardaki bir hesaplamaya göre 860. Genel olarak dil sayısının insan sayısına oranı yaklaşık 1'e beş bindir. Bu oran ABD'de olsa, 50 bin dil konuşulurdu.



Fotoğraf 4.1: Papua Yeni Gine'nin iç bölgelerinden tipik bir köy görünümü.

[Fotoğraf: Suzanne Romaine]

Ancak bu küçük ülkede bile dillerin insanlara dağılımında eşitsizlik vardır. En büyük on yerli dil iç dağlık bölgelerin büyük topluluklarına aittir. 30-100 bin konuşucuları vardır ve hepsi birden nüfusun yaklaşık üçte birine karşılık düşerler. Belki dillerin yüzde 80'inin beş binden, aşağı yukarı üçte birininse 500'den az konuşucusu vardır. Bu dağılım küçük toplulukların nüfusunun azalmasından ileri gelen yeni bir gelişme gibi görünmüyor. Tersine, kanıtlar, dil topluluklarının alabildiğine küçük ölçeğinin bir süredir kararlılık taşıyan bir olgu olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla, Papua Yeni Gine dil çeşitliliğinin nasıl evrim geçirdiğini anlamak için yetkin bir laboratuvar.

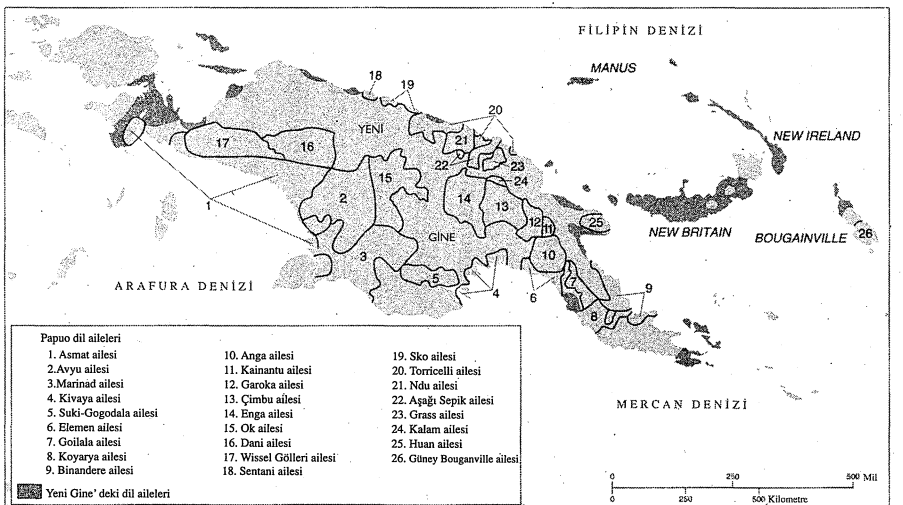
Yeni Gine'de insan yerleşimi 40 bin yıl kadar gerilere uzanmaktaysa da, tarihin kayda geçirilmesi yenidir. Kimi ör-

neklerde ancak birkaç onyıl öncesine dayanır. Burası, Avrupalı güçlerce en son sömürgeleştirilen büyük kara alanıydı. Hemen hemen bütün bölgelerin Avrupalılarla ilişki tarihi yüzyıldan kısadır.

Yeni Gine'ye başlangıçta, birçok farklı göç dalgasıyla çoğunlukla tarihönceleri bilinmeyen insanlar geldi. Dilbilimciler diller arasında genellikle iki büyük topluluk ayırt ediyor: Avustronezya dilleri ve Avustronezya-dışı diller (Papua dilleri). Avustronezya dilleri belirgin biçimde bir aile oluşturur. Avustronezya-dışı Papua dilleri arasındaki ilişkiler o kadar belirgin değildir, bu adı da daha çok belki iki düzine ayrı aileyi kapsayan bir terim olarak görmek gerekir. Harita 4.1'de, dilbilimci William Foley'in saptadığı 26 Papua ailesiyle Avustronezya dillerinin dağılımı görülmektedir. Çoğu dilbilimci Avustronezya dillerinden büyük bölümünün kıyıdaki dağılımının bu dillerin konuşucularının Avustronezya-dışı dillerin konuşucularına oranla daha geç tarihte geldiğini gösterdiği kanısında birleşmektedir.

Diller tipolojik olarak da çeşitlidir. Örneğin, sözdizimi konusunda, ÖYN, ÖNY, YÖN, YNÖ ve NÖY örnekleri bulabiliriz. Doğrusu, saptanamayan tek söz dizimi NYÖ'dür, o da bütün dünyada varla yok arasındadır. Ayrıca, ad sınıflama dizgeleri -örneğin, 19 sınıflı Abu' gibi Papua dillerinde- ve daha birçok ilginç ve alışılmamış dilbilimsel özelliğin örnekleri vardır.

Yeni Gine halkları temelde geçimlik bir ekonomiyle yaşayan yerleşik köylülerdir. Üretici etkinlikleri, adanın olağanüstü düşey ekolojisi içinde bulundukları bölgeye göre değişir. En dağlık bölgelerde yaygın don olaylarıyla dağ iklimi vardır. Oralarda son birkaç yüzyıl boyunca tatlı patatese da-



Harita 4.1: Yeni Gine'deki dil aileleri

[W. Foley'in The Papuan Languages of New Guinea*'sından (Cambridge University Press, 1986, ss: 230-231) uyarlanmıştır.]*

yalı yoğun bir tarım gelişmiştir. Bu oldukça üretken dizge bir yerel nüfus patlamasına yol açmıştır ve dağlık bölgeler, gördüğümüz gibi, büyük dilleri olan büyük, yoğun toplulukları yaşatmaktadır. Ancak dağlık bölge topluluklarının aşağı doğru yayılması kısıtlanmıştır. Tatlı patatesin başka bitkiler karşısındaki yarışkanlık üstünlüğü yükseklik düştükçe azalmaktadır. Görece soğuk dağlık bölgelerde görülmeyen endemik (yöreye özgü) sıtma da alt bölgelerde nüfus artışı ve toplulaşması önünde güçlü bir engel oluşturmaktadır.

Kıyı ovaları ile dağ perçemi olarak bilinen orta yüksekliktеki bölgeler bataklık, otlak ve yağmur ormanı ceplerinden oluşur. Nüfus az ve seyrektir, yöre koşullarına bağlı olarak geçimlerini karma çiftçilikle, balıkçılıkla ya da sagu toplayarak sağlarlar. Gerçekten olağanüstü dil çeşitliliği bu bölgelerde bulunur. Toplumsal örgütlenmenin temel birimi ortak bir alanı kaplayıp işleyen bir yerel topluluktur: Köy ya da mezra. Yerel toplulukların nüfusu 50 kişiyle birkaç yüz kişi arasında değişir. Kendine özgü dili olan yerel topluluk örnekleri çoktur. Başka yerlerde bir dil birkaç yerel toplulukça paylaşılabilir, bu da en fazla birkaç bin kişilik bir konuşucu nüfusu sağlar.

Bu topluluklar küçük olmakla birlikte ekonomik olarak üretkendir. Yeni Gine'nin büyük bölümü her mevsim sıcak ve yağışlı olduğundan besin üretimi yıl boyu kesintiye uğramaz. Çok çeşitli ekinler yetişen bahçeler yılda bir ekilir ve birkaç ay geçtikten sonra her gün küçük bir yiyecek hasadı vermeye başlar. Bir bahçe birkaç yıl ürün verir. Bu arada bir başkası temizlenmiş, ekilmiş, ürün vermeye başlamış olur. Bu nedenle yerel topluluklar son derece kendine yeterlidir. Örneğin, dağ perçeminden Maringler besinlerinin yüzde 99'unu



Fotoğraf 4.2: Bir Papua Yeni Gine köylüsü tatlı patates hasadında.

[Fotoğraf: Suzanne Romaine]

bahçecilikten sağlar ve sayılarının 200'den ibaret olmasına karşın dışarıdan yiyecek almayı gereksinmezler. Yakın tarihli bir çalışma, ova topluluklarından Kuboların muz yetiştirme sistemlerinin tek bir evhalkının bütünüyle kendine yeterli olabileceği kadar güvenilir üretkenlikte olduğunu göstermektedir.

Niye bu kadar dil var?

Şimdi ovalarda ve dağ perçeminde neden bu kadar çok dilin gelişmesi gerektiği sorusuna dönüyoruz. Önemli etkenlerden biri, az önce betimlediğimiz ekolojik ortamdan kaynaklanmaktadır. Ekosistemin sürekli üretkenliği çok küçük insan topluluklarının isterlerse kendine yeterli olmasına olanak vermektedir. Dahası, sıtma ve başka hastalıkların yanı sıra toprağı nadasa bırakma gereği, nüfusu dağılmaya yöneltmek-

tedir. Bu etkenler kuşkusuz küçük topluluklara ayrılınmasını hızlandırmaktadır. Ne var ki tablo bundan ibaret değildir.

Dağlık arazi ve kendine yeterlilik potansiyeli koşullarında Yeni Gine dil çeşitliliğinin halkların fiziksel olarak birbirinden kopuk olmasından ileri geldiği düşünülebilir. Bütünüyle öyle olmadığı artık görülmektedir. Temel geçim maddelerinde kendine yeterli olmakla birlikte yerel topluluklar hevesle ve yaygın olarak başka malların alış verişiyle uğraşıyordu. Kıyıdan yukarılara deniz kabukları, iç kesimlerden aşağılara kuş tüyleri... Taş aletler, çanak çömlek ve tuz, uzun dağıtım zincirleriyle üretim merkezlerinden çıkıp ülkenin her yerine ulaştırılıyordu.

Bu tür alış verişe çoğunlukla büyük miktarlarda saygınlık mallarının genellikle dil sınırlarını aşarak değiş tokuş edildiği şenlikler ve başka törensel olaylar eşlik ediyordu. Bunlar da, çoğu kez savaşta birleşecek olan yerel topluluklar arasında bağlaşmaları pekiştirmekteydi. Papua Yeni Gine'de savaşın -özellikle yok edici değilse- yöresel (endemik) olduğu ve daha büyük bağlaşıklık ağlarına egemen olanın en büyük başarıyı kazanma eğilimi gösterdiği anlaşılıyor.

Başka yerlerdeki küçük toplumlar gibi Yeni Gineli topluluklar da kendi içlerinden eş bulmakta zorluk çektiğinden, nesnelerin yanı sıra insanlar da evlenmek üzere dil sınırlarını aşıyordu. Toplumsal sistem baştan sona oldukça akışkandı. Yerel topluluklar savaşta yenilince kültürel üyeliğini kazandıkları komşu ya da bağlaşık topluluklara dağılabilirlerdi. Tersine, topluluklar büyüyüp hantallaştıkça ve hastalık, politik sorunlar ya da kaynakların tükenmesi yüzünden gerginlik doğdukça da bölünüyorlardı.

Dolayısıyla, yerel topluluklar arasında sürekli bir karşı-



Fotoğraf 4.3: Köylüler takas edecekleri ürünlerle yerel pazarda.

[Fotoğraf: Suzanne Romaine]

lıklı etki akışı vardı. Bu karşılıklı bağlantıları en iyi gösteren, çoğu kişinin, birden çok dil konuşmasıdır. Kendi yerel topluluklarının dilinin yanında, birçok kimse, özellikle erkekler, bir ya da iki komşu topluluğun dilini, belki de bulundukları vadide ya da kıyıda daha yaygın geçerlilik kazanmış olan bir dili biliyordu. Bu çokdilliliğin derecesi değişiyordu. Yüksek kesimlerdeki gibi, dil topluluklarının büyük olduğu yerlerde, ancak sınır bölgelerinde yaşayanlarda çokdillilik eğilimi vardı. Toplulukların küçük olduğu yerlerde fiilen herkes sınır bölgesindeydi, çok dil bilinmesi de genel bir durumdu. Don Kulick'in incelediği ova köyü Gapun'da 40 yaşın üstündeki erkeklerin bildiği dil sayısı ortalama beşti: Yerel dil, bir *lingua franca*, ortalama üç de başka dil. Dilbilimci Bill Thurston da, ülkenin başka bir bölgesinde, New Britain adasında, köyün erkekleri döşemelik odun bulup kesmeye giderken nasıl altı

yaşında bir çocuğun eşliğinde bırakıldığını anlatıyor. Oğlan yakınlardan toplanmış bitkiler getirip Thurston'a her birinin dört dilde adını söylüyormuş.

Yabancı dil konuşmak alışılagelmiş olmakla kalmıyordu, aynı zamanda saygınlık kaynağıydı. Sözünü geçiren kişiler belagat ve söz sanatlarında yabancı dillerden yararlanırdı. Erkek çocuklar, ileride arabuluculuk ve söylevcilik becerileri olsun diye, dil öğrenmek üzere belli sürelerle komşu topluluklara gönderilirdi. Papua Yeni Gine'deki yöresel (endemik) çokdilliliğin boyutları ilginç ve önemlidir çünkü bizi ayrı ayrı dillerin varlığını sürdürmesinin nedenleri konusunda yeniden düşünmeye zorlamaktadır. Safdilce, çeşitliliğin yalnızca fiziksel yalıtlanmanın ürünü olduğunu, dolayısıyla, yeni yolların ya da ticaret güzergahlarının çeşitliliği ister istemez ortadan kaldıracağını kabul edebilirdik. Oysa geleneksel çokdillilik gösteriyor ki, insanlar daha geniş ölçekli iletişimde kullanılan dillere, öğrenmek isterlerse, ulaşabilecek durumdaydı. Buna karşılık Avrupalılarla ilişkiye geçinceye dek çeşitlilik ortadan kalkmadı. Etkileşimin yaygınlığı, birçok dilin birbirinden sözcükler, yapılar ödünç alması demekti. Ancak arta kalan farklılıklar korunuyor, hatta vurgulanıyordu. Topluluklar arası ilişki, Gillian Sankoff'un sözleriyle, "farklılıkların giderilmesine değil, daha yüksek farklılık bilincine ve gururuna" yol açıyordu. Sınırlar, insanlar tarafından geçilip durmaları ve birçok köyün iki tarafla da bağları olması açısından bulanıktı. Bu da doğanın değil insan eyleminin ürünü olduklarını gösteriyor ve Terence Hays'in Papua Yeni Gine'yle ilgili yakın tarihli bir yazısında belirttiği gibi, "eğer sınırları yaratan, koruyan ve görmezden gelen, 'Doğa' olduğu kadar insanlarsa, bunun neden ve hangi koşullar altında olduğunu bilmemiz gerekiyor."

İnsan davranışı konusunda safdilce ekonomist bir yaklaşım benimseyerek insanların, etkisine açık bulundukları diller arasından her zaman en yaygınını benimseyeceğini, çünkü en çok sayıda insanla bilgilenim ve hizmet değiş tokuşu bakımından en kullanışlısının bu olacağını var sayabiliriz. İnsanlar küçük bir dilde üsteliyorsa, bu belki de el altında seçenekleri bulunmadığından ya da bunları edinmenin maliyeti şu ya da bu nedenle çok yüksek olduğundandır. Böyle bir yaklaşım düpedüz yanlıştır çünkü dilin, kullanıcıları için taşıdığı kültürel değeri görmezden gelmektedir.

İnsanların toplumsal hayatında, başarı mücadelelerinin büyük bölümü, sık dokulu bir yerel topluluk içinde iyi bir konum edinmeye yönelik olagelmiştir. Armağan sunmaktan dedikoduya, dinsel ya da dindışı derneklere katılmaya dek insan davranışının birçok biçimi tam da bunu amaçlamaktadır. Bu tür etkinlikler, bin bir güçlükle sağlanmış artıklarının topunu dev şölenlerde savuruyorlar diye kabile üyelerinin kalkınma kuramcıları tarafından paylanmasında olduğu gibi, iktisatçılar tarafından sık sık antikalık ya da ilkel bir zihniyetin akıldışı kalıntıları olarak yansıtılmıştır. Ne var ki, bu etkinlikler, ancak benimsediğimiz ekonomik yaklaşım gerçekçilikten uzak düşecek darlıktaysa akıldışı görünür.

İnsanlık tarihinin büyük bölümünde bir kimsenin kaynaklara ulaşabilmesi, gerektiğinde yardım görmesi, bir eşin ilgisini çekip aile kurma yeteneği, hep yerel bir topluluk içinde uygun toplumsal ilişkiler yürütebilme yeteneğine bağlı olmuştur. İşin ve kaynakların, çoğu kişi gözünde arkadaşlarıyla, aileleriyle ortak yanı olmayan uzmanlaşmış kurumlar (örneğin, parayla desteklenen şirketler) üstünden üleştirildiği çağdaş Batı toplumlarında bu durum açık seçikliğini büyük ölçü-

de yitirmiştir. Ne var ki, bu her zaman böyle değildi. Yeni Gine toplumlarına ilişkin betimlemelerde de evhalkını oluşturmak ve korumak bakımından insanın klanı içinde ve başka klanlar gözündeki konumunun her şeyden önemli olduğu açıkça görülmektedir. Bu bir toplumsal incelikten ibaret değildi, ölüm kalım meselesiydi.

Öyleyse, insanların elinde parasal sermayenin yanı sıra toplumsal sermaye bulunduğunu görmemiz gerekiyor. Güçlü bir topluluğun saygı duyulan bir üyesi olmak çoğu durumda maldan mülkten daha yararlı bir sermaye biçimidir. Papua Yeni Gine'de bunun özellikle önemli olduğu görülüyor. Toplumlar temelde eşitlikçiydi ama yüksek bölgelerdeki daha geniş toplumlarda özel konumları daha belirgin olan nüfuzlu "büyük adamlar" vardı. Bu adamların uğraşları kişisel ekonomik sermaye stokları biriktirmek için değildi. Onun yerine zenginliklerini armağanlar, ödünçler ve konukseverlikle, bağlaşıkları arasında toplumsal yükümlülük şebekeleri yaratmak için kullanırlardı. Bu en çarpıcı biçimde yüksek kesimlerin ve dağ perçeminin dönemsel domuz şölenlerinde görülüyordu. Kuttörensel bir yük taşıyan tek bir zenginlik yıkımı sahnesinde binlerce domuz boğazlanır ve etleri kim var kim yok, herkese dağıtılırdı. Bu sahnelerde büyük adamlar somut ekonomik sermayeyi kendi toplulukları içinde toplumsal sermayeyle değiş tokuş ediyordu, bu da bir düzeyde herhalde oldukça akılcıydı.

Toplumsal sermaye düşüncesi bizi yeniden dile ve yerel lehçelerin yararlarına getiriyor. Bir yörenin dilini kullanmak bölgenin toplumsal şebekesine sızmanın bir yoludur. İnsanın oraya ait olduğunu, sadık olduğunu gösterir ve diğerleriyle dayanışma yaratır. Gözlem çalışmaları ikidillilerin (ya da bir

dilin birkaç lehçesini kullanabilenlerin) ne zaman yöre insanlarının dayanışmasını uyandırmak isteseler yerel ağza geçtiklerini gösteriyor. Popülist bir politikacı, işçi semtlerindeki kampanyasında başka, iş çevrelerinden önde gelenlerle yemek yerken başka ağız takındığında bu apaçık görülebilir. Alışılmış politikacılar herkesin desteğini olabildiğince artırmaya çalışmak zorundadır. İnsanın, ilişkiye girdiklerinin işbirliğini ve saygısını kazanabilmesiyse büyük ölçüde, onlarla konuşurken hangi biçim doğru olacaksa onu kullanabilmesine bağlıdır.

Dil, Fransız sosyolog Pierre Bourdieu'nun terminolojisiyle, kendine özgü bir biçimde somut mallar kadar değerli olabilecek bir simgesel sermaye biçimidir. Bu açıdan bakılınca Yeni Gine'deki geleneksel durum anlamlıdır. Büyük diller en küçük maliyetlerle öğrenilebilecek durumdaydı. Aslında birçok insan zaten biliyordu. Ne var ki, insanlar en yakın çevreleri içindeki toplumsal sermayelerini ençoklaştırmak kaygısındaydı. Eninde sonunda, işledikleri, yöresel topluluğun toprağıydı, ortak toprağı savunan yerel topluluktu, aileleri yerel topluluğun içinde yaşamak zorundaydı. Ticarette kullanılan bölgesel dillerin yanı sıra kendi yerel topluluklarına özgü, yerel topluluk içinde kullanılan ve yerel topluluğa bağlılıkla ilişkili olan bir konuşma biçiminin de korunması için güçlü bir neden vardı. William Foley'in dediği gibi, yerel diller "bir topluluğun kendine özgü kimliğinin vaz geçilmez göstergeleriydi". Bunca dilin korunmuş olmasını açıklamaya bu etken pekâlâ yetebilir.

Ken McElhanon, Selepet konuşucuları arasında yaptığı çalışmada bir topluluktaki köylülerin Selepet konuşan başka köylerden farklı olmak için bir toplantıda nasıl "hayır" anla-

mında kullanageldikleri, bütün Selepet konuşucularında ortak olan sözcük (*bia*) yerine yeni bir sözcük (*bunge*) kabul etmeye karar verdiklerini anlatıyor. Başka araştırmacılar da başka küçük topluluklardan, dilin kendine özgü yerel kimlikleri belirtme yolu olarak nasıl kullanıldığını gösteren benzer örnekler aktarmaktadır.

Geleneksel Papua Yeni Gine, bir *eşitlikçi ikidillilik* ülkesi olarak betimlenmiştir. Başka deyişle, insanların birden çok dile ulaşma olanağı vardı, ancak genel bir hiyerarşi yoktu. Çoğu kimse için yabancı dillerin kullanılacağı yerler olmakla birlikte yerel dil (Papua Yeni Gine'nin en yaygın dili Tok Pisin'deki adıyla *tok ples* ya da "[bu] yerin dili") yerel ortamlarda yeğlenen dildi. Daha fazla *lingua franca* kullanımına kayarak potansiyel iletişim ağlarını genişletmek insanların elindeydi ama *tok ples*'ten bütün bütün vaz geçmeyi seçseler bunun yerel dayanışma açısından maliyeti olurdu.

Benzer biçimde, insanlar daha büyük ölçekli ekonomiye katılımlarını da artırabilirlerdi ama bunu özendirecek pek az neden vardı. Yerel bahçeler temel gereksinimlerin çoğunu güvenilir biçimde karşılıyordu. Taş araçlarla çömlekler gibi uzmanlık ürünleri topluluklararası ticaretle elde ediliyordu ama insanın isteyeceği çömlek ya da taş alet sayısının bir sınırı vardır. Genel olarak yerel toplulukların dışından sağlanabilecek mal ve hizmetler kümesi, pazarlama ölçeğini ve ekonomik uzmanlaşmayı büyütmek üzere insanların aklını çelmeye yeterli değildi. Böyle bir bütünleşmenin yararları kadar maliyetleri ve riskleri de vardır. Topluluklar arasındaki kesintili bağlaşma ve değiş tokuşlarla tamamlanan yerel kendine yeterlik koşullarında herhalde daha iyi durumdaydılar.

Ülkeye makro ölçekte bakılırsa, Papua Yeni Gine birkaç

yüzyıl önce herhalde Bob Dixon'ın yakınlarda *dilsel denge* dediği durumun bir örneğini sergiliyordu. Yani dil sayısı kabaca sabitti ve hiçbir topluluk ya da dil bir başkası pahasına yayılmıyordu. Denge, tek tek dillerden çok bütün bir ülkenin özelliğidir. Bir topluluğun öbüründen daha hoş olduğunu görüp bir *tok ples*'ten öbürüne geçiş eğilimini başlatan dil müteşebbisleri, topluluklar arasındaki sınırlarda her zaman için bulunabilirdi. Küçük topluluklarda çok hızlı gerçekleşebilecek bu tür geçişlerin birçok tarihsel örneği vardır. Öte yandan, zaman zaman, insanlar bölündükçe ya da yeni yerleşimler kurdukça yeni diller doğuyordu. Gelgelelim, dillerin sayısında genel bir artma ya da azalma eğilimi yoktu. Yüksek kesim dilleri, aşağıdakilere oranla çok daha büyüktü ve daha hızlı büyüyor, ancak aşağı doğru yayılarak alçak kesimleri de kapsamalarına sıtma ve farklı ekolojik koşullar engel oluyordu. Aşağılarda yerel özerklik ve kendine yeterliğin yarar-maliyet dengesi toplulaşma ve uzmanlaşmanınkinden daha elverişliydi. Her bir *tok ples*'in toplumsal değeri daha geniş iletişim sağlayan dillerin ekonomik değerinden büyüktü. Dilsel türdeşleşme olanağı hep vardı ama insanların bu olanağı gerçekleştirmeye çalışması için geçerli neden yoktu. Avrupalılar'ın dilleriyle birlikte gelmesi bu dengeyi alt üst etti.

Papua Yeni Gine'deki durum insan varoluşunun bütün alanlarının birbiriyle ilişkili olduğu düşüncesinin gerçekten yetkin bir örneğidir. Dillerin olağanüstü dağılımı dilbilimsel nitelikteki olgularla açıklanamaz. Daha çok, hem küçük, kendine yeterli, dağınık yerel topluluklara üstünlük sağlayan ekolojik zemini, hem de yerel toplumsal sermayenin yeğlenmesinin, çok sayıda yerel dili büyük ölçüde canlı tuttuğu kültürel çevreyi anlamamız gerekir. Kültürel ya da biyolojik çev-

redeki herhangi bir değişme dil haritasında çarpıcı bir değişme demek olabilir.

Dünyanın çoğu yeri insanlık tarihinin büyük bölümünde dilsel dengedeydi ya da dengeye yakındı. Ancak bu, dillerin ölmediği bir zaman bulunduğu anlamına gelmez. Denge kavramından yalnızca bir bölgede ölen dil sayısının ortaya çıkan dil sayısını kabaca karşıladığı çıkarsanabilir. Her zaman soyu tükenen diller oluyordu. Aşağıdaki kesimde hangi türden durumların buna yol açtığını ele alacağız.

Dillerin ölme biçimleri

Bir dil, insanların ait olmaya çalıştıkları süregelen bir toplumsal doku her nasılsa son bulduğu için ölür. Bu çok çeşitli biçimlerde olabilir. Şu andaki amaçlarımız açısından üç tip dil yitimi saptayacağız, ancak üçünü bir araya getiren durumlar da olduğunu ileri süreceğiz.

Bir dilin varlığının son bulmasının ilk biçimi, o dili konuşan insanların varlığının son bulmasıdır. Bu, nüfus yitimi yoluyla dil yitimidir ve son beş yüz yıldır alabildiğine yaygındır. Avrupalılar Amerika'ya yayıldıklarında, Amerika yerlilerinin yüzde 50 ile yüzde 90 arasındaki bir bölümünü öldüren bir salgın hastalık dalgasını bilip istemeden harekete geçirdiler. Bu sırada topluluklar bütün nüfuslarıyla, özellikle çiçek hastalığından kırılınca sayısız dil ortadan kalktı. Antiller ve Avustralya'nın yerli sakinlerinin başına da daha iyi şeyler gelmedi. Onların öykülerini gelecek bölümde ele alacağız.

Ancak birçok durumda dil yitimi nüfus yitimi olmaksızın gerçekleşir. Örneğin, Cornwall halkı dillerini yitirmiştir ama kendileri hâlâ büyük ölçüde hayattadır, sayıca da artmışlardır. Bugün Cornwall dilinden çok İngilizce konuşmakta-

dırlar. Bu da bir dilden öbürüne geçiş yoluyla dil ölümüne örnektir.

Dilsel geçişin iki alt tipini belirlemek yararlı olabilir. İlki geçişin zorla olmasıdır. Tarihte birçok kez egemen topluluklar azınlıkları zor kullanarak parçalamıştır. Bunun için denedikleri bir yol egemen dili zorunlu kılmaktır. İlginçtir, bu tatsız politika seyrek olarak işe yarar. Bir dilin yaftalanması, belli koşullarda, bir simgesel direniş ve örgütlenme biçimi olarak o dili büsbütün değerli kılabilir. Ne var ki, egemen topluluklar azınlıkları başka araçlar da kullanarak -ya köleleştirerek, onları bağımlı bir role zorlayarak ya da toplulukların varlığının bağlı olduğu topraklara, kaynaklara el koyarak- dilsel geçişe zorlamaktadır. Dönenceler arasındaki yağmur ormanları halklarının toplu ağaç kesimi ve orman alanının düzlenmesinin ardından ortadan kalkması, bu tip zora dayalı geçişin yakın örnekleri arasındadır. Ormanın ambarı yok edilmekte, bu halkların ekonomik ve kültürel kendine yeterlik temeli de böylece yok olmaktadır.

Azınlık dillerini öldürenin doğrudan dile yönelik politikalar değil, yerli halka açık olan ekonomik rollere yönelik politikalar olması önemli bir olgudur. Dilin yalıtılmış olarak değil, daha genel bir ekolojik ve ekonomik matrisin sonuçlarından biri olarak görülmesi gerektiği yönündeki yaklaşımımızı doğrulamaktadır. Dil alanı bütünüyle politik yönlendirmeye ya da denetime elverişli değildir, bu alana yönelik politik edimler genellikle başarısız kalır. Ekonomik ve toplumsal alanların kilit varlıklarıysa ele geçirilebilir, denetlenebilir. Dil de toplumsal-ekonomik bir temel olmaksızın gelişemez. Bunun, dilsel yeniden doğuş hareketleri için önemli çıkarsamaları vardır. Etçil bir türü korumak için önce beslen-

me zincirinde onun altında yer alan türü korumak gerekir ki etçil türün serpilip gelişeceği bir çevresi olsun. Dil de ancak ona değer veren toplulukların gerçek bir temeli varsa korunabilir.

Dilsel geçişin ikinci, dil ölümünün üçüncü tipi gönüllü geçiştir. Bir topluluğun üyelerinin kendi özgün dilleri yerine bir başka dili konuşarak daha iyi yaşayacakları kanısına varmasıyla olur. Zorla dil değiştirme ile aradaki önemli fark, oldukları yerde oldukları gibi kalma seçeneğinin, örneğin, Cornwall halkı için olduğu gibi, en azından görünüşte, hâlâ ellerinde olmasıdır. Avusturya'da dilsel geçiş konulu çalışmasında Susan Gal Almanca'yla bağlantılı yeni işçi konumunun önceden tekdilli olup Macarca konuşan bir topluluğun edinebileceği bir konuma nasıl dönüştüğünü anlatmaktadır. Almanca'nın -özellikle Almanca konuşan eşler arayan genç kadınlar tarafından- yeğlenmesi, daha yeni olan toplumsal kimliği Macarca'yla bağlantılı daha geleneksel -köylü konumuyla ve erkek-egemen geçimlik tarımla bağları olan- toplumsal kimliklerine yeğlediklerinin dışavurumlarındandır.

Papua Yeni Gine gibi bir bölgede de farklı yerel topluluklar yükselip düştüğüne, sınır bölgelerindeki insanlar bağlılıklarını değiştirdiğine göre, gönüllü geçişlerin hep gerçekleştiği var sayılabilir. Ancak geçiş hızı ve boyutları, komşu toplulukların hayat biçimleri arasında muazzam farkların belirmeye başladığı sanayi devriminden bu yana büyük ölçüde artmıştır.

Gönüllü geçiş, aşama aşama, yeni gelen dilin yerli dilin yerini onlarca yıllık ya da birkaç yüzyıllık bir döneme yayılarak almasıyla olabilir. Yerli dil kimi konumlarda öbürlerinden erken kaybolur. Bu bağlamda, "yukarıdan aşağı" dil ölümünü

"aşağıdan yukarı" dil ölümünden ayırt etmeyi yararlı buluyoruz.

Yukarıdan aşağı ölümde, dil ilkin mahkemeler, kilise, belki ticaret ve siyaset dünyaları gibi kamu alanlarından ve resmi kurumlardan çekilir ve sonuçta eviçi, bir de belki arkadaşlar arası kullanımla sınırlı kalır. Fransa'da Bretonca, İskoçya'da İskoçya Gaelcesi gibi Avrupa'nın birçok azınlık dili böyle, dışarıdan dayatılan yönetim ya da din alanlarında işlev görmezken, köylülüğün eviçi dili konumunu koruyarak geri çekilmiştir. Bu örüntü, Britanya'daki Pencab dili konuşucuları ya da ABD'deki ya da Avustralya'daki İtalyanlar gibi yeni bir yere göç edenler için de tipiktir. Genellikle, eskiden gelen dilde farklı yeterlik düzeylerinde bulunan, ikidillilik dereceleri farklılık gösteren bireylerle karşılaşırız. Yaşlı konuşucular çoğunlukla geleneksel dili en akıcı konuşanlardır, kimi durumlarda belki de tekdillidirler. Dili, yaşlıların kullandığı bütün bir işlevler kümesinde kullanma olanağı bulamamış genç konuşucularsa tam bir akıcılık kazanamamış olabilir. Genellikle bir başka dili daha akıcı konuşurlar. Geçen bölümde gördüğümüz gibi, ölmekteki dilde o kadar geniş bir sözvarlıkları olmayabilir, belki dilbilgisini de basitleştirmiş, daha kurallı bir hale getirmişlerdir. Meramlarını anlatabilmek için topluluğun bütün olarak geçmekte olduğu dile gitgide daha çok bel bağlarlar. Sonrası, dilin artık gelecek kuşağa aktarılmayacağı o ölümcül aşama olabilir. Son aşama bu anlamda birdenbiredir. Dil uçurumdan aşağı bırakılır.

Aşağıdan yukarıya ölümde dil gündelik kullanımdan çekilmiştir ve öncelikle törensel ya da daha biçimsel kullanım alanlarında, örneğin okulda varlığını sürdürmektedir. Montana, Blaine County'deki Fort Belknap kampında Gros Vent-

res yerlilerinin konuştuğu dilin durumu böyledir. Gros Ventres dili en az 40 yıldan beri kimsenin birinci dili değildir. Dili akıcı konuştuğu kabul edilen son insan 1981'de ölmüştür. Babası da, görünen o ki, son tekdilli konuşucuydu. Gros Ventres dili esas olarak çoğunlukla bilgili bir yaşlı adamın yönettiği tören ortamlarına ve kuttörensel amaçlara -kilise etkinliklerine, şölenlere vb- ayrılmış görünmektedir. Yaşlı insanların çoğu Gross Ventres dilinin yitirilmesine yerinmektedir. Gençliğinde bakır madenlerinde çalışmak üzere kamptan ayrılmış bir yaşlı adam şimdi geri dönmüş, dil bilgisindeki boşlukları doldurmaya çalışmaktadır. Dili kendisinden daha iyi bilen başka yaşlıları ziyaret etmekte, konuşmalarını kaydetmektedir.

Bu türden başka örnekler arasında Avrupa'daki konuşma Latincesi ile Hindistan'daki Sanskrit yer alır. Sanskrit bir edebiyat dili ve Hindu dininin ayin dilidir. Bu şekilde, oldukça sınırlandırılmış bir biçimde de olsa, rahipten rahibe aktarılmaktadır. Ne var ki, dinsel bağlamlar dışında kendiliğindenlikle konuşulan bir dil olarak hemen hemen ortadan kalkmıştır. Konuşma İbranicesi de bir aşamasında bu şekilde aşağıdan yukarıya ölüyordu. İbranice kutsal metinlerin, haham yapıtlarının, kurallaşmış tapınmanın dili olarak iki bin yılı aşkın bir süredir bir Yahudi kuşağından öbürüne aktarılmıştır. On dokuzuncu yüzyılda bu bağlamların dışında kullanıldığı yoktu. Siyonizmin ortaya çıkışı ve 1948'de İsrail devletinin yaratılmasıyla, daha önce örneği görülmemiş biçimde, İbranice, ortadan kalktığı bağlamlarda yeniden oluşturuldu. Şimdi ulusal dildir ve hemen bütün İsrailliler İbranice konuşmaktadır - belki üç milyondan çoğu da birinci dili olarak. Sekizinci Bölüm'de de göreceğimiz gibi, yukarıdan aşağı ölümle

aşağıdan yukarı ölüm, dilin diriltilmesi açısından farklı sorunlar ve olanaklar sunmaktadır.

Üç tip dil yitimi tanımladık: Nüfus yitimi, zorla dilsel geçiş, gönüllü dilsel geçiş. Ayrıca aralarındaki ayrımların karanlık olduğunu, çoğu dil yitiminde de üçünün bir karışımının işin içine girdiğini görmemiz gerekir. Amerika ve Avustralya'nın yerli topluluklarından çoğu, nüfuslarının bir bölümünü -ama tümünü değil- büyük salgınlarda yitirdi. Bu da bağımsız topluluklar olarak hayatlarını sürdüremeyecek kadar küçük kalmalarına yol açtı. Sağ kalanlar ya bir Avrupa dilini ya da daha olanaklı bir yerli dili benimseyerek dilsel geçişe uğradılar ya da uğramaktalar.

Başka bir dile zorla geçişle gönüllü geçiş arasında yer alan, büyük olasılıkla iki kategoriden de geniş, kayda değer bir gri bölgeyi de görmemiz gerekir. Tarımcı halklar daha önce avcı toplayıcıların kapladığı alanlara yayıldığı zaman (şimdi Etiyopya'daki Şabo ve Kuegu halklarına olduğu gibi) avcı-toplayıcıların görünüşte kendi yaşam biçimlerini sürdürme seçeneği bulunabilir. Ancak çiftçiler en iyi toprakları kendileri için düzleyeceklerinden, toplayıcıların yiyecek arayacağı topraklar marjinalleşecek, belki de hayatlarının bağlı olduğu geniş tür tabanı çiftçilerin yerel ekolojiyi bozması yüzünden daralacaktır. Yaşama biçimleri ancak sürekli artan bir maliyetle korunabilir. Ya kaynak bulmak için sürekli daha geniş göçebelik çevrimleri içinde hareket edecekler ya da daha düşük değerli besin kaynaklarına yöneleceklerdir. İnsanları çiftçiliğe iten etkenler kesinlikle bunlardır, sonuçta çiftçilik sistemini benimsemeleri beklenir. Bu bütün dünyaya iyi bir fikrin gönüllü olarak benimsenmesi gibi görünür. Oysaki çiftçiliğe geçişin büyük maliyetleri vardır, dönüşümün gönüllülüğü de şüphe götürür.

Zorlamayı seçimden ayırt etme sorununu göz önüne seren başka birçok dilsel geçiş örneği vardır. Ulusal ekonominin kıyısında görece kendine yeterli bir azınlık düşünelim. Zaman geçtikçe para sistemine gitgide daha çok katıldıkları, ulusal dili gitgide daha çok kullandıkları saptanabilir. Görünürde basit birer seçim. Ne var ki, ulusal hükümetin nakit vergilerde üstelemesi azınlık işçilerini para karşılığında bir takım mallarını ya da emeklerini satmaya zorlayacaktır. Oysa para karşılığında satılan her mal, geleneksel takas sisteminden çıkarılmış demektir, dolayısıyla, farkı kapatmak üzere evhalkları dışarıdan yiyecek almayı gereksinebilir. Dışarıdan yiyecek alınmasını sağlamak için para gerekir, bu da para ekonomisine daha çok şey satmak demektir. Daha çok satışsa eviçi üretime daha az emek ve ürün bırakılması demektir. Bu kendi kendini besleyen bir döngüdür. En beklenecek sonucu, azınlığın ulusal ekonomiyle bütünleşmesidir. Yönetimin iktisatçılarının keyiflerine diyecek yoktur, çünkü toplam ekonomik etkinlik görünürde yükselmektedir. Ev içlerinin esenliğiyse ayrı bir konudur. Çünkü geçiş en başta ekonomik seçimden değil, siyasi egemenlikten kaynaklanmaktadır. Ancak bu tür süreçler son beş yüzyıllık tarih için tipik olmayan şeyler değildir. On altıncı yüzyılda Güney Amerika'nın yerli sakinlerinin, on dokuzuncu yüzyılda Havaii yerlilerinin başına gelmişlerdir, bugün de birçok gelişmekte olan ülkede olan budur.

Somut bir örnek olarak, 1835'te, Kaptan Cook'un Havaii adalarına ilk ayak basışından daha 50 küsur yıl sonra William Hooper'ın ilk şeker kamışı plantasyonunu kurmak üzere Ladd and Company tarafından Kaua'i adasındaki Kōloa'ya gönderilişini ele alalım. Yerli Havaiililer'in plantas-

yonda çalıştırılması bir yıl içinde geleneksel toplumu ve insanların kendi topraklarıyla ilişkilerini çökertmeye başlamıştı. Geleneksel Havaii toplumu, yönetici şeflerin, topraktan geçinen, şefleri geçindirmek için de mal ve hizmet olarak vergi ödemekle yükümlü olan köylülere toprak parçaları dağıttığı yüksek derecede katmanlaşmış bir toplumdu. Şefler de bu mal ve hizmetleri daha sonra hem kendi konum ve saygınlıklarını hem de köylülerin bağlılığını ve esenliğini güvence altına almak üzere yeniden üleştiriyordu. Daha önce Papua Yeni Gine toplulukları konusunda betimlediğimiz birikim ve yeniden üleşim sisteminin bir benzeriydi bu.

O sırada daha 26 yaşında olduğu halde, Hooper görevinin geniş ölçekteki anlamını iyi kavramıştı. Bu da, ilk uğrakta, anakaradaki Birleşik Devletler piyasa ekonomisi yeni Büyük Okyanus sınırına doğru ilerlerken, potansiyel olarak kârlı bir iş serüveninde şirketine bir köprübaşı sağlamaktı. Hooper'ın güncesinden Eylül 1836 tarihli bir geçit, plantasyonun nasıl "sözü geçen sistemi [şef için çalışma] parçalamak amacıyla ya da başka deyişle bütün bir sistemi alt üst edecek ... bir kama işlevi görmek üzere" kurulduğunu açığa vuruyor. 1820'de gelmeye başlamış olan Hıristiyan misyonerlerin yanı sıra, Hooper kendi üzerine düşeni, "eğer dağıtılmazsa uygarlığın, endüstrinin ve ulusal refahın önünde etkin bir engel oluşturacak olan sefil 'şef için çalışma' sisteminden yerlileri sonuçta kurtaracak" bir görev olarak görüyordu. İşçilerinin emeğine karşılık Hooper yönetici şefe bir harç ödeyerek, işçilerin bağışık tutulduğu vergi ve hizmet borçlarını karşılıyordu. İşçilere de ancak plantasyon mağazasında bozdurulabilecek kuponlarla ödeme yapıyordu. Böylece, hem işçilere ücret vermeyi hem de alış verişlerinden kâr etmeyi başarıyordu.

Kendi topraklarını işlemekten alıkoyulan yerli işçiler, Hooper'ın koyduğu günlük programa göre çalışıp yaşarken Hooper'ın kendilerine dağıttığı küçük evlerde kaldıkları yeni bir plantasyon topluluğuna giriyorlardı. Hooper ücretli bir emek gücüyle, tüketici gereksinimlerini sürekli genişletmek zorunda olan, plantasyonun elinde tuttuğu bir pazara bağımlı tüketici sınıfıyla, bütün bütün yeni bir ekonomik sistem yaratmıştı.

Plantasyonların dışında da geleneksel toplumu daha da çökerten köklü değişimler artık gerçekleşmekteydi. Havaii adalarının Büyük Okyanus'tan kuzeybatıya, Çin'deki Kanton'a (Guangzhou) uzanan güzergâhın ortasında son derece elverişli bir konumda bulunması, adalara giysi, porselen, araç gereç ve silah gibi Avrupa ticaret mallarıyla artan sayıda gemi getirdi. Çok geçmeden şeflerde bu yeni nesnelere istek uyandı. 1826'ya gelindiğinde, bu mallara karşılık adalardaki santal odunu varlığının büyük bölümünü alan yabancı tüccarlara büyük ölçüde borçlanmışlardı. Kapladığı kısa süre içinde santal odunu ticareti, şefleri tarafından ağaçları kesmeleri söylenen köylülere hayli zorluk çıkardı. İnsanlar beslenmeleri bakımından bağımlı oldukları topraklarının işlenmesini kesim yüzünden aksatıyordu. Demek ki, şeflerle köylüler arasındaki geleneksel ilişki de değişmişti. Eski düzende emeğin, geniş aileleri ve şefleri geçindiren komünal bir toplumsal sistem içinde rolü vardı. Avrupalı tüccarların gelişiyle, vergi gelirleri artık şeflerin maddi nesnelere yönelik isteklerinin karşılanmasına ve yabancılara borçlarının ödenmesine gidiyordu.

Ciddi biçimde tam da santalodunu kaynakları tükenmek üzereyken başlayan balina endüstrisi Havaiililer'i büsbü-

tün batı ekonomisinin ağına düşürdü. O'ahu adasında bulunan bugünkü başkent, Honolulu ile Maui adasındaki Lahaina, ikmal yapmak ve tayfayı dinlendirmek üzere çoğu geminin konakladığı başlıca limanlar oldu. Balina avcılarının gereksinimlerini karşılamak üzere ticaret şirketleri ve barlar, birahaneler gibi başka işletmeler boy verirken, bu şehirler milyonlarca doların girişiyle yükselişe geçti. 1850-1860 yılları arasında çoğu Amerikalılar'a ait binlerce gemi 18 milyon galon kadar balina yağı taşıyarak Havaii limanlarından geçti. Misyonerlerin fuhuş ve alkol satışını önleme çabalarına karşın binlercesi birden geçen balina avcıları bu limanları tekinsiz yerlere çevirmişti.

Ayrıca gemiden atlayanların ya da yol üzeri yitirilenlerin yerini doldurmak üzere gemi kaptanlarına tayfa gerekiyordu. 1840'lara gelindiğinde Büyük Okyanus'taki balina gemilerinde tayfanın aşağı yukarı üçte biri Havaiili'liydi; 1860'larda bu oran yarıya yükseldi. Bunca genç adamın göçü, kâşiflerin, balina avcılarının, tüccarların getirdiği yeni hastalıklara bağışıklığı olmayan yerli nüfusun kayıplarına kayıplar ekledi. Adalarda doğup büyüyen nüfus, 1770'lerde 800 bin-bir milyon arasında olduğu tahmin edilirken, 1853'te irkiltici bir biçimde 70 bine düşmüştü. Başlangıçta daha çok Amerikalılar'dan oluşan yabancı nüfus ise hızla artıyordu. Yabancılara koşulsuz toprak satın alma izni veren bir yasa değişikliğiyle yolu açılan şeker endüstrisindeki yükseliş Çin'den, Japonya'dan, Portekiz'den, daha sonra da Filipinlerden yığınlar halinde getirilecek 400 bin sözleşmeli işçiyi gerekli kıldı. Gitgide daha çok köylü, ya yaşadıkları toprağı yönetici şefler sattığı için ya da satışa çıkarılan toprağı alacak paraları olmadığı için mülksüzleşmekteydi. 1887'de zamanın kralına ya-

bancı danışmanlarınca dayatılan yeni anayasa, toprak sahiplerine sınırlı oy hakkı getiriyor, uygulamadaysa köylülerin çoğunluğunu oy hakkından yoksun bırakıyordu. O aşamada yerli Havaiililer'in sayısı yaklaşık 44 bine kadar düşmüştü. Toplam nüfusun yarısını bile oluşturmuyorlardı.

Plantasyon sahipleri ekonomik ve politik güç kazanmayı sürdürerek hükümetin denetimini ele geçirdiler ve 1893'te, ABD'ye gümrüksüz şeker dışsatımı hakkını güvence altına almak üzere, yönetimdeki Havaii kralını devirdiler. Yeni geçici hükümet Havaii dilinin kullanılmasını yasakladı ve 1894'te İngilizce resmi öğretim dili ilan edildi. 1898'de, adalar sonunda ABD'ye bağlandı. Oysa 1897'de, kalan Havaiili nüfusun yarıdan çoğu, bu teklifi protesto eden bir dilekçeyi imzalamıştı. 1959'da seçmenlere ABD toprağı olarak kalma ya da ellinci eyalet olarak ABD'yle tam bütünleşme seçenekleri dayatıldı. Birleşik Devletler'e alınınca, Havaii Birleşmiş Milletler'in "Kendi Kendini Yönetmeyen Topraklar" listesinden çıkarıldı. Oysa ABD kendi kaderini tayin konusunda halkın kendini uluslararası hukukun gerektirdiği biçimde ifade etmesine izin vermemişti: Bağımsızlık konumuna dönüş, bir seçenek olarak sunulmamıştı. Böylece, toplum komünal krallıktan Britanya tarzı krallığa, krallıktan ABD'ye bağlanmış toprağa, ABD toprağından da ABD eyaletine dönüşürken İngilizce, Kaptan Cook'un gelişiyle Havaii kıyılarına ulaşmasından 200 yıl sonra ticarette, yönetimde, eğitimde yeğlenen dil oldu.

Sömürge yönetimindeki Havaii'de -ya da avcılıktan çiftçiliğe, kendine yeterlikten kapitalizme, geniş ailelerden çekirdek ailelere geçişte -görüldüğü gibi, büyük yaşam biçimi ve kültür değişmeleri çoğu kez, insanlar değişmeye itiliyor mu,

atlıyor mu, ayırt etmeyi zorlaştıran bu sorunlu doğayı taşırlar. Seçimlerin uzun erimde çoğu kez öngörülemeyen sonuçları olur. Kuşkusuz şeflerin yabancılarla ticaret yapma zorunluluğu yoktu, Hooper için çalışan ilk Havaiililer de buna zorlanmamıştı. Toprağa dönebilirlerdi. O sırada Havaiililer'in çoğu tarım ve balıkçılıkla geleneksel biçimde yaşamayı sürdürüyordu. Hooper, Havaiililer'in elinde geçimlerini kendi topraklarından sağlama seçeneği bulunduğu ve toprağın denetimini ellerinde tuttukları sürece, büyük ölçekli ticari tarımın bir köprübaşı edinmesinin zor olacağını isabetle görmüştü.

Her şeye karşın yabancılar gitgide artan bir baskı uyguluyordu. Misyonerlerin yanı sıra Hooper gibi plantasyoncular Havaiililer'in gereksinimlerini karşılamaları için gerekenin ötesinde çalışmaya gönülsüz ve ilgisiz olmasından ha bire yakınmaktaydı. Misyonerler büyük ölçekli tarımı Havaiililer'in kurtuluşu olarak görüyordu. Onlara hastalık ve ölümün tembellikleri yüzünden olduğunu söylüyorlardı. 1842'de ve 1846'da aylaklık, işsizlik ve serseriliğe karşı emirnameler yayımlandı. 1846 emirnamesinde "bir adam ortalıkta dolaşırken ya da çalışmaksızın aylak otururken ya da zamanını oyun ve boş işlerle geçirirken görülürse yargıç önüne çıkarılacaktır" hükmü vardı. Geçerli işi olmadığı anlaşılan kişiler bir yıl çalışmak üzere şerif tarafından uygun bir kişiye bağlanıyordu. 1850'de kabul edilen bir yasa sonucunda köylülerin, yarısı krala ya da hükümete, yarısı da toprağında yaşadıkları şefe gitmek üzere nakit vergi ödemesi gerekiyordu. İnsanlar ya ürünlerini ya da emeklerini satmak üzere kentlere taşındıkça kırsal köylerin nüfusu azaldı. Havaii yerlilerinin sayısı daha da düşerek 1920'de yaklaşık 24 bin oldu. Bu sırada yarı Havaiililer'in çoğunluğu, bütünüyle Havaii kökenlilerinse üçte biri,

Honolulu kentsel alanında yaşıyordu. Plantasyon ekonomisi genişledikçe suyu insanların işleyegeldiği topraklardan uzaklaştıran büyük sulama sistemleri geliştirildi ve daha da çok insan kırdan kente itildi.

Sonuç olarak, plantasyonların ve başka ücretli emek biçimlerinin isterleri sıradan insanların nerede nasıl yaşadığını, ürettiklerini, yediklerini değiştirdi. Yüzyıl dönemecine gelindiğinde, bu değişimler adaların demografisini bütünüyle değiştirmiş, dilsel dengeyi de tuzla buz etmişti. Amerikalı Charles Nordhoff, Breton Isabella Bird gibi ilki 1874'te, ikincisi 1875'te yolculuk anlatımlarını yayımlayan yabancı gezginler, Honolulu dışında çat pat bir İngilizce'den fazlasını bilen yerli bulmanın zor olduğunu söylüyor. Bugün ana dillerini hâlâ anlayıp kullanan Havaiili bulmak zordur. Adaları Büyük Okyanus'ta kültürel geçişin en çok gerçekleştiği adaya hızla dönüşürken, Havaiililer yalnızca topraklarını değil, dillerini de yitirdi. Havaii dilinin yerini İngilizce'nin alması, toprağın özel mülkiyetine ve bireysel tüketim için zenginlik biriktirilmesine dayalı yeni, batı tipi bir politik ekonominin adaya sokulması sürecinin bir parçasıydı. Seçkin bir plantasyon sahipleri sınıfı, yalnızca fiziksel yeniden üretim araçlarına değil, simgesel yeniden üretim araçlarına da egemen olmaya başlıyordu.

Öyleyse, zora dayalı olanla gönüllü olan arasındaki ayrım sorunlu bir ayrım. Ancak terimler bir süremin idealleştirilmiş uçları olarak kullanışlı. Biz de dil ölümü tartışmamızda bunları kullanmaya devam edeceğiz.

Ne değişti?

Bir dizi dilin yerel konum ve dayanışma güçlerince uzun süre

korunduğu dilsel denge düşüncesi üzerinde durduk. Nüfus yitimi, zorla dilsel geçiş ve gönüllü geçişin dengeyi hangi yollarla bozduğunu da ele aldık.

Bu dil yitimi modellerinin üçü de, dil kullanımındaki değişimin çevresel değişme sonucu olduğu yönündeki genel görüşümüzü destekliyor. Nüfus yitiminde, doğal çevre ya da hastalık çevresindeki bir değişme bir küme insanın ölmesine yol açar. Zorla dilsel geçişte, yararlanılabilecek toplumsal ve doğal çevre başkalarının baskıcı eylemleriyle kısıtlanır. Son olarak, gönüllü dilsel geçişteyse, insani çevredeki değişmeler insanların edimlerinde, rollerinde, rol modellerinde bir değişime yol açar.

İnsanlık tarihinin binyıllarının büyük bölümünde, dünya, herhalde, yaratılan yeni dillerle kabaca eşit sayıda dil yitirilen, dilsel dengeye yakın bir durumdaydı. Gerçekte, yeni anakaralar saptandıkça dönemsel çeşitlilik sıçramaları olacaktı. Yerel olarak baskın diller gelişiyor, yeni konuşucular kazanıyordu ama komşu toplumlar arasındaki büyüklük, örgütlenme, teknoloji farkları hiçbir zaman egemenlik ilişkilerinin birkaç onyılda bir ters yüz olamayacağı boyutlarda değildi. Özerklik ve toplulaşmamanın kayda değer yararları, pazarın genişlemesi ve nüfus toplulaşması yönündeki özendiricileri uzak tutuyor, bunun sonucunda da birçok küçük, kültürce bağımsız birim, dillerini koruyarak gelişebiliyordu.

Son beş yüz yıldır hemen her yerde küçük diller şiddetli tehdit altına girdiğine göre besbelli bir şeyler değişti. Denge çöktü, türdeşleştirici güçler yükselişte görünüyor. İnsanın çevresinde ne değişti de, bu denli büyük bir geçiş gerçekleşebiliyor? İnsan çevresinde, gerçekten, doğdukları odaklardan bütün yeryüzüne yayılan ve yayıldıkça dünya dillerinin çoğu-

nun varlığını tehlikeye sokan iki büyük değişim dalgası olduğunu ileri süreceğiz. Bunlardan biri, komşu topluluklar arasında daha önce görülmemiş teknoloji, ekonomik rol ve iletişim eşitsizlikleri yaratan sanayi devrimiydi. Bu dalga Altıncı Bölüm'ün konusu olacaktır.

Öbür dalga -ikincisini olanaklı kılan ilk dalga- tarımın gelişmesiydi. Yaklaşık on bin yıl önce alçakgönüllü ölçülerde başlayıp günümüzde hâlâ süren bir dalgadır bu. Dil yitiminin yığınsal ölçekte son bin yılda başladığını ileri sürdük. Bu nedenle, dokuz bin yıl öncesinde ortaya çıkmış bir nedene dayandırmak tuhaf görünüyor. Oysaki tarım, çiftçi toplulukların avcı toplayıcıları güçsüz düşürmesiyle süregen dilsel kopuş dalgalarına yol açtığı gibi, insan toplulukları arasında daha önce var olmayan ekonomik farkların gelişimini de başlatmıştır. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Avrupalı çiftçiler, Avustralyalı avcı toplayıcıları egemenlikleri altına alırken, on bin yıl kadar önce Neolitik dönemde başlayan dramın son perdesini oynamaktaydılar. Bu dram gelecek bölümün konusudur.

BEŞ

Biyolojik Dalga

Beyaz adam bize birçok söz verdi, hatırlayamayacağım kadar çok, ama yalnızca birini tuttu; toprağımızı alacaklarına söz verdiler, aldılar da.

-Kızıl Bulut

Önceki bölümde, dillerin sayısının birkaç anakarada tarihin büyük bir bölümü boyunca aşağı yukarı değişmeden kaldığı düşüncesini gördük. Yakın tarih dönemlerinde Papua Yeni Gine'de olduğu gibi, yerelliği ve nüfusun dağılmasını destekleyen etkenler, genellikle, bütünleşmeyi ve bir yörenin bir başkası üzerinde egemenliğini ortaya çıkaran etkenler kadar güçlüydü. Bir dil kümesi bir başkasına üstün gelmiş olabilirdi. Ancak bu da birkaç yıl içinde tersyüz olabilecek, kararsız bir durumdu. Var olmayan, farklı halkların yayılma potansiyelleri arasında, tek bir egemen dilin sürgit yayılmasına yol açacak türden büyük, kalıcı farklardı.

Bu denge temelli bozulmuştur. Bir takım diller son birkaç yüzyıldır korkunç bir yayılma eğilimi göstermektedir. Şu anda en büyük on dilin konuşucuları dünya nüfusunun yarısını oluşturuyor ve bu sayı artıyor. En büyük yüz dil, nüfusun neredeyse yüzde 90'ına karşılık düşüyor, geri kalan 6 bin dilse genellikle yüzyıllardır küçülmekte olan topluluklardan, dünyanın en marjinalleşmiş insanlarından oluşan yüzde 10'la sı-

nırlıdır. Bu ve bir sonraki bölüm, bu büyük dönüşümün nasıl ortaya çıktığını anlamayı amaçlamaktadır. Çeşitliliğin hızla yitirilmesinin, aslında son bin yıl içinde gerçekleştiğini ileri süreceğiz. Bu da, toplumların ellerindeki doğayı değiştirme güçleri arasında devasa farkların ortaya çıkmasının sonucudur. Bu farklar, başka anakaralar karşısında Avrasya'dan yana -on dev dilin onu da Avrasya kökenlidir-, Avrasya içinde de, küçük periferiler karşısında büyük merkezlerden yanadır. Bu örüntünün nasıl geliştiğini açıklamaya çalışacağız.

Böylesi muazzam güç farkları temelde modern bir görüngüdür. Ancak tarihöncesi örnekleri yok değildir. On bin yıl kadar önce tarımın ortaya çıkışı, daha önce görülmemiş ölçekte dilsel yarılmalara yol açmışa benziyor. Amaçlarımız bakımından daha önemli olansa, ıraksak evrim sürecini başlatmasıdır. Bunun anlamı, binyıllar sonra Avrasyalılar'ın bir takım başka anakaraların yerli sakinleri üzerinde egemenlik kuracak olmasıydı. Öyleyse, bugünkü durumu anlamak için, kökenlerinin izini Neolitik çağa kadar sürmemiz gerekiyor.

Avrupa dillerinin ve yaşam biçimlerinin bütün yeryüzüne yayılmasının kaçınılmaz, hem belki de istenecek bir şey olduğu yolundaki akıl yürütmeyle sık sık karşılaşılır. Çünkü, bu akıl yürütmeye göre, Avrupalılar derin kavrayışları ve büyük çalışkanlıklarıyla üstün bir uygarlık geliştirmiştir, Avrupalı olmayanlarsa bu uygarlığın temsil ettiği ilerlemeyi mutlaka isteyecektir.

Modern endüstriyel yaşam biçiminin, hayat kalitesi bakımından dünyanın her yanındaki insanların paylaşmak istediği büyük nimetler getirdiği gibi açık bir gerçekten sakınmak istemiyoruz. Bu gerçekten dilbilim açısından çıkarsanabilecekleri de önümüzdeki bölümlerde ele almaya devam edece-

ğiz. Ne var ki, üstünlük savına karşı çıkmak zorundayız. İki noktada.

Birinci nokta, Avrupalılar'ın üstün güçlerini çalışkanlık ve derin kavrayışla kazandığı savıdır. Bu bölümde göreceğimiz gibi, Avrupalılar birçok yerli halkı, hastalıklar yayarak mahvetmiştir. Bu hastalıkları (ya da hastalığa dirençlerini) çalışkanlıklarıyla "kazanmış" değillerdi ve doğrusu, bu hastalıkları neden taşıdıkları ya da yerli halkların neden yok olduğu konusunda fikirleri yoktu. Avrupa hastalıkları ve Avrupalıların sayısal üstünlüğü, en sonu, binlerce yıl önce Avrasya'nın çok verimli tarım dağarının ortaya çıkmasından kaynaklanır. Ama bu da Avrupa ruhunun zaferi değildi. Biyo-coğrafi bir rastlantıydı. En bol tahıllı otlaklarla en uygun orta boy otoburlar hasbelkader hep Avrasya'daydı. Bunların evcilleştirilmesi süreci de parlak bir kavrayış derinliğinden çok, aşamalı, kör ve bilinçsiz bir evrimden haber verir.

Üstünlük savıyla ilgili ikinci sorun, bu savın bir yaşam biçiminden bir başkasına doğru her değişimin, insan gönencinin artışı yönünde olduğunu var saymasıdır. Her seçim gerçekten özgür olsaydı, her değişim de belki bu yönde olurdu. Gerçekteyse, geçen bölümde ele aldığımız Havaii örneğinde gördüğümüz gibi, yadsınamayacak erk eşitsizlikleri, bütün dilsel geçişler tarihi boyunca işlemiş, seçimleri çoğu kez çarpıtmıştır. Tarıma geçiş, bu kilit değişim, göreceğimiz gibi, insanların esenliği yönünde bir büyük atılım değildi. Esenlik gerilemesine gösterilen, beslenme düzeyi ve ömür beklentisinde düşüşe yol açan bir tepkiydi. Buna karşın, bir kez kurumlaştıktan sonra -yeni kazandığı insanların yaşamlarını iyiye götürerek değil, çevrelerini özgür seçimle uzaktan yakından ilgisi olmayan bir biçimde kökten değiştirerek- güçlü bir ya-

yılma eğilimi barındırması sonucunu veren bir takım özellikleri vardı. Birçok marjinal halkın modern dünya sistemiyle bütünleşmesinin doğası böyledir. Uzun vadede katılmanın yararını görebilirler de, görmeyebilirler de. Ancak katılmalarını sağlayan etken, elde etmek istedikleri yararlar değil, değişen bir çevrede gerçek seçenekler bulunmamasıdır. Birkaç dilin günümüzdeki egemenliğinin nasıl ortaya çıktığını tartışırken, bu noktaları akla getirmeye değer.

Paleolitik dünya sistemi

Süregiden ılıman iklim dönemimizin, Holosen Bölüm'ün başladığı, on bin yıl önceki dünyayı ele alalım. Görünüşe göre yüz bin yılı aşkın bir süre önce Afrika'da ortaya çıkan modern insanlar, bu aşamada artık bütün belli başlı anakaralara yerleşmişlerdi. Bugün insan nüfusu bulunan ülkelerden yalnızca, en kuzeydeki bölgelerle, Büyük Okyanus havzasında, Yeni Zelanda ve Madagaskar'ın da içlerinde olduğu, birkaç adada insan yerleşimi yoktu.

O zamanın halkları, saptayabildiğimiz kadarıyla, hep avcı ve toplayıcıydı. Demek ki, çevrelerinin, bulundukları yere göre büyük ölçüde değişen yabanıl kaynaklarını devşiriyorlardı. Varsa büyük av hayvanları yeğleniyor, balıklarla kabuklular yoğun kıyı ve ırmak nüfuslarının gelişmesine olanak veriyor, meyveler, tohumlar, kabuklu yemişler, küçük hayvanlar, böcekler toplanıyordu.

Arkeolojik bulgu kayıtlarıyla da ters düşmeksizin, yakın tarihin avcı-toplayıcı toplumlarından bildiğimiz, bunların küçük, akışkan ve görece eşitlikçi olma eğilimi taşıdığıdır. Avcı ve toplayıcılar, az çok doğal yoğunluklarında beliren kaynaklardan beslenir, çevrede geçimlerinin bağlı olduğu

türleri, çiftçiler ve çobanlar gibi seçici olarak yetiştirmezler. Bunun da, bu toplumların nasıl gelişmesi gerektiği konusunda bir takım önemli çıkarsamaları vardır. İlkin, avcı-toplayıcı toplumlar göçebeliğe eğilimlidir. Bir yörede avlanıp toplanacaklar bitti mi, bir başka toprak parçası bulmak gerekir, bu da yola devam demektir. Bu toprak parçalarının hangi hızla tüketileceği, ekolojik bağlama göre değişir. Kuzeybatı Amerika'nın Büyük Okyanus kıyıları gibi kimi haliç ve kıyı çevreleri, nüfuslarının yerleşik yaşama geçmesine izin verecek denli cömertti. Avustralya'daki Batı Çölü gibi başkalarıysa kıraçtı, uygun yiyecekler sağlayabilmek için, toplayıcıların çok uzun mesafeler kat etmeleri gerekiyordu. Avcı-toplayıcı yaşam biçimlerinin çoğunlukla doğasında bulunan sürekli hareketlilik, ola ki, neden yavaş yavaş dünyayı kapladıklarını açıklamaktadır. Topluluklar yerel kaynakları tüketip yeni alanlar aradıkça boyuna sınırlar olacaktı. Bu sınırlar zaman zaman Güneydoğu Asya'yı Yeni Gine ve Avustralya'dan ayıran boğazlar ya da Asya'yla Amerika'yı birleştiren köprü gibi anakara sınırlarına dayanacaktı. Daha da seyrek olarak, birkaç topluluk anakara sınırlarını geçecekti. Her topluluk yılda ancak birkaç kilometre kadar yer değiştiriyordu. Ne var ki, binyıllar boyunca, bu süreç olağanüstü *homo sapiens* diasporasını ortaya çıkardı.

Avcı-toplayıcı yaşam biçimine ilişkin ikinci önemli nokta, toplulukları küçüklüğe kuvvetle özendirmesidir. Topluluk ne kadar büyükse bölge kaynaklarını o kadar çabuk tüketecek, o kadar erken ve o kadar uzağa gitmek zorunda kalacaktır. Bu da topluluğun bütün üyelerine ağır maliyetler getirir. Dolayısıyla, altkümelerin bir arada kalmaktansa başlarını alıp gitmeleri için güçlü özendiriciler vardır. Tarihsel av-

cı-topluyıcı toplumlarda, takımlar gerçekten küçüktür, bağlı oldukları topluluklarsa değişkendir, bölünme eğilimindedir, hiçbir zaman da çok büyük değildir.

Bunlarla ilintili bir üçüncü genelleme de, avcı-toplayıcıların nüfus yoğunluklarının çok düşük olduğudur. Geçimlerinin bağlı olduğu kaynaklar, çoğaltılmamış, doğal yoğunluklarında bulunur. Bu durum, yararlanılabilecek türler tayfı hayli geniş olsa da, belli bir bölgede geçimi sağlanacak insan sayısına sınırlama getirir. Bu sınırlamanın düzeyi yöreden yöreye değişmekle birlikte, mil kareye bir kişiden daha büyük bir yoğunluk nadiren gözlenmiştir.

Bu sınırlamaların -yer değiştirme gereği, bölünmeye özendiren koşullar, nüfusun seyrekliği- birleşik etkisinden, Paleolitik çağda dil açısından nasıl bir durum bulunması gerektiği konusunda sonuçlar çıkarılabilir. Besbelli, dil toplulukları küçük olmalıydı. En eski yerlilerin Avustralya'sında dil toplulukları en fazla iki üç bin kişiden kalabalık değildi. Tarımın doğuşundan önceki dünyanın büyük bölümü için de, bu, akla yatmayacak bir model olmasa gerek. Daha derinde, avcı-toplayıcı yaşam biçimi, egemen kültürler ya da dillerin ortaya çıkmasını önleme eğilimindeydi.

Avcılık ve toplayıcılık görece eşitlikçi bir politik sisteme elverişlidir. Durmaksızın yer değiştiren, el konacak, gözdağı konusu olacak, vergi alınacak çiftlikleri ya da sürüleri olmayan insanları denetlemek zordur. Bu nedenle, bir egemen siyasi sınıfın ortaya çıkması mümkün değildir. Askeri egemenlik kurmak da zordur. Egemen olmak için bir topluluğun komşularına oranla çok daha kalabalık olması gerekir. Oysa geçimlik sistem gereğinden çok kalabalıklaşmaya ağır maliyetler getirdiğinden, toprak da bulunduğuna göre, topluluklar güç kazanmalarından çok çok önce bölüneceklerdir. Son

olarak, ekonomik egemenlik de âdeta engellenmiş olacaktır. O denli seyrek ve yer değiştiren bir nüfus varken, ekonomik olarak önemli ölçüde uzmanlaşmak zor olurdu. Üstelik, hayvan sürüsü olmayınca, göçebelik, sermaye malları biriktirilmesini zorlaştırır, çünkü oradan oraya taşınmaları gerekecektir. Doğrusu, avcı-toplayıcılar için artık birikimi, olağanüstü ölçülerdeki azalan verimlerden etkilenecektir. Topladıkları, anlık gereklerin ne kadar ötesindeyse, bölge kaynaklarını o kadar çabuk tüketecek, artıklarını yanlarında taşıyarak ya da bu süreçte yitirerek göç etmek zorunda kalacaklardır. Artığı başka herhangi bir nesneyle değiş tokuş etme potansiyeli de, etraftaki insanların azlığı ve zaten aynı gemide olmalarıyla sınırlanmıştır. Bu nedenle, bolluk içindeki avcı-toplayıcılar istifçilik yapmaz, gereksinimlerini çoğunlukla kısa bir iş haftası içinde karşılayabilirler, bol bol da boş zamanları olur.

Bu koşullarda, egemen bir dil ya da doğrusu, egemen bir topluluk oluşması, olanaksız değilse çok zor olurdu. Dil geçişleri, belki bir takımın daha geniş bir ağa katılması sırasında, iyice yöresel ölçekte gerçekleşmiş olabilir. Yöresel ikidillilik de pekâlâ yaygın olabilir. Dillerden herhangi birinin tek başına küresel, hatta bölgesel önem kazandığıysa herhalde hiç olmamıştır. İmparatorluklar, ordular, kentler yoktu. Yer değiştiren bir dünyada merkezleri, çevreleri saptamak zordur. Teknolojinin değişimi ve yayılması da yöresel ve aşamalıdır. Dolayısıyla, katıksız avcı-toplayıcı bir anakaranın -en eski yerlilerin Avustralya'sı elimizdeki tek örnek- dil coğrafyasını incelediğimizde, belli bir baskın köke dayandırılamayan, buna karşılık yüzyıllara yayılmış kayda değer yerel bölünme ve birleşmelerin kanıtlarını sunan bir küçük diller bolluğuyla karşılaşmamızda şaşılacak bir yan yoktur.

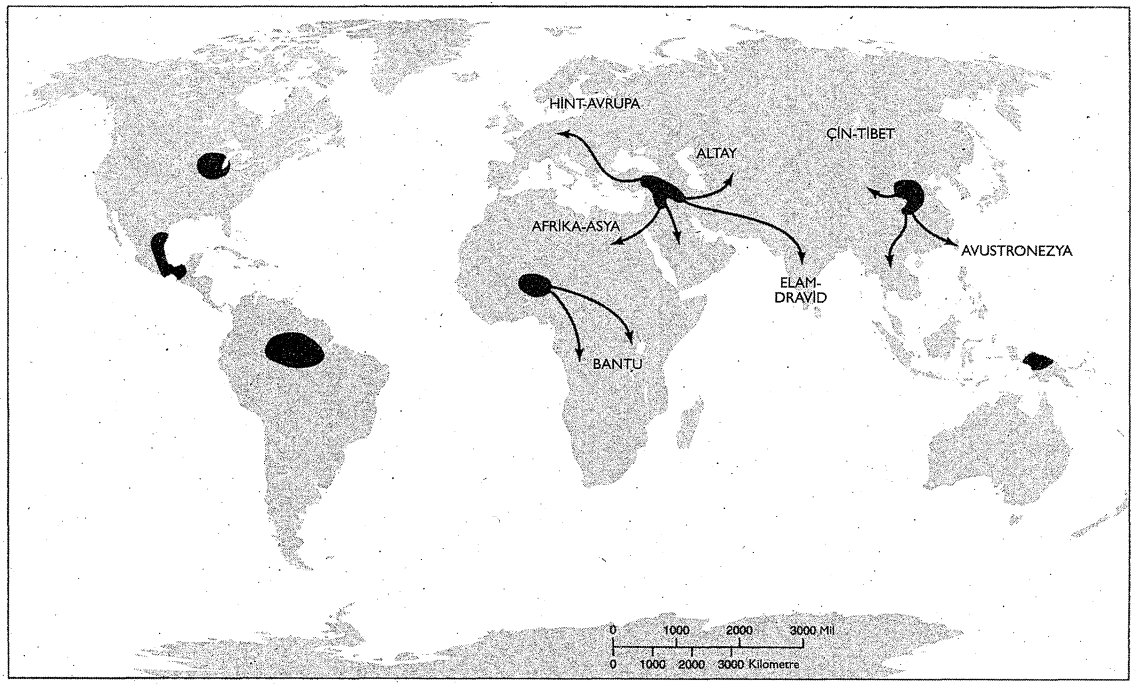
Paleolitik dünya sistemi sürdükçe yerel özerklik ve çeşit-

lilik yüksek, herhangi bir dilin kendi bölgesinde egemen konuma gelme olasılığıysa düşüktü. Bu yarı unutulmuş dönem çok çok uzun sürmüştü. Türümüzün tarihi tek bir güne sıkıştırılsa, tarım ancak gece saat on sularında belirirdi. Eriha duvarları da o sıralarda ortaya çıktı. Yazı daha yakın zamanda, saat on birde doğdu. Eski tarih dediğimiz Roma İmparatorluğu'nun yıkılışıysa geceyarısına yirmi kala oldu. Demek ki insan dillerinin ve onları konuşan toplumların tarihinin büyük bölümü yerel, merkezsiz, sözlü, eşitlikçi Paleolitik evresinde geçmiştir. Bu sistem tarih çağlarında da sürmüştür. Ne var ki, tarım ortaya çıkar çıkmaz, bozulmaya başlamıştır.

Neolitik devrim

Tarım, İÖ 9000'den sonra belki yarım düzine bağımsız merkezde ortaya çıkmıştır (bak. Harita 5.1). Kimi bölgelerde tarımı çobanlık izlemiş, kimi bölgelerde izlememiştir. İlk, belki de en iyi bilinen besin üretim sistemleri arpa, buğday, koyun, keçi temelinde Mezopotamya ile Batı Asya'da ve başlıca mısır temelinde Çin'de gelişenlerdir. Çok büyük etkileri olmuştur; bugün de yeryüzünün büyük bölümünü kaplamaktadırlar.

Ancak, haritanın gösterdiği gibi, başkaları da vardı. Yeni Gine'nin yüksek kesimlerinde, geçen bölümde tartıştığımız tatlı patates sıçraması ancak binlerce yıl sonra, dışalımlarla ortaya çıkmışsa da, kimi bölgelerde muz ve şeker kamışı yetiştirmeye daha İÖ 7000'lerde geçilmişti. İÖ 5000'de, Sahra Çölü'nün güneyinde uzanan yarı kurak savan bölgesinde artık kocadarı tarımı vardı. Nemli Ekvator Afrika'sındaysa, İÖ 3000'e gelindiğinde, Afrika yamına dayalı ayrı bir sistem yayılmaktaydı. Kahvenin ve *teff* adı verilen bir tahılın evcilleştirilmesi, Etiyopya'yı da bir başka bağımsız merkeze dönüştür-



Harita 5.1: Tarımın doğduğu merkezler ve bağlantılı dil ailelerinden kimileri

müş olabilir. İÖ 4000'den sonra, Amerika'nın en az üç ayrı yöresi -bize patatesi kazandıran Amazon bölgesi, tipik darı ve fasulyesiyle Orta Amerika, kazayağı ve ayçiçeğine dayalı bir sistemle ABD'nin doğusu- Avrasya'yla hiç ilişkiye girmeden besin üretimini geliştirdi. Yaşama araçlarını sağlamanın egemen biçimi olarak belki yüz bin yıl boyunca rakipsiz olan avcı-toplayıcılık, yerini yalnızca birkaç bin yıl içinde tarım ve hayvancılığa bıraktı. Birkaç binyıl (24'e kadarki saatimizde bir saat gibi bir şey) içinde insanların yüzde 99,997'si buna bağımlılaştı. İnsan hayatının bütün yönlerini -bu arada önemli ölçüde dillerin dağılımını- ilgilendiren devasa sonuçları oldu. Neden böylesine büyük bir etkisi olduğunu anlamak için, ilkin, doğduğu bölgelerdeki nedenlerini ve sonuçlarını ele almamız gerekiyor.

Nedenler

Hızla yayılarak dünyanın büyük bölümünü kapladığı için, tarımın koşulsuz olarak avcı-toplayıcılığa üstün görülmesi, aklı çelebilir. Konuyla ilgili ilk arkeolojik yazılardan çoğunun bakış açısı böyleydi. Bu yaklaşımda açıklanması gereken, tarımın benimsenmesi değil, çok daha önce -insanlığın gününün ilk yirmi iki saati içinde bir ara- benimsenmemiş olmasıdır. Bu bilmeceye genellikle verilen yanıt, insanlığın, önceki çağlarda, teknoloji bakımından bu sıçramayı gerçekleştiremeyecek kadar ilkel olduğudur.

Bu bakış, iki açıdan sorunludur. Birincisi, başka şeylerin yanı sıra basit belleme çubuklarından oluşan ilkel tarım teknolojisinin, avcı-toplayıcıların balık tutup hayvan avlamak için kullandığı teknolojiden bir gömlek daha karmaşık olduğu kuşku götürür. İkincisi ve daha genel olanı, arkeolojik ve-

riler, tarımın, bir esenlik atılımının yolunu açmak şöyle dursun, insanların yaşam koşullarında keskin bir düşüşe eşlik ettiğini gösterir gibidir.

Tarım, birkaç türü alıp nüfus sıklıklarını yoğun bir bölgede etkin olarak artırmakla ilgilidir. Söz konusu türler, avcı-toplayıcıların düşük değerli kaynaklar sayacakları türlerin, en başta da otların ardıllarıdır. Avcı-toplayıcılar, yörede bulunanlar, bulunmayanlar değiştikçe, et, balık, kabuklu yemişler gibi yüksek değerli besin maddelerinden düşük değerli besinlere geçerler. Ancak otlar, öncelik sıralamalarının en altlarında yer alır.

Avcı-toplayıcıların besin türlerinin dağılımını neden yoğunlaştırmadıkları sorusu başka bir biçimde de sorulabilir: Zahmete ne gerek var? Geniş bir dizi kaynak, çoğunlukla da yüksek nitelikli kaynaklar, yaban ortamdan düpedüz toplanabilecekken otları yoğunlaştırmaya ya da hayvanları evcilleştirmeye enerji yatırmak herhalde kazançlı olmaz. Gerek etnografik, gerek tarihsel kanıtlar, avcı-toplayıcı nüfusların, görece az zaman ayırarak sağlanabilen, oldukça çeşitli, dengeli ve yeterli bir besin rejimleri olduğunu göstermektedir. Tarım, daha büyük insan toplulaşmalarına olanak verecektir ama toplulaşma, daha büyük bulaşıcı hastalık tehlikesini ve daha büyük toplumsal zorlamaları beraberinde getirdiğinden, hiç de katıksız bir nimet değildir.

İlk çiftçiler, yerini aldıkları avcı-toplayıcılara oranla, eğilim olarak, daha kısa boyluydu, daha genç ölüyorlardı. Örneğin, Güneydoğu Avrupa'da, yetişkin erkeklerin boy ortalaması, tarıma geçiş binyılında 25 santimetre kısalmıştır. Amerika'daki ilk tarım topluluklarının iskelet kalıntıları, düşük nitelikli, dar bir besin rejiminin, ola ki, nüfusun büyümesi

nedeniyle artan bulaşıcı hastalıklarla birlikte, yol açtığı kansızlığı ve protein yetersizliğini apaçık kanıtlamaktadır. Bu tür gerilemelerin aşılması binlerce yıl almıştır.

Bu açıdan bakınca, şaşırtıcı olan, tarımın benimsenmesidir. Neden benimsendiğini anlamak için, ilkin, tarımın tek bir adım ya da tek bir düşünce olmadığını görmemiz gerekiyor. Gerçekte, birinin tarımı "icat ettiği"nin söylenebileceği bir an, büyük olasılıkla hiç olmamıştır. Tarıma geçiş, insanların da, öteki türlerin de değişmek zorunda kaldığı daha aşamalı bir evrim süreciydi.

Gördüğümüz gibi, yüksek nitelikli kaynaklar kıt olunca, avcı toplayıcılar bu kaynaklardan düşük nitelikli kaynaklara geçiyor. Büyük av hayvanları bol olmaktan çıkarken yaban otları bollaşırsa, insanlar daha fazla ot kullanmaya yönelecektir. Yeni sürgünleri toplamak için rakip türleri ayıklayacak, çalıları yakacak, gidip geldikleri konalgaların çevresine ot tohumlarını ister istemez yayacaklardır. Sonraki adım, daha bilinçlice, bu tohumları ekip birkaç ay sonra da toplamak üzere oraya geri dönmek olacaktır. En ağır başaklı bitkileri seçmekle, insanlar çevrelerindeki ot türlerinde azar azar evrimsel değişime yol açarak bugün bildiğimiz tahılları ortaya çıkarmışlardır.

İÖ 8500'lerde Yakın Doğu'da tarımın doğuşunun özünde yer alan, pekâlâ böyle bir olay dizisi olabilir. Kesin olarak hangi nedenle av hayvanlarının azalıp otların bollaştığı zor bir sorudur ama aşırı avlanma da, iklim değişikliği de bunda rol oynamış olabilir.

Tarım da, tarımın gelişimini izleme eğilimi gösteren hayvancılık da, salt birer insan icadı değil, insan kültürleriyle insan dışı türlerin biyolojilerinin birlikte evriminin sonuçla-

rıdır. Dolayısıyla, ancak uygun evcilleştirilme adaylarının bulunduğu yerlerde gelişebilirlerdi. Dünyanın en ağır tohumlu 56 otundan 39'unu barındıran Avrasya, görünüşe göre, özellikle elverişliydi. Bunlar gelişerek şimdiki bitki manzarasının büyük bölümüne egemen olan buğdaya, pirince ve başkalarına dönüştü. Başka bölgelerde uygun memeli ve keseliler yokken, Avrasya'da koyun, keçi, sığır, at ve domuzun öncelleri de vardı. Bu da, uzun erimde derin sonuçları olacak bir başka biyocoğrafya kazasıydı.

Demek ki tarım, büyük olasılıkla, insan esenliğinde bir atılıma yol açan parlak bir kavrayış derinliğinden çok, genel olarak kötüye giden koşullara gösterilen, aşamalı ve temelde bilinçsiz bir tepkiydi. Bir değişiklik getirdiyse, o da yaşam standardının düşmesi oldu. O zaman, avcı-toplayıcılığı kovmaktaki olağanüstü başarısını nasıl açıklayabiliriz?

Sonuçlar

Ömür beklentisi ve beslenme düzeyleri bakımından tarımın bir takım olumsuz sonuçları oldu. Ancak yazgısının belirlenmesinde bu olumsuzluklara ağır basan bir sonucu daha vardı: nüfus artış hızındaki değişme.

Paleolitik çağın uzun diasporası boyunca nüfus artış hızı görece düşüktü. İlk tarımcı nüfuslar ölüm oranının artışıyla karşılaştı, ancak bunu dengelemekten de öteye geçen esaslı doğurganlık artışından yararlanmışa benziyorlar. Durumun neden böyle olması gerektiği bütün bütün açık değil. Belki göçebe avcı-toplayıcı kadınların yüksek etkinliği doğurganlığı bastırıyordu. Belki de çok sayıda bağımlı çocukla birlikte yer değiştirmenin zorlukları avcı-toplayıcı kadınları uzun emzirme dönemleri ya da doğum sonrası cinsel perhiz yoluyla

kendi doğurganlıklarını denetim altında tutmaya yöneltiyordu. (Öte yandan, emzirmenin uzaması, avcı-toplayıcı diyetinde uygun memeden kesme besinlerinin bulunmayışına tepkiden ibaret olabilir). Kesin mekanizma hangisi olursa olsun, tarıma geçişin etkileri oldukça açık. Tarım ve yerleşikliğin ortaya çıkmasıyla, Avrasya'daki nüfuslar artış hızlarını yüz kat kadar artırdı.

Gelişme Dalgaları

Tarım, Eski Dünya'daki merkezlerinde -Yakın Doğu, Çin'in Yangtze ve Sarı Irmak vadileri ve Sahra-altı Batı Afrika'da- bir kez kurumlaştıktan sonra yavaş ama kararlı bir dalgayla yayılmaya başladı. Neden böyle olduğunu anlamak kolay. Tarımcı topluluklar avcı-toplayıcı komşularından yüz kat hızlı çoğalıyordu. Uzmanlaşmış kaynak yönetiminin yan sonuçlarından biri olarak, araziyi de çok daha yoğun dolduruyorlardı. Demek ki, yerel tarım toplulukları avcı-toplayıcı topluluklarından kat kat büyük olabilirdi.

Tarım nüfusları büyüdükçe, gitgide daha çok sınır toprağını yörüngelerine sokuyor, kendilerini de ekin türlerini de yaygınlaştırıyordu. Kenarlardaki avcı-toplayıcılar, geçimlerinin bağlı olduğu türler gitgide daha çok topraktan yoksun kaldıkça, azalan olanaklarla karşı karşıya kalıyordu. Önlerinde sınırlı seçenekler vardı. Yer değiştirmek mümkündü ama sonuçta sürekli küçülen bir tarımdışı periferide mülteci yığılmasına yol açacaktı. Askeri karşı koyma olasılığı yoktu. Çünkü kaynakların nasıl paylaşılacağı konusunda karşı karşıya gelen toplumların büyüklük ve yoğunlukları arasında belki de tarihte ilk kez büyük farklar vardı. Son olarak, kötüye giden çevre karşısında komşularının çoktan gösterdiği tepkiyi gös-

tererek tarımcı olabilirlerdi. Neyi seçerlerse seçsinler, tarımın yayılması en muhtemel sonuçtu.

Tarımda bir paradoks vardır. İlkel biçimiyle, yaşam standartı üzerinde zararlı etkileri vardır. Bu maliyetler o kadar yüksektir ki, tarihin büyük bölümü boyunca tarım yönünde adım atan bireyler hiçbir yarar sağlayamamış, toplumlar da böylece dönüşsüz bir karar vermemiştir. Ancak kimi topluluklar, herhalde kötüye giden bir durum yüzünden, geçişe açıkça zorlanmıştır. Yeni pratikler henüz inceltilmemiş, ekin türleri ancak kısmen geliştirilmişken, durumlarının uzun süre çetin olacağı göz önüne getirilebilir. Ne var ki, bir topluluk geçişte başarılı oldu mu, basit bir Darwinci mantıkla, çevrenin izin verdiği kadar yayılmak zorundaydı. Araziyi doldurup mülk edinme iktidarı bakımından, bir toplumun bir başkası karşısında ilk kez büyük üstünlüğü vardı.

Öyleyse, tarımla avcılığın bir *denge kapanı* ile birbirinden ayrıldığını söyleyebiliriz. Yani bir avcı-toplayıcılar dünyasında tarıma yönelen insanlar rakiplerinden daha başarılı olmazlar; böylece, avcı toplayıcılık da genellikle yerini tarıma bırakmayacaktır. Buna karşılık, bir tarımcılar dünyasında da, avcı toplayıcılar, düşük yeniden üretim hızları yüzünden, tarımcıların yerine geçemez. Ne var ki, bir ya da birkaç toplum denge kapanını aşıp avcılıktan tarıma geçmeye zorlandı mı, geri kalanları da taşkın gibi kaplayacaktır.

Tarım, doğduğu merkezlerden yayıldıkça diller de bertaraf edildi. Periferideki avcı-toplayıcılar özümsenmiş midir, dışlanmış mıdır, pek açık değil. Ancak her iki durumda da, tarımcı halklar dalgası, bu halkların konuşmakta oldukları dili de beraberinde getirmiştir. Bunu, bugün bize tanıdık gelen büyük dil ailelerinden birçoğunun, bu yolla yayılmış bir

öncelin çocukları olması dolayısıyla biliyoruz. Bu ailelerden kimileri, tarım merkezleriyle aralarındaki ilişkilerle birlikte Harita 5.1'de gösterilmiştir.

Bir kurama göre, Hint-Avrupa ailesi, İngilizce'yi de kapsayan bu geniş aile, yaklaşık 4.000 yıl boyunca, Yakın Doğu'daki kaynağından ta Atlas Okyanusu'na değin yayılmıştır. Bir başkası, Elam-Dravid ailesi, Hint-Avrupa ailesinden önce İran'dan Hindistan'a inerek, bize Tamil dili gibi çağdaş Güney Hindistan dillerini sunmuştur. Hindistan'ın en eski yerlileri bu iki dalgayla yerlerinden edilmiştir. Hayatlarını ancak dışarıdan kopuk dağ patikalarında ve Hint Okyanusu adalarında sürdürmektedirler. Çince'nin çağdaş temsilcilerinden biri olduğu Çin-Tibet ailesi, Kuzey Çin'den Güney Çin'e ve Güneydoğu Asya'ya yayılmıştır. Zamanla, Tay-Kaday ve Avustroasya gibi güney Çin kökenli başka dil aileleri, Güneydoğu Asya'nın geri kalanını kaplamıştır. Tayvan'daki üssünden çıkan Malezya-Polinezya ailesi Büyük Okyanus havzasına yayılmıştır. Yeni Zelanda ve Madagaskar'da yerleşimler kurmayı, Paleolitik halklar başaramamışken, başaran da bu yaygınlaşan tarımcı ailesinin bir kolu olmuştur. Afrika'da, Bantu ailesi Kamerun'daki anayurdundan ta Güney Afrika'ya dek yayılarak, üç buçuk bin yıl içinde, Fish Irmağı'na kadar durmamacasına bütün anakarayı kaplamıştır.

Tarım ve dil yayılmaları ancak ekoloji o çeşit çiftçiliğe elvermediğinde ya da araya doğal engeller girdiğinde duruyordu. Örneğin, nemli dönence bölgelerine uyarlanmış olan Bantu tarım sistemi, kuzeyde Sahra'ya doğru yayılamıyor, ılıman Cape'e uzanamıyordu. Ama neredeyse aradaki bütün alanı dolduruyordu. Benzer nedenlerle, ne doğu Asya, ne de batı Asya yayılmaları Avrasya'nın en kuzeyine ulaşabilmiştir.

Yoğun orman bölgeleri ve dağ sıraları tarımsal yayılmalar önünde de engel oluşturuyordu. Böyle engellerin olduğu yerlerde iki sistem yan yana var olmuş, hatta bir tür ortakyaşam geliştirmişler, ancak açık kır alanlarında tarım kazanmıştır.

Bugünün büyük dil ailelerinin sınır boylarında, tarım canavarının neden sonra durdurulduğu kıyıda yahut istila edemediği dağ ya da orman sığınaklarında, varlıklarıyla Paleolitik çağın artık yitirilmiş çeşitliliğinin ipuçlarını veren küçük toplumlar görüyoruz. Hint-Avrupa dil ailesinin saçaklarında, Atlas Okyanusu'na doğru sıkıştırılmış ya da dağlarla çevrilmiş olarak Bask dili, Kafkas dilleri, iç Sibirya dilleri ile İskoçya'nın artık çoktan soyu tükenmiş olan Pikt dili yer alır. Afrika'da, Bantu yayılma bölgesinin kıyılarında Hadzalar, Sandaveler, benzeri olmayan şaklamalı dilleriyle Sanlar gibi bir takım küçük topluluklar vardır. Ayrıca, anakaranın ortasındaki sık ormanlarda, sonradan gelen Bantular'ın dili uğruna kendi dillerini unutmuş olan Pigmeler vardır. Güneydoğu Asya'nın yağmur ormanlarında, Hindistan'da, Filipinler'de, Hint Okyanusu'ndaki Andaman Adaları'nda bölük pörçük topluluklar bulunur. Bütün bu halklar benzer çizgiler gösterir. Tarımsal yayılmanın atladığı ya da daha yeni ulaşabildiği ücra sığınaklarda yaşarlar. Kimileyin yaşayan akrabası bile bulunmayan, yapı ve söz varlığı bakımından çevrelerindeki dillerden büyük ölçüde farklı, çok küçük dil ailelerine bağlı, küçük diller konuşurlar. Bu topluluklar, tarımın yayılmasından önce her yerde var olmuş olması gereken büyük dil çeşitliliğinin izlerini göstermektedir.

Demek ki Neolitik çağ, tarihin ilk büyük dilsel türdeşleşmesidir. Ne var ki, geçen birkaç yüzyılda gerçekleşen yitimlerle arasında bir açıdan büyük fark vardı. Tarımcı toplu-

luklar yayıldıkça parçalanıyorlardı. Ekonomik olarak hâlâ basit, küçük ölçekli toplumlardı ve parçaları, çok geçmeden, çeşitliliğin o ezeli biçimde yeniden evrilmeye başladığı yerel mozaik içinde yer alıyordu. Bantu dili Afrika anakarasının büyük bölümünü tektürdenleştirmiş olabilir ama bugüne kadar beş yüz ayrı dil doğurmuştur. Bu yavru diller, birbirlerinden kısa bir zaman parçası içinde ayrıldıklarından, yapı ve sözlük bakımından birbirlerine görece yakındır. Oysa birkaç bin yıl daha geçse, başka süreçler de araya girmese, Afrika'nın çeşitliliği Paleolitik çağdaki düzeyine geri dönebilirdi.

Neolitik tektürdenleşme sarsıntısının ardından, çeşitlilik yeniden gelişmeye başladı, anakaralar bir tür dilsel denge durumuna döndü. Bu, Avrupa dillerinin daha yakın zamanlardaki yayılmalarıyla belirgin bir karşıtlık içindedir. Dikkatli okuyucular, betimlediğimiz bütün büyük dilsel yayılmaların Avrasya ve Afrika'da gerçekleştiğini fark etmiştir. Ya öteki anakaralar? Burada, Amerika dillerinin Avrupa'ya değil, Avrupa dillerinin Amerika'ya ve başka yerlere yayılması sonucunu veren farklı gelişme yollarının başlangıcını görüyoruz. Neolitik çağ, Amerika'da, Yeni Gine'de, Avustralya'da apayrı yollar izlemiştir.

Amerika'nın, gördüğümüz gibi, en az üç ayrı tarımsal yeniliği vardı. Ne var ki, bunlar Eski Dünya'da görülen gelişme dalgalarını ortaya çıkarmamıştır. Bunun neden böyle olduğu bütünüyle açık değil. Belki ekin rejimleri nüfus büyümesini Avrasya ekin rejimleri kadar artırmamıştır. Sürü hayvanı türleri besbelli yoktu. Amerika'da evcilleştirilen hayvanlardan başlıcaları lama ailesi, kobay ve hindiydi. Bunlar da bütün bölgelere yayılmamıştı. Anakaranın coğrafyası yayılmaya el-

verişli değildi. Avrasya, ılıman enlemlerde doğu-batı ekseninde konumlanmış engin bir düzlüktür. Amerika'daysa, anakaraya, farklı üretim dizgeleri gerektiren birçok farklı ekolojik bölge kazandıran kuzey-güney ekseni başattır. Dolayısıyla, üç ayrı tarım hiç buluşmamıştır. Nedenleri ne olursa olsun, Avrasya'dakiyle karşılaştırılacak büyüklükte bir nüfus dalgası Amerika'da kopmamıştır. Avrupalılar'la ilişkiye girildiğinde, Amerika'da nüfus And dağları ve Meksika gibi bir iki yerde yoğun, başka yerlerdeyse seyrekti ve Amerikalılar'ın çoğu daha avcılık-toplayıcılık yapıyordu.

Yeni Gine, bildiğimiz gibi, muz tarımına erken geçmişti. Bu büyük bir nüfus dalgası oluşturmadı. Yirminci yüzyılda Yeni Gineliler hâlâ tarım, avcılık, toplayıcılık ve balıkçılığı bir araya getiriyor ve çok düşük nüfus yoğunluklarında yaşıyordu. Yeni Gine'nin çok düzeyli dağ ekolojisi gelişme dalgalarına elverişli değildi. Yüksek kesimlere tatlı patates getirilmesi bir tarım yayılmasını başlatabilecek nüfus patlamasına yol açtıysa da, ekoloji ve hastalıklar patlamanın aşağı doğru yayılmasını engelledi.

Son olarak, Avustralya Neolitik'e hiç geçmemiştir. On sekizinci yüzyılda nüfusu hâlâ bütünüyle avcı-toplayıcılardan oluşuyordu. Bunun niye böyle olması gerektiğini kesin olarak söylemek zor. Etkenlerden biri, hemen hemen kesin olarak, daha çok kurak ve belirsiz iklimdi, evcilleştirmeye uygun türler de bulunamamış olabilir. Avustralya'nın nüfus sıklığı oldukça düşük kalmıştır ve belki de hiçbir sarsıntı ya da baskı bir Avustralya topluluğunu hiçbir zaman denge kapanından tarımcı yaşam biçimine geçmeye zorlamamıştır.

Tarıma geçişin bu farklılıkları hangi nedenlerden olursa olsun, Neolitik çağdan sonra farklı gelişme yollarına neden

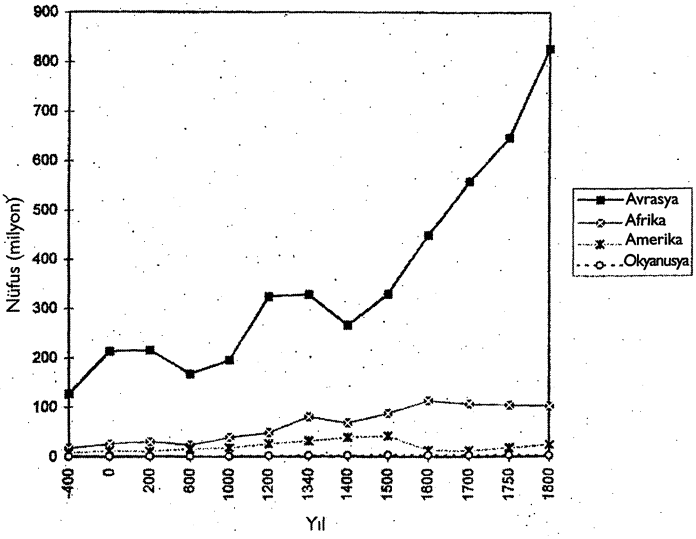
olacaklardı. Bunlar da, son beş yüz yılda birkaç dilin egemenliğine yol açtı. Şimdi bunun nasıl olduğunu inceleyeceğiz.

Neolitikten sonraki farklı gelişme yolları

Sayıların ağırlığı

İnsanın son beş bin yıllık tarihindeki farklı gelişme yollarının tek başına ele alınabilecek en önemli bileşeni, anakaralar arasındaki nüfus farklarıdır. Ortalama artış hızındaki küçük bir fark, nüfus artışının üstel niteliği nedeniyle, binyıllar içinde muazzam bir farka varabilir, görünüşe göre varmıştır da. Sayıları kestirmek, kuşkusuz, çok zor, zaman içinde geriye gidildikçe daha da zorlaşıyor. Bir hesaba göre, İsa'nın günlerinde, Avrasya'da ve Kuzey Afrika'da yaşayanların sayısı 227 milyon kadardı, Sahra altı Afrika'da ve Amerika'da tam on ikişer milyon, Büyük Okyanus havzasındaysa bir milyondan az insan vardı. Demek ki bütün insanların yüzde 90'ı Avrasya'daydı. Bu dönemden sonraki yönsemelere ilişkin hesaplarımız, dengesizliğin büyüdüğünü gösteriyor (Çizim 5.1); öbür anakaralar durgun kalırken, Avrasya nüfusu özellikle İS 1.000'den sonra yukarı fırlıyor.

İS 1.000'e gelindiğinde, anakaralar oldukça eşitsiz durumdaydı. Avrasya'da üretici tarım anakarayı kıyıdan kıyıya kaplayan nüfus artışı dalgalarını dizginsiz bırakmıştı. İç bölgelerdeki cepler azar azar doldurulmuştu; Kuzey Çinliler kendi iç bölgelerinin uzun süreli kolonizasyonuna başlamışlardı, ilerledikçe kabile halklarını yerlerinden ediyorlardı. Ruslar çok geçmeden iç Sibirya'ya yüklenecekti. Avrasya'da insan kaynıyordu, anakara neredeyse ağzına kadar doluydu, Avustralya, Amerika, Afrika ise görece tenhaydı.



Çizim 5.1: Anakaraların tahmin edilen nüfusu, İÖ 400 - İS 1800

Teknoloji ve toplumsal örgütlenme

Avrasya'nın büyük nüfusu, toplumsal örgütlenmesini ve tenolojisini de etkilemiştir. Avustralya'daysa, avcı-toplayıcıların büyük topluluklar içinde birleşmesinin ya da artığı biriktirmelerinin getireceği maliyet, değişken, küçük ölçekli, eşitlikçi toplumsal örgütlenmeden en ufak uzaklaşmanın önüne geçmiştir. Anlaşmazlıklar, çoğu kez bir tarafın çekip gitmesine ya da çözülmesine yol açan küçük ölçekli savaşlara konu olurdu.

Avrasya'da görünüm epey farklıydı. Büyüyen nüfuslar topraktan besin elde etmenin sürekli daha yoğun yollarını bulma dürtüsü uyandırıyordu. Gitgide daha büyük ve daha yoğun topluluklar yaşam alanları uğruna karşı karşıya geliyor, bu da Avrupa'nın binyıllar boyunca uzmanlaştığı büyük öl-

çekli savaş teknolojilerine yönelik denetimdışı bir talebe yol açıyordu. Mülk edinilebilecek sulama sistemleri ya da toprak gibi kilit kaynaklar varsa, güç sahibi seçkinler bunları denetim altına alıyordu, kimi zaman halkın ama her zaman kendilerinin yararına. Çıkarlarını sağlama bağlamak için yönetim ve ulaştırma sistemlerine gereksinimleri vardı. Avrasya'da devletler başka her yerden önce kuruldu, başka her yerdekinden büyüklerdi. Ekonomik uzmanlaşma hem yoğun nüfustan hem de seçkinlerin gereksinimlerinden kaynaklanıyor, teknolojik değişmeyi daha da destekliyordu.

Neolitik çağdaki nüfus patlaması, Avrasya'yı yeni bir yola sokmuştur. Avrasyalılar Avrasya dışındakilerden on kat kalabalık olmakla kalmıyordu; daha iyi silahlanmışlardı ve daha hiyerarşik bir denetim altındaydılar. Farkında olmasalar da, birçok insan toplumunun yazgısını belirleyecek olan bir kilit özellikleri daha vardı: Hastalığa yatkındılar.

Hastalık

Modern çağlarda insanların büyük ölüm nedenleri olan bulaşıcı hastalıklar, esas olarak kitle hastalıkları denenlerdir. Ancak konaklarının yoğun olarak bir arada toplandığı yerlerde gelişebilirler, böylece her zaman yaşayacak bir yer bulabilirler. Avustralya'da, Amerika'da vaktiyle olduğu gibi insanlar dağınıksa, kızamık ya da çiçek gibi hastalıklar süreklileşemez.

Avrasyalılar'ın evcil hayvanlarla çevrili olarak yaşamayı yeğlemesi de köken olarak başka hayvanlarda bulunan asalakların insanlara geçmesi sonucunu vermiştir. Kızamığın, çiçeğin, tüberkülozun, gribin hep böyle kaynakları vardır. Bütün bu hastalıklar Avrasya'da çevrenin başlıca öğelerinden olmuştur.

Bu hastalıkların kesintisiz var oluşu birçok Avrupalı'yı öldürmüş, ancak aynı zamanda bir ölçüde direnç geliştirmelerine de olanak vermiştir. Amerika ile Avustralya'daysa sarı humma, çiçek, kabakulak, kızamık, grip, tifus ve tüberküloz, Avrupalılarla ilişkiye girinceye kadar bilinmiyordu, dolayısıyla insanların bağışıklık sistemleri de hazırlıksızdı. Evcil hayvanları ve orta derecedeki nüfus yoğunluklarıyla Afrika hastalık bakımından da orta derecedeydi. Hastalık düzeyleri ve bağışıklıklar arasındaki bu farklar, belki de, sayı, teknoloji ve toplumsal örgütlenme farklarının yanı sıra, iki yarıküre çarpıştığında egemenliğin tek bir yönde akmasını belirleyen etken olmuştur.

Neolitik artçı şok

Avrupa ve Asya

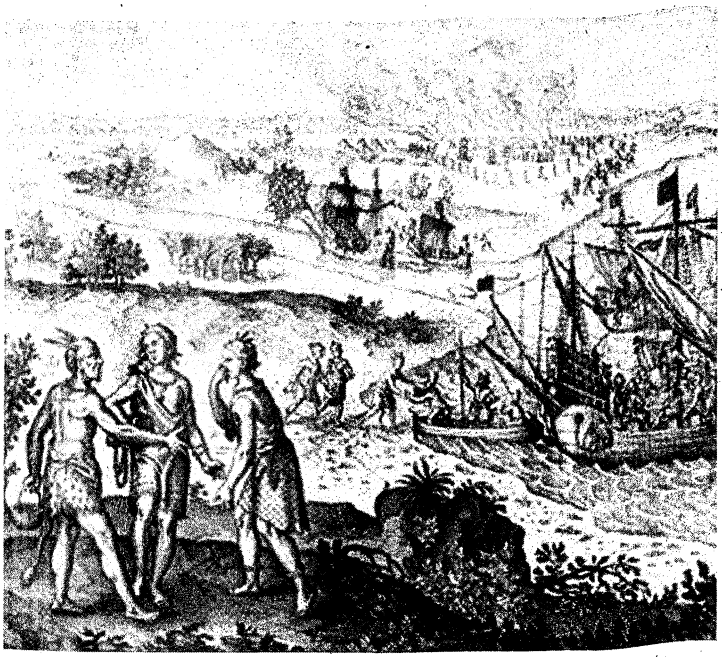
Neolitik sonrası nüfus artışı dalgaları, Avrasya'yı dilsel ve biyolojik kökenleri tarım merkezlerinde bulunan topluluklarla doldurdu. Bu binyıldaki Avrupa yayılması süreci, gerçekte anakarada süregidenin denizaşırı uzantısından ibaretti. Belki de başlı başına o kadar şaşırtıcı değil. Oysa neden Avrasya'nın daha büyük merkezleri olan Çin ve Hindistan'ın değil de Avrupa'nın yayıldığı (ve daha sonra sanayileştiği), tarihin büyük bilmecelerindendir.

1500'de Çin ve Hindistan'ın nüfus yoğunlukları Avrupa'nınkinin üç katı kadardı. Özellikle Çinliler'in, büyük bir yayılmayı başlatacak teknolojileri ve toplumsal örgütlenmeleri vardı. Kendi iç bölgelerini çoktan kolonileştirmişlerdi. On beşinci yüzyılın başlarında, tayfa sayısı toplam 28 bini bulan yüzlerce büyük, ağır silahlı gemiden oluşan filolarını ta

Doğu Afrika ve Hindistan'a kadar gönderiyorlardı. Ne var ki hiç yerleşmediler, 1433'ten sonra seferler de durdu. Neden böyle olduğu, bir de Çinliler'in, Amerika'nın Büyük Okyanus'taki kuzeybatı kıyısına, pekâlâ menzilleri içinde kaldığı halde, neden hiç ulaşmadıkları sırdır.

Hangi nedenle olursa olsun, yayılma merkezine dönüşen, Çin ya da Hindistan değil, Avrupa oldu. Avrupa insan bakımından daha yoksuldu ama yayılma etkinliklerine dönük yatırımları bir araya getirmekte, tarihçilerin tartışadurduğu nedenlerle, daha iyi olduğu anlaşılıyor. 1492'deki Avrupa yayılmaları iyi biliniyorsa da, yayılma gerçekte çok daha önce başlamıştı. Avrupa'nın ilk denizaşırı kolonisi, onuncu yüzyılda Kızıl Erik tarafından kurulan Grönland'dı. İskandinavyalılar aşağı yukarı aynı sıralarda, Kuzey Amerika'ya gelmiş, ancak bir köprübaşı oluşturamamış olmalılar. Öbür yönde de, Haçlı Seferleri binlerce Avrupalı'yı en yoğun nüfuslu bölgelerden güneye ve doğuya, krallıklar kuracakları Levant'a itti.

Avrupa ekonomisi, on dördüncü yüzyıldaki Kara Ölüm'ü izleyen (Çizim 5.1'de görülebilecek olan) nüfus düşüşüyle çöküntüye uğradı. İşin tuhafı, toprak sahipleri, ülke içinde gelirlerinin düşmesi üzerine bereketli denizaşırı ticaret rüzgârlarından nasiplenmek peşine düşünce, gerileme de, yeni ülkelerin keşfi yönünde bir itki oluşturdu. On beşinci yüzyıl sonuyla on altıncı yüzyılın ilk yılları, en büyük keşif yolculuklarına ve Asya'da da, Batı Afrika'da ve Amerika'da da Avrupa ticaret merkezleri kurulmasına tanık olmuştur. Avrupa'da nüfus eski durumuna geldiğinde, ticaret amacıyla kurulan ileri karakollar hızla kolonicilerin yayılmasına dönük konumlar olarak çekicilik kazandı. Bu da, yerli halklar



Resim 5.1: Koloniciler Virginia'ya ayak basıyor. On yedinci yüzyılın başı.

[John White'tan, Londra, The Mansell Collection'ın izniyle]

için her koşulda kötü haberdi. Böylece Avrupalılar'ın öteki anakaralara büyük göçü başladı.

Amerika

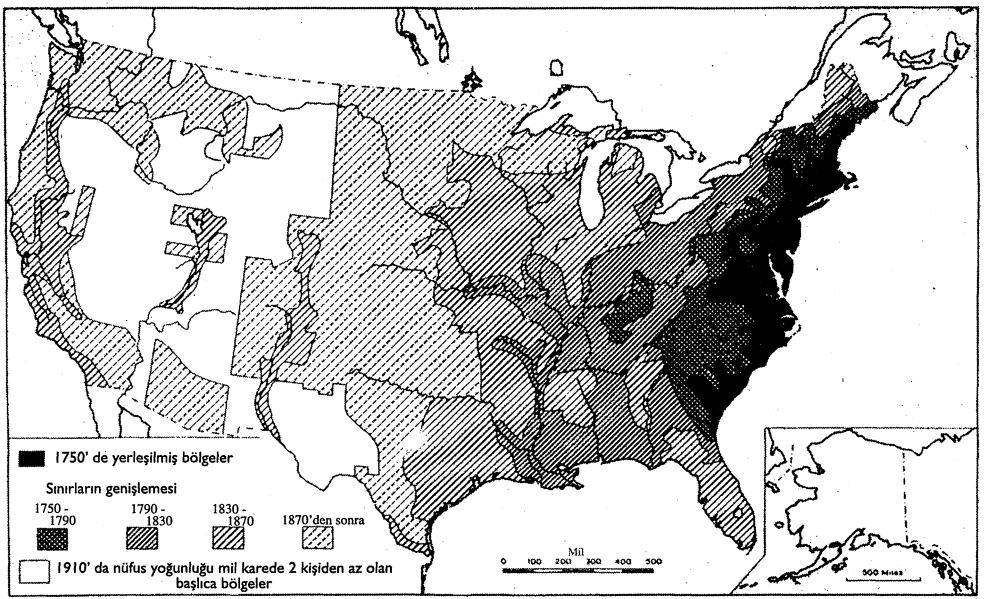
Kolomb, Amerika'yı 1492'de "keşfetti". Ertesi yıl seferi yinelerken, içlerinde zanaatçılar ve tarım işçileri de bulunan 1.200 kişiyi yanında götürdüğüne göre, ciddi bir kolonileşme tasarısı vardı. Sonraki kırk yıl, ilk kolonilerini Haiti'de kuran İspanyollar'ın Antiller'e yerleşmesine, ardından da, 1540'tan sonra, Güney Amerika anakarasının hızla işgal edilmesine tanık olacaktı. Bu arada Portekizliler Brezilya'yı

1500'de keşfetmiş, kıyılar boyunca bir dizi ticaret merkezi kurmuşlardı.

Bu erken Amerikan yerleşmelerinin ilk dürtüsü ticaret olabilir. Ne var ki, mantık hızla değişmiştir. Önce politik egemenliğe, sonra da, denizaşırı toprakların yerleşime elverişli potansiyeli anlaşıldığında, işgale dönüşmüştür. İspanyollar'ın ve Portekizliler'in erkenden Latin Amerika'da ve Antiller'de sürekli yerleşim girişimleri olmuştu. On yedinci yüzyıl başlarında Doğu Kıyısı kolonilerinin kurulduğu kuzeydeki İngiliz yerleşimleri bunlarla başabaştı. Aynı yüzyılın sonundaysa, dört yüz bin kadar İngiliz, Kuzey Amerika'ya gitmiş, İspanya ve Portekiz'den yaklaşık dört yüzer bin kişi daha da güneye yerleşmişti.

Orta ve Güney Amerika yerleşimleri, açık düzlükler ve ırmak vadileri boyunca ilerleyerek iç bölgelere yayıldı. Anakaranın kuzeyinde, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılların büyük göçleri hızlandıkça, sınır dursuz duraksız batıya kaydı (Harita 5.2). Bu sınır boyunca, aynı yer değiştirme örüntüsü iki yüzyıl süreyle tekrar tekrar kendini gösterecekti. Yeni yerleşilen alanların yerli sakinleriyle yerleşimciler arasında, Yerliler öldürülünceye ya da sınırın ötesine gitmeye razı edilinceye kadar süren çatışmalar çıktı. Batıdaki bölgeyi kalıcı ülke olarak Yerlilere bırakan anlaşmalar imzalanıyor, yerli kabilelerin yaşayakalan öğeleri buraya sürülüyordu. Gel gelelim, anlaşmaların imzalanmasıyla, yeni bir denetimsiz yerleşimci dalgası tarafından çiğnenmesi bir oluyor, bu da yeni bir çatışma evresi ve batıya doğru yer değiştirme anlamına geliyordu. Sınır sonunda Büyük Ovalar'ı aşıp Büyük Okyanus kıyısına erişinceye dek.

1850'de California, Birlik'e katıldı. Amerika, Atlas Ok-



Harita 5.2: ABD'de Avrupa yerleşiminin yayılma dalgası

[D. K. Adams, S. F. Mils ve H. B. Rodgers'ın An Atlas of North American Affairs*'inden (2. basım, New York: Methuen, 1979) uyarlanmıştır]*

yanusu'ndan Büyük Okyanus'a değin Avrupalı'ydı. Kalan Yerliler'in sayısı o sırada belki 300 bin kadardı ve akıl almaz 30 milyon yerleşimciyle ardılları tarafından ortabatı bölgesine kıstırılmışlardı. Bunu kırk yıl süreyle savaş izleyecek, kalan Yerliler, bu kez atlarla, ateşli silahlarla donanmış olsalar da, topraklarından ve özgürlüklerinden gitgide daha çok yoksun kalacaklardı. 1890'daki Wounded Knee çarpışmasından sonra bütün Kuzey Amerika fiilen yerleşimcilerin denetimi altındaydı. Yerli halklar kendilerinin seçmediği yerlerdeki kamplara sıkıştırılmıştı. "Beyaz adam bize birçok söz verdi, hatırlayamayacağım kadar çok" diyecekti Siyu şefi Kızıl Bulut. "Ama yalnızca birini tuttu. Toprağımızı elimizden alacaklarına söz verdiler, aldılar da."

Amerika'da yerleşimler kurulması konusunda anlaşılması gereken önemli bir nokta, bunun yalnızca insanların hareketi olmadığıdır. Bütün bir ekosistemin bir başkasının alanına yayılmasıydı bu. Avrupalılar, çevreyi toptan kendi çevrelerinin uzantısına çevirmek üzere koyun ve keçilerini, atlarını, sığırlarını, buğdaylarını Amerika'ya getirdi. Meksika'da, yerli sakin sayısının yüzde 90 azaldığı 1500-1620 arasındaki dönemde, koyun ve keçi sayısı sıfırdan 8 milyona yükseldi. 1711'e gelindiğinde, Brezilya'da 1,3 milyon sığır vardı. Gene bu hayvanlar, Amerika'nın büyük ovalarındaki yabani bizonun yerini alacaktı. Buğday, başka Avrupa tahılları ve yaban otları, yabanıl olsun, yetiştirilmiş olsun, yerli bitkileri saf dışı bıraktı. Avrupa üretim rejiminin dayandığı türlerin geleneksel toplumların bağımlı olduğu türleri bertaraf ettiği, çoğu kez de yabanıllaşarak Avrupalılar'ın kendilerinden önce yayıldığı bir ekolojik mirasa konma süreciydi bu. En can alıcısı, bu türler arasında, hayatını insan gövdelerinde sürdüren mikroor-

ganizmalar bulunuyordu ki, bunların yaşama biçimlerinin, bulaşıcı hastalıklara yol açmak gibi talihsiz bir yan etkisi vardı.

Daha önce bunlarla karşı karşıya kalmamış olan yerli nüfus üzerindeki etki çarpıcıydı. Bütün Yerli Amerikalılar'ın yüzde 95'e ulaşan bir bölümü, anakarada bir biri ardına cirit atan çiçek, kızamık, sıtma, sarı humma salgınlarından öldü. Antiller'in yerli nüfusu aşağı yukarı yok oldu. Orta Meksika nüfusu -Kuzey ve Güney Amerika'nın en yoğun nüfusu- 1519'daki muhtemel 25 milyondan 1580'de 2 milyona düştü. Başka yerlerdeki düşüş belki tam bu hızda olmasa da hemen hemen bir o kadar önemliydi. Demek ki, Amerika'nın halk arasında yaygın olarak çalışkan Avrupalılar tarafından işlenmeyi bekleyen boş ve el değmemiş topraklar gibi görülmesi, temastan önceki gerçek durumun değil, Avrupalılar'ın ne amaçladığı ne de anladığı korkunç bir mikroorganizma kabarmasının sonucuydu.

Temasın ilk döneminde, özellikle Güney Amerika'da, Avrupalılar'ın yerlilere yönelik hırsları vardı. Ticaretin yanı sıra, ilk denizaşırı yayılmayı finanse eden seçkinlerin çıkarlarına hizmet etmek üzere toplanacak haraç da vardı. Hastalık ve iç bölünmeyle sarsılan, atları, ateşli silahları olmayan Aztek ve İnka imparatorlukları ele geçirilerek İspanyol egemenliği altına sokuldu. Alınan vergi o kadar yüksekti ki, yerliler yalnızca bunun için yılda yedi sekiz ay, kendi topraklarını işlemeye zaman ayırmaksızın çalışmak zorunda kalmaktan yakınıyordu. Ayrıca darıdan, ne hoşlarına giden ne de ekmesini bildikleri Avrupa buğdayına geçmeye zorlandılar, vergi buğday olarak ödenecekti. Daha sonra, gümüş olarak ödenecek vergiler istenmesiyle kolonyal para ekonomisine zorlandılar. Demek ki, Yerli Amerikalılar'ın yayılan ekonomik sisteme

katılması, ekonomik seçimden çok politik egemenlik konusuydu.

Yerli Amerikalılar'a angarya yaptırma yönünde yaygın girişimler vardı. Avrupa'da toprak/insan oranının artması sonucunda, emek, Ortaçağ'ın sonuna gelindiğinde, artık en kıt üretim faktörü değildi. Avrupa'nın önceki çağlarının önemli özelliklerinden olan iç kölelik ortadan kalkmış, feodalizm çözülmüştü. Oysa kolonilerde işler başkaydı. Yeni topraklar, Avrupa'nın bunları dolduracak insanlar üretmesinden çok daha büyük bir hızla açılmıştı. Örneğin, İspanya, efektif toprak alanını 1519-1540 arasında yüzde 400 artırdı. Genel olarak Avrupa'nın kişi başına toprak miktarı keşifler sonucunda yaklaşık 7 dönümden 60 dönüme yükseldi. Bu engin "hayalet dönümler"in gelişmesi de yeni emek kaynaklarını gerekli kıldı.

Yerliler, Latin Amerika'nın her yerinde köleleştirilerek bu hayalet dönümlerde çalıştırılmaya başladı. Üzerlerinde bir ideolojik egemenlik kurarak çalışmaya elverişli kılmak anlamında "teskin" edilmeleri için, neredeyse askeri etkinliğe sahip dinsel tarikatler gönderildi. Ne var ki, yerliler Avrupalılar'la yakın ilişkiye girince çarpıcı bir ölme eğilimi gösteriyordu, dolayısıyla işgücü olarak yetersiz çıktılar. Bir cehennem mekanizması, dönence halklarının bir kümesinden edinilmiş toprakları işletmek için başka bir küme dönence halkının -Eski Dünya hastalıklarına dirençli Afrikalılar'ın- ithali, böylece doğdu. 1505'te, bir Afrikalı köle sevkiyatı Haiti'ye varmıştı. Peşlerinden belki daha on milyon gelecekti.

Yerli Amerikalılar'ın temasa tepkileri çok çeşitliydi. Birçok yerde sertçe karşı koydular. İlkin, bambaşka bir bağlamda geliştirilmiş basit savaş teknolojilerinin toptan elverişsiz olduğu görüldü. Neden sonra atlar, ateşli silahlar edindiler, gö-

rünüm de az çok değişti. Ancak o ana gelindiğinde, artık denge bütünüyle yerleşimcilerden yanaydı, toprak istemi de her zamankinden savaşkan olmuştu. Savaşkanlık kâh şiddetle kâh düzenbazlıkla kendini gösteriyordu. Kırılmış yerlilerin akışı durdurması mümkün değildi.

Temasa gösterilen tepki çoğu kez toptan alt üst oluştu. Değişen, bir zamanların bizonları, mısırı yerine şimdi buğdayla, sığırla dolu olan çevre ekonomik sistemin temelini nasıl yıkıma uğrattıysa, nüfusun öylesi büyük bir bölümünün yitirilmesi de geleneksel toplumsal dokuları bütünüyle yıkıma uğrattı. "Ölelim öyleyse, öyleyse ölelim, çünkü Tanrılar'ımız öldü bile" deniyordu İnka yaşam biçiminin yıkımına karşı söylenen bir ilahide. Bu alt üst oluş günümüzde de sürmektedir. Örneğin, Brezilya'nın Kayova, Nandeva, Terana kabilelerinin toprakları ellerinden alınmış, bu kabileler kişi başına düşen alanın topu topu bir hektarın üçte biri olduğu küçücük bir kampa doldurulmuştur. Hiçbir sahici ekonomik seçenekleri, toplumsal rollerini seçecek güçleri yoktur. Kampta en az beş Pentekost kilisesiyle bir Alman misyonu yerlilerin ruhları için birbirleriyle yarışmaktadır. Ulusal Yerli Vakfı, kalan 24 bin Kayova arasında son üç yıl içinde 69 intihar saptamıştır: Brezilya nüfusunun ortalama intihar oranının 25 katı. Dinsel önder Atanaio Teixeira, intiharları kültürel çözülmenin yol açtığı bir umutsuzluk tepkisi olarak açıklıyor: "Beyazlar toprağımızı elimizden alıp bize Tanrılar'ını, yiyeceklerini, müziklerini, *cachaca*'larını (sert şekerkamışı romu) getiriyor. Kendi dinimiz, kendi geleneklerimiz var ama birçokları beyazlar gibi yaşamak istiyor. Yarı Kayova, yarı beyaza dönüşünce de pişman oluyorlar. Yerliliğe geri dönmek istiyorlar, dönemiyorlar, o zaman ölmeye karar veriyorlar." İntihar edenlerin

birçoğu, fare zehiri içen ya da kendini ağaca asan gençler. Böyle büyük çalkantılar varken, şaşırtıcı olan, yerli dillerin gerilemesi değil, tümden yok olmaması. Tutunma dereceleri değişmekle birlikte, birçoğu, yirminci yüzyılda da varlığını sürdürmekte.

Yerli Amerikalı nüfus on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda istikrar kazanıp toparlandı. Ne var ki, artık Amerika'da Avrupalılar'ın sayısı yerlilerinkinin çok üstündeydi, peyzaj da neredeyse Avrupa peyzajıydı. Buğday gibi Avrupa bitkileri, yerli bitkileri saf dışı bırakmıştı. Bu yeni dünya düzeninde yerliler kendilerine hangi nişi bulsa, büyük olasılıkla, Avrupalılar'ın tanımladığı bir yığının en altında ve kıyılarında kalacaktı. Yerli Amerikalılar'ın çevresi kökten değişmişti, toplumsal grupların kendine gelmesi de kolay olmamıştı.

1962'deki kapsayıcı bir tarama, Kuzey Amerika'da kullanılmaya devam eden 210 kadar yerli dili bulmuştu ama bunlardan yalnızca 89'unun her yaştan konuşucusu vardı. Dahası, 86'sının konuşucuları yüz kişiden azdı. Bu 86 dilin tümüne yakını, son konuşucusu Roscinda Nolasquez 1987'de 94 yaşında ölünce temelli yok olan California dili Kupenyo'yla aynı yoldan gitmiş olabilir. 75 başka dilinse 1962'de 100 ile 1.000 arasında konuşucusu vardı. Bunların durumu da zorlu görünüyor. Binlerce konuşucu ve eğitim projeleriyle yalnızca bir avuç yerli dil -ABD'de Navaho ve Dakota, Kanada'da Kri ve Ocibua- yaşama umudu veriyor.

Latin Amerika'daki durum daha çok farklılık gösteriyor ama daha yüreklendirici değil. Dillerin çoğu ciddi biçimde yok olma tehlikesi altında. Uruguay ve Antiller'deyse hayatta bırakılmış bir yerli dili bile yok. Öte yandan, yerli toplulukların kuzeydeki kadar toptan çiğnenmediği Latin Ameri-



Fotoğraf 5.1: California'daki bir devlet (İngilizce) okulunda Luisenyo kadınları, 1904

[National Museum of the American Indian'ın izniyle.]

ka bölgeleri vardır. Bir takım büyük yerli dilleri hâlâ büyük ölçüde canlıdır. Birer milyonun üstünde konuyucusu olan Aymara ve Keçua, Bolivya ve Peru'da belli bir resmi konum edinmiştir. Ne var ki, bunlar istisnadır. Amerika'nın çoğu dili, Mohikanlar'la Huronlar, Pentlaçlar'la Mayamiler gibi, artık işitilmeyen destansı sesler kervanına katılma tehlikesinin ağırlığı altındadır.

Avustralya ve Yeni Zelanda

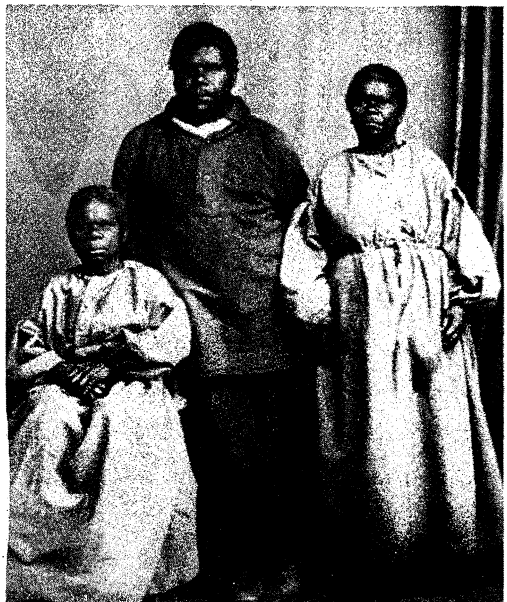
Avustralya'daki ilk Avrupa yerleşimi 1788'de, New South Wales'deydi. Kaptan Cook'un keşfinden yararlanma kararının, artık gemilerle bir süredir bağımsız olan Amerika'ya gönderilemeyecek olan hükümlüler için bir yerleşim yeri bul-

ma gereksiniminden mi, yoksa o sırada Büyük Okyanus havzasındaki ticari çıkarları genişletme arzusundan mı ileri geldiği biraz tartışmalıdır. Hangi itki önem taşımış olursa olsun, koloniler, yavaş ve ikircikli bir başlangıçtan sonra çoğalmış ve gerek özgür göçler, gerek hükümlülerin göçü için birer merkeze dönüşmüştür. O ilk adımı izleyen yüz yıl içinde geniş anakaranın büyük bölümü Britanya denetimi ve yerleşimi altına girmişti.

Britanya işgali, Amerika'da olduğu gibi, ekolojik bir geçişti. En eski yerlilerin Avustralya'sında evcil hayvan yoktu. 1805'te, 500 at, 4.000 sığır, 5.000 keçi, 23 bin domuz, 20 bin koyun vardı. 1860'a gelindiğinde, koyunlar üstel olarak çoğalarak toplam 20 milyonu bulmuşlardı. Bugün, ilk gelişlerinden tam 200 yıl sonra, sayıları 161 milyona ulaşmıştır.

Yerleşimcilerle en eski yerliler arasındaki ilişkiler başlangıçta düşmanca olmamakla birlikte hep huzursuzdu. Avrupalılar ve hayvanları arazinin daha büyük bölümünü kaplamaya başladıkça, en eski yerliler de geleneksel yaşam biçimlerini korumaya çalıştıkça çatışmalar çıktı. Kimi Amerika yerlileri gibi Avustralya'nın en eskileri de göçebeydi ve Avrupalılar'a, toprak alanlarında yoklarmış, oralardan yararlanmıyorlarmış gibi görünüyorlardı. Göç çevrimleri içinde geri geliyor, en iyi alanları hayvan otlatmak ve ekin ekmek için sahiplenilmiş, hayatlarının bağlı olduğu türleri de avlanmış, kovalanmış, ya da hayvanlar tarafından yenmiş buluyorlardı.

Kaynaklar üzerinde çatışma, 1800'e kadar gitgide artan açık şiddete yol açıyordu. Bunun ardından gelenler de "150 yıl savaşı" diye tanımlanmıştır. Çarpışmaya girmek, basit teknolojili küçük toplulukları içindeki en eski yerlilerin yararına değildi. Yerliler hep marjinal topraklara itiliyordu. Yerleşim-



Fotoğraf 5.2: Son safkan Tasmanyalılar

[Avustralya Ulusal Kütüphanesi'nin izniyle, Canberra]

cilere gelince, otlakları, ahlaki kaygı uyandıracak düzeyin altında saydıkları yerlilerle paylaşmak zerre kadar umurlarında değildi, soykırım taktikleri kullanmak da vicdanlarını rahatsız etmiyordu. Doğrusu, bu bakımdan Avustralya'nın en eskileri, Amerika yerlilerinden ya da Maorilerden de az dikkate alınmıştır. O örneklerde, Avrupalılar yerlilerle kâğıt üzerinde, daha sonra şaşmaz biçimde çiğnedikleri anlaşmalar yapmıştır. Avustralya örneğindeyse, yerleşimciler buna bile zahmet etmemiştir. Avustralya'nın büyük bölümü sahipsiz, dolayısıyla rasgele sahiplenilmeye açık toprak ilan edilirken, en eski yerlilerin haklarının varlığı bile dikkate alınmıyordu. Kalan bütün yerliler ortadan kaldırılacak zararlılardan başka şey değildi. Reverend John West diye biri, Tasmanyalılar hakında şöyle yazıyordu: "Görünümleri itici, yaklaşmaları en-

gelleyicidir, varlıkları her şeyi güvenliksiz kılar. Dolayısıyla, asker tüfekleri de, haydutların tüfekleri de aynı ölçüde yararlıdır: Ülkeyi menfur bir şeytandan temizlerler."

Tasmanyalılar bulundukları yerde vuruluyor ya da sağ kalanların perişan halde çürüdüğü hapis kamplarında toplanıyorlardı. Tasmanyalılar'ın sonuncusu, beyaz hükümlülerin tecavüzüne uğradıktan sonra halkını kampa sokmak için yöneticiler tarafından rehin tutulan, Trucanini adlı bir kadın, 1876'da öldü. Dünya dilleri ağacında tek başına bir dal olan Tasmanya dili böylece halkıyla birlikte yok edilmiş oldu.

Avustralya'nın geri kalanının bütününde, yaşayan insanlar avlandı, öldürüldü, zehirlendi, hapsedildi ya da topraklarından sürüldü. 1847'de, Batı Avustralya'dan bir yerleşimci, "ülkeyi ele geçirdik, sakinlerini, sağ kalanlar yönetimimize boyun eğmeyi çıkarlarına uygun buluncaya dek vurduk" diye övünebiliyordu. Avrupalılar, alışkanlık olmuş büyüklenmeleriyle, eylemlerine Tanrı katından meşruluk dayanağı bulmayı başarıyordu. Presbiteryen rahip J. D. Lang 1856'da, şöyle vaaz veriyordu: "Tanrı dünyayı yaratırken onun, kaynaklarını değerlendirmekten Avustralya yerlileri kadar aciz adamlar tarafından kaplanmasını asla istememiştir. Beyaz adam, yerlilerin toprağına gelip yerleşerek, yalnızca yaratıcının niyetlerini yerine getirmiştir". Bu vaaz da, *Morton Bay Yerli Dostları* adlı bir kuruluşa verilmişti.

Hastalıklar, yerli nüfusun çöküşünde, Kuzey Amerika'daki gibi kilit bir rol oynadı. Avrupalılar'la teması izleyen yüzyıl içinde bütün yerlilerin üçte birinin çiçek hastalığından öldüğü hesaplanmıştır. Kıyımlar, hastalıklar, yitirilen kaynaklar, yerli nüfusun, belki de 750 bini geçen 1788 toplamından 1888'de 60 bine düşmesi sonucunu vermek üzere birleşmiştir.

1960'ta, Avustralya'nın beyaz nüfusu dört milyona yaklaşırken, yerli nüfus pek değişmemişti.

Öyleyse Avustralya tarihi, yer değiştiren bir sınırın tarihidir. Saldırganca yayılan bir Neolitik nüfus ve bağıntılı türler, o sınır boyunca, nüfusu daha az yoğun olup daha yavaş büyüyen bir takım avcı-toplayıcıları, hastalıklardan ve bildiğimiz şiddetten yararlanarak geriletmiştir. Yaşayakalan Avustralya yerlileri, avcı-toplayıcıların ezeli seçenekleriyle karşı karşıya kalmıştır: Ya karşı koy ya kaç ya da bir tarım toplumunun en alt katına katıl.

Yerliler, bugün bile, Avustralya toplumunun ta dibindedir. Dünyanın en zengin ekonomik sistemlerinden biriyle çevrili olmakla birlikte, ömür beklentileri ancak Hindistan ve Orta Afrika'yla karşılaştırılabilecek kadar düşüktür. Önlenebilir bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanan yerli ölümleri beyazların ortalamasından hâlâ üç yüz kat fazladır, Batı Avustralya'da yerliler arasındaki bebek ölüm oranıysa Bangladeş'in üstündedir. Yerlileri bir ölçüde dikkate alan adı duyulmuş birkaç kadastro mahkemesi, ırkçı politikacıların tepkisine yol açmış, gerçekteyse hemen hemen etkileri olmamıştır. Yerli toplulukların topraklarının madencilik ve tarımla ilgili çıkarlar uğruna sahiplenilmesi ve bunun sonucundaki yoksulluk ve hastalıklar günümüzde de sürmektedir.

Avrupalılar'ın yerli toplulukları zorla dağıtma çabası da. 1997 tarihli bir İnsan Hakları ve Fırsat Eşitliği Komisyonu raporu, yerli ailelere yönelik sistemli bir hak ihlalleri kampanyasının yirminci yüzyılın büyük bölümünde sürdüğünü ortaya çıkarmıştır. 1910 ile 1970 arasında yerli çocukların üçte biri bulan bir bölümü, belki toplam 100 bin çocuk, toplumlarını yıkmaya dönük, tasarlanmış bir girişimle ailelerinden zorla

alınmıştır. Beyaz misyonlarında, sığır çiftliklerinde, evlatlık oldukları evlerde, çoğu kez korkunç koşullarda, nerede olduklarının bildirilmediği akrabalarıyla, dostlarıyla hiçbir bağlantı kurmaksızın çile doldurmuşlardır. Başka yerlerde, yerli kadınlar, Sydney'deki antropoloji profesörünün 1930'da hâlâ "en aşağı ırk" dediklerinin çoğalmasına son vermek için zorla kısırlaştırılmıştır.

Öyle ya da böyle, hemen hemen bütün yerli dilleri, şaşırtıcı biçimde, yirminci yüzyıla dek varlıklarını sürdürmüştür. Ancak yerinden edilmiş, dağıtılmış diller yeni konuşucular edinememiş, eski konuşucularını bile koruyamamıştır. Sömürgecilik öncesi Avustralya'nın 260 kadar benzersiz dilinden en az yüzü ölmüştür bile. Yüz dilin daha soyunun tükenmesi yakındır. Bugün çocukların öğrendiği dillerse 20'den azdır.

Yeni Zelanda tarihi kimi bakımlardan benzer bir öyküdür. 1840'ta, adayı 100 bin Maori'yle paylaşan 2.000 beyaz yerleşimci vardı. 1854'e gelindiğinde, beyazların sayısı 32 bine yükselmiş, Maoriler'in sayısıysa yüz yıl boyunca üstüne çıkamayacağı yaklaşık 60 bin düzeyine düşmüştü. Bu arada Avrupalı nüfus artmaya devam etti. Değişmenin nedenleri Avustralya'dakilerle büyük ölçüde aynıdır. Polinezyalı bir çiftçi halkı olan Maoriler'in küçük köpeklerden başka evcil hayvanları yoktu. Gerçekte adaya vaktiyle uçmuş bir yarasa türüyle Maoriler'in yanında gelen köpekler ve fareler sayılmazsa, Yeni Zelanda'nın yerli memelisi yoktu. Kitle hastalıklarına da hiç maruz kalmamışlardı. Çok geçmeden Avrupalı hastalık salgınlarına yenik düştüler.

Yeni Zelanda'da yaşanan, aynı zamanda, Avrupa *biota*'sının yayılması deneyimidir. Avrupa yaban otları iç bölgelere

Avrupalılar'ın kendilerinden daha hızlı yayılıyordu. Avrupa ekinleri, Avrupa hayvanları peyzajı ilhak etti. Maoriler olup bitenin farkındaydı. Tamati Waaka Nene 1840'ta soruyordu: "Toprak çoktan gitmedi mi? Söz geçiremediğimiz adamlarla, yabancılarla -aynı zamanda otlarla, çimenlerle- kaplı değil mi, baştan başa?" Topraklarını korumak üzere krallıkla anlaşmalar imzaladılar ama yabancıların dürüstlüğüne biçtikleri değerin fazla cömert olduğu ortaya çıktı ve yüzyılın ikinci yarısında iyi örgütlenmiş ve kıran kırana bir askeri direnişe başladılar.

Sonuçta, Yeni Zelanda'yı bir Avrupa peyzajına dönüşmekte geri döndüremediler. 1981'de Yeni Zelanda 2,7 milyon beyazla, 70 milyon koyun, 8 milyon inekle ve 326 bin ton buğday üreten tarlalarla doluydu. Bütün bunlar Avrupa türleridir ve Avrupa dili konuşan bir nüfusun denetimindedir.

Maori dili hâlâ tehlikede olmakla birlikte, durumu başka birçok yerli dilinki kadar kötü değildir. 100 bin Yeni Zelanda yerlisi Avrupalılar'la ilişkiye girmeden önce, hatırı sayılır lehçe farklarının varlığına karşın, Avustralya'nın en eskilerinden farklı olarak, ortak bir dili paylaşıyordu. Dolayısıyla, Maoriler'in, altında toplanabilecekleri tek bir çatı vardı. Maori dili bugün de 50 bin kişi tarafından konuşulmaktadır. 400'ün üstünde Maori okulu vardır, Maori dili yazılı olarak yaygındır, hukukta da kullanılmaktadır. Gerçekten, 1987'de Maori dili İngilizce'yle birlikte Yeni Zelanda'nın resmi dilleri arasında yerini almıştır. Bütün bunlar, dil için umut verici gelişmeler. Ne var ki, tehlike geçmiş değil. Maori dilinin eviçi dili olarak gösterdiği gerileme giderilememiştir, bu başarılmadığı sürece de konumu tehlikede kalacaktır.

Dokunulmamış dünya

Avrupa'nın, insanlarını, bitkilerini, hastalıklarını ve dillerini Amerika'ya ve Okyanusya'ya yayan biyolojik genişlemesi, birçok bakımdan, binlerce yıl önce tarımı Avrasya'da yaymış olan gelişme dalgalarının uzantısından ibaretti. Sanki Hint-Avrupalı tarımcıları İngiltere ve Portekiz kıyılarına getiren dalga, yayılmalarının sürmesine uygun deniz vektörleri bulununcaya dek, beş bin yıl boyunca durdurulmuştu, o kadar.

Neolitik dalgalar gibi Avrupa yayılmaları da sınırlarında yaşayan daha seyrek yerleşimli halklar için yıkıcı olmuştur. Yanlarında, yörelerinde yabancı halkların, yabancı türlerin yayılması, çevreyle karşı karşıya gelme biçimlerini kökten değiştirdi. Ölmemişlerse, yer değiştirmekle özümsenmek dışında pek seçenekleri yoktu. Diller de bu ekolojik paketin parçasıydı, yerli çeşitler kovuluyordu. Bu dalgayla önceki arasındaki fark, önceki dalganın, hiç değilse, yayılan tarımcılar yerel topluluklara ayrıldıkça yeni bir çeşitlilik yaratmış olmasıydı. Yayılan Avrupalılar'sa, tersine, modern haberleşmeleriyle, yazıyla ve devletlerle birbirlerine o denli bağlanmışlardı ki, yayılmaları büyük ölçüde bağdaşık kalan bir dalga oldu.

Neolitik dalgalar gibi, Avrupa yayılmaları da sonuçta coğrafya ve ekoloji tarafından sınırlanmıştı. Alfred Crosby'nin gösterdiği gibi, Avrupa sisteminin en iyi yayıldığı alanlar, Avrupalılar'ın maiyetindeki türlere uygun ılıman iklimleriyle Avrupa'ya benzeyen alanlardı.

Az çok boş da olmaları gerekiyordu. Yoğun tarım uygulayan geniş Çinli ve Hintli nüfusu varken Asya bir seçenek olamazdı. Yaz-kış çevrimi olmayan nemli ekvator iklimleri Avrupa tarımına elverişli değildi. Bu bölgelerde, Avrupalılar'ın bağışıklık sistemi, Amerika yerlilerine oynadığı oyuna

gelmiştir. Tropikal Afrika ve Büyük Okyanus'un "beyaz adam mezarları"na yerleşme girişimlerine muazzam ölüm oranları eşlik etmiştir. Örneğin, on sekizinci yüzyılda Batı Afrika'ya gönderilen İngilizlerin yarısı bir yıl içinde ölmüştür. Tek istisna, Avrupalılar'a anakaranın geri kalanına oranla konuksever davranan, ılıman iklimli Güney Afrika'ydı. Burada dikkate değer bir Hollandalı ve Britanyalı varlığı kurumlaşmış, ancak yukarısındaki dönence çevresine asla yayılamamıştır.

Avustralya'da Avrupa kökenli nüfuslar bulunurken Yeni Gine'de bulunmaması, Güney Afrika'da bulunup Zaire'de bulunmaması, Arjantin'de Ekvador'dakinden daha çok beyaz yüz olması bundandır. Avrupa yayılmaları, ağırlıkla Avrupalı halkları, Avrupa bitki ve ve hayvanlarından oluşan peyzajları ve tabii Avrupa dilleriyle "yeni-Avrupa"lar yaratmıştır. Bu yeni-Avrupa'lar, ekvatorun her iki yanında, daha çok Avrupa'nın enlem derecelerinde yer alıyordu. Bütün dünyayı kaplayamazlardı.

On dokuzuncu yüzyılın sonunda, artık Amerika'nın büyük bölümünü, Avustralya'yı, Yeni Zelanda'yı ve Güney Afrika'yı kaplayacak kadar genişlemiş Avrasya çevresi ile "dokunulmamış dünya" arasında keskin bir bölünme vardı. Dokunulmamış dünya tropikal Afrika'yı, Güneydoğu Asya adalarını, Yeni Gine'yi, Büyük Okyanus adalarından kimilerini ve daha birkaç tropikal sığınağı kapsıyordu. Buralarda, yayılıcı dev Avrasya dillerinin ayak basacağı yer hemen hemen yoktu. Ticaret merkezleri, hatta politik egemenlik kurulmuştu ama bunların doğası, Avrupalılar'ın yeni-Avrupa'ları işgalinden bütünüyle farklıydı. Demografik ve tarımsal etkileri en alt düzeydeydi, geleneksel dil dengesiyse büyük ölçüde hâlâ hüküm sürüyordu.

Şu ya da bu nedenle, dokunulmamış dünya aynı zamanda dünyanın dil çeşitliliğinin büyük bir bölümünü -belki bütün dillerin üçte ikisini- barındırmaktadır. Avrupa yayılması yavaşlayınca bu bölgeler artık güvendeymiş gibi geliyor. Oysa değiller. Biyolojik dalganın ardından gelen başka türlü bir süreç şimdi dev dilleri yeni bölgelere yaymaktadır: Buna ekonomik dalga adını veriyoruz.

ALTI

Ekonomik Dalga

[Amerika Yerlileri'nin] Trajedisi daha büyük bir modernleşme ikilemini gösteriyor: Ya değiş ya yenil. Hem *değiş* hem *yenil.*

-David Landes

Son beş yüz yıl boyunca Avrupa nüfuslarının, bitkilerinin, dillerinin, Yeni Dünya'nın büyük bölümünde, Avustralya ve Yeni Zelanda'da, yerlilerin yerini aldığını görmüş olduk. Bu yayılma dalgasının sonuçta coğrafyayla sınırlandığını da gördük. Avrupa-dışı Avrasya'nın büyük bölümü zaten yoğun tarımcı nüfuslarıyla doluydu. Nemli dönenceler Avrupalılar'ın kolonileşmesi bakımından sağlıksız ve zorluk çıkarıcıydı. Dolayısıyla, bu bölgelerde Avrupa kökenli büyük nüfuslar yoktur, bugün nüfusu kararlı ya da düşmekte olan Avrupalılar da coğrafi alanlarını artık genişletmemektedir.

Dünyanın geri kalanında -örneğin, her ikisi de dil çeşitliliği bakımından zengin olan Afrika'da ve Büyük Okyanus'un dönencelerarası kuşağında- yerli dillerden arta kalanları, yayılan egemenlik karşısında güvende sayabilirdik. Gelgelelim, bu bölgelerde dillerin durumuna bir bakınca, böyle olmadığı görülüyor, insanların yerdeğiştirmeleriyle bağıntısı olmaksızın gerçekleşen birçok egemen dile geçiş örneği var.

Bir kez daha Papua Yeni Gine'deki Gapun köylülerini

düşünün. Gapun'da yörenin geleneksel dili Tayap'tan, Papua Yeni Gine'nin ulusal dilleri arasında yer alan, İngilizce'ye dayalı bir kreol olan Tok Pisin'e geçiş süreci işlemektedir. Bu geçiş, gözünü toprak hırsı bürümüş Avrupalılar, Gapun'u kapladığı için olmuyor. Yeni Gine'nin başka yerlerinden gözünü toprak hırsı bürümüş insanlar geldiği için de olmuyor. Köy halkının ölümlerle tükenmesi, dağıtılması ya da yerinden edilmesi de söz konusu değil. Doğrusu, uğraşları ve geçimlik yaşam biçimleri şimdilik pek değişmemiştir.

Değişen, daha az somut, gözlenmesi o kadar kolay olmayan ama bir o kadar güçlü bir şeydir. İnsanlar Tok Pisin'i çağdaş dünyanın büyülü bir çekiciliği var gibi gelen ekonomik olanaklarıyla ilişkilendirir olmuştur. Dillerini değiştirmekle, tıpkı Avusturya, Oberwart'taki genç kadınların Almanca'yı ekonomik değerini daha büyük gördükleri için Macarca'ya yeğlemesi gibi, gelişmiş ekonominin dünyasıyla simgesel bir bağ, o dünyaya giriş izni kazanmaya çalışmaktadırlar. Gapunlular için bu ekonomi, kanoyla birkaç gün çeken kentlere yeri geldikçe gidip gelmeleri, göçmenler, göçmenlerin dönüşte getirdiği nesneler ve süzgeçten geçirilmiş bilgiler yoluyla karşılaştıkları bir düşünceden ibarettir henüz. Ne var ki, bu düşüncenin dil kullanımında değişime yol açmaya yetecek güçte olduğu anlaşılıyor. Papua Yeni Gine'nin dünyadan daha az kopuk bölgelerinde insanlar İngilizce'yi ekonomik gelecekleri sağlayacak dil olarak görmektedir. Oysa ücra Gapun'da köylülerin gelişmeyi algılayışında İngilizce'nin oynadığı bir rol yok gibidir. Yayılan dilse Tok Pisin'dir.

Bir başka örnek olarak, Cornwall dili gibi küçük bir Avrupa dilini alabiliriz. Cornwall dili bir zamanlar İngiltere'nin güneybatısının gelişen diliydi ama on yedinci yüzyıldan beri

bu dil neredeyse konuşulmamaktadır. Cornwall halkı ölüp gittiği ya da yerlerinden edildiği için değil. Tersine, geleneksel yaşam ortamlarında kalıp sayıca çok arttılar ama yavaş yavaş, özgün dillerine yer bırakmamacasına, başka bir dili -İngilizce'yi- benimsediler. Çağdaş dil yitimlerinin çoğu, hastalığın ortadan kaldırdığı Brezilya yerlilerinden ya da soykırımla yok edilen Tasmanyalılar'dan çok Cornwall ya da Tayap örnekleriyle ortaklık taşımaktadır. Bu besbelli farklı bir süreçtir, yol boyu dillerini yayan insanların yayılması değil de, insanlar yerlerinde dururken belli etmeden gerçekleşen bir geçiş.

Bu çeşit dilsel geçiş, Avrupalı kolonicilerin meydana getirdiği biyolojik geçişe pek benzemez. Bir biyoloji örneksemesi varsa şudur: Bir türler kümesinin (insanlar, tarım bitkileri, çiftlik hayvanları, hastalıklar) periferiye yayılması yerine, periferinin yerli türlerinin, oldukları yerde kalmakla birlikte, merkezin türlerinin özelliklerinden kimilerini edinmesi. Böylesi bir süreç, neredeyse bize özgü olan, kural ve uygulamaları kültürel olarak aktarma yeteneğimizin ürünü olduğu için, bizimkinden başka türlerde bulunmaz.

Cornwall dilini alıp götüren, görünüşe göre Tayap'ı da alıp götürmekte olan süreç, geçen bölümde betimlenenden ayrıdır ve ayrıca açıklanması gerekir. Bu binyılda başlamış, en belirginleri Avrupa dilleri olmakla birlikte kesinlikle bunlardan ibaret olmayan birkaç büyük dili geniş alanlara yaymıştır. Bu da, biyolojik yayılma gibi dalga benzeri bir devinim oluşturmuştur, dalganın ileri doğru momenti de, önündeki ve arkasındaki insanların farklı güç düzeylerinin ürünüdür. Biyolojik örnekte, dalganın arkasındakilerin ekolojik gücü vardı, sayıları daha çoktu, beraberlerindeki tarım bitkileri ve çiftlik hayvanları kümesi üstündü, nüfus artış oranları daha yüksek-

ti, en önemlisi de, hastalıklara daha dirençliydiler. Bu güç onları ileriye, dalganın öbür yanındakileri de unutulmaya itti.

Dilsel geçiş örneğindeki güç farkıysa, bununla ilişkili olsa da başkadır. Kelt dilleri konuşulan bölgelere İngilizce'yi, Gapun köyüne Tok Pisin'i sokan, öncelikle, metropol dilinin konuşucularının ekonomi oyununda yalnızca baskın çıkmasına değil, başlı başına oyunun kurallarını tanımlamasına olanak veren bir ekonomik üstünlüktü.

Egemenliğe yükseliş

İngilizce ile Cornwall dili ya da Tok Pisin ile Tayap arasındaki fark, birbirinin karşıtı olan *metropol* ve *periferi* terimleriyle kavranabilir. Metropol dilleri, sanayileşen Britanya'daki İngilizce ya da gelişmekte olan bir ülkedeki kentli seçkinler gibi egemen bir ekonomik ya da toplumsal sınıfla ilişkilidir. Ayrıca, Londra ya da Port Moresby gibi ekonomik olarak önde gelen merkezi yerlerle ilişkileri vardır. Periferi dilleriyse, tersine, ekonomik olarak daha az gelişmiş alanlarla ve daha küçük bir ekonomik roller ve işlevler dizisiyle sınırlıdır. Örneğin, İngilizce, uluslararası mali işlemlerde, havacılıkta, bilgisayarlarda, dinsel metinlerde, televizyonda, uluslararası hukuk sisteminde ve daha bir çok alanda kullanılmaktadır. Bunu Nijerya dili Hórom gibi küçük bir dille karşılaştırın. Hórom dili, belli başlı tek ekonomik etkinliği tarım olan küçük, oldukça özerk bir topluluk tarafından kullanılmaktadır. Hóromlular öğretmenlik, kurumlaşmış din, uzak yerlerle ticaret, hukuk gibi herhangi bir başka alanda ekonomik roller üstlenmek ister ya da buna zorunlu kalırsa, kendilerini dile getirmek için başka bir dil kullanmaları gerekir. Öte yandan, İngilizce dünyanın birçok bölgesinde tarımcılar tarafından

kullanılmaktadır. Dolayısıyla, İngilizce ve Hórom konuşucuları için var olan rol kümeleri arasında bir bakışımsızlık vardır. İngilizce'nin roller kümesi Hórom dilininkini içerir ve bu kümeye daha birçok rol katar. Bu anlamda Hórom dili periferi dili, Nijerya'nın ulusal dili İngilizce ise metropol dilidir.

İkinci Bölüm'de, dillerin ikili katmanlaşması düşüncesini tanıtırken açıkladığımız gibi, metropol/periferi ayrımı ilişkiye bağlı bir ayrımdır; bir bağlamda metropol dili olan dil, bir başkasında periferi dilidir. Örneğin, Kenya ve Tanzanya'da birçok okul Svahili'yi eğitim dili olarak kullanmaktadır. Başka etnik topluluklardan olup da belli bir eğitim düzeyine gelmek isteyen insanlar Svahili öğrenmek zorundadır. Demek ki, diyelim, Maasai çobanlarının Maa diliyle karşılaştırılınca, Svahili metropol dilidir. Oysa üniversite düzeyinde İngilizce esastır, çünkü el altındaki basılı malzemenin büyük bölümü İngilizce'dir. Dolayısıyla, bu düzeyde, İngilizce karşısında Svahili periferi dilidir.

Hiçbir dilin metropol dili ya da periferi dili olmasına neden olacak, doğasında saklı özellikleri olmadığını bir kez daha vurgulamak çok önemlidir. Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi, Tuyuka dili, kovuşturma aracı olarak bir takım üstünlükler gösterebilirdi ama bu işlevle hiç kullanılmıştır. Tıpkı Hórom ve Tayap dillerinin eğitim ve bilim dili olarak hiç geliştirilmemiş olması gibi. Gerçekte her dil, belki salt birkaç yeni sözcüğün katılmasıyla, her amaca yöneltilebilir. Demek ki periferi olmayı belirleyen, dilin kendisi değil, konuşan insanların ekonomileri ve toplumları arasındaki ayrımlardır.

Avrupa ve Kuzey Amerika'nın besbelli başka her yeri periferiye çeviren âdeta küresel bir merkeziliği var. Daha ye-

rel ölçekte, hemen hemen her ülkenin kendi merkezleri ve periferileri vardır ve hemen hemen hepsinin sınırlarında da periferi dilleri gerilemektedir. Dolayısıyla, merkez-periferi eşitsizliğinin nereden geldiğini sormamız gerekiyor.

Böylesi eşitsizlikler, erken biçimlerinde binyıllardan beri vardır. İÖ dördüncü binyılda Batı Avrasya'da, ikinci binyılda Çin'de, biraz daha sonra da Afrika'da ve Amerika'da büyük devletler ve imparatorluklar kurulmaya başlandı. Bu süreçte, çoğunlukla, yöneten sınıflar egemenliklerini çeşitli diller konuşan halkları kapsayacak biçimde genişletmeyi başarıyordu. Bu türden imparatorluklar içinde metropol dili-periferi dili ayrımı artık vardı.

Metropol dilleri merkezi yerlerin ve seçkin sınıfların dilleriydi. Papua Yeni Gine'de gördüğümüz türden yerel, eşitlikçi ikidillilik hep yaygın olmuştur. Metropol dillerinin çıkışı, insanların kökten farklı ekonomik rolleri oynadığı, biraz farklı bir ikidillilik anlamına geliyordu: Ormanda iki toplayıcı kümesi gibi eşit olmayan, kıyıdaki bir toplayıcıyla iç bölgelerden bir avcı gibi tamamlayıcı da olmayan roller; bir tarafın umabilecekleri, öbür tarafınkileri kapsıyan bir kümeydi. Kuşkusuz, insan tarihinin daha eski evrelerinde komşu toplumlar arasında güç farkları olmadığını ileri sürmek safça olur. Yerel egemenlik ve bunu yansıtan yerel dil geçişleri olmuştur, ancak büyük nüfuslu, politik olarak karmaşık toplumların doğuşu, bu türden eşitsizliklerin boyutlarını çok büyütmüştür.

Metropol dilleri-periferi dilleri karşıtlığının köklerini bundan beş bin yıl kadar öncesine, çok etnili devlet toplumlarının doğuşuna dayandırdık. Ancak bu, periferi dillerinin beş bin yıldır gerilemekte olduğu anlamına gelmez. Günümüzden önceki çağlarda, periferilerin yerel dilleri büyük öl-

çüde esneklik göstermişe benziyor. Neden böyle olduğunu açıklayacak iki etmen var.

İlkin, sıradan insanlar için yerel topluluk dayanışmasına duyulan gereksinim, politik durum ne olursa olsun, hâlâ en önemli gereksinim olarak kalmıştır. İkincisi, merkezlerle periferilerin bütünleşmesi yakın zamanlara değin oldukça sınırlı kalmıştır. Bütün bir endüstri-öncesi dünyada tarımdışı etkinliklerdeki nüfusun yüzdesi bugüne değin düşük, genellikle yüzde 10'un altında kalmıştır. Birçok seçkin yapının -akla piramitler geliyor- görkemine karşın sıradan insanlar için, hiçbir hissedilir ekonomik gelişme, devlet ekonomisine katılmaları sonucunda gerçekleşmeyecekti.

Seçkinlerle etkileşim büyük ölçüde, zaman zaman alınan bir vergiyle ve belki arada bir savaşmak ya da onlar için çalışmakla sınırlıydı. Çok zaman, çiftçilerle seçkinler arasında yer alacak gruplar ya da muhtarlar, görevliler, tacirler gereksinilirdi, bu insanların da ikidilli olması gerekirdi. Ancak bu gruplar oldukça küçük kalmış, sınıflar arasındaki geçişler de son derece sınırlı olmuştur. O imparatorluk altında mı, bu imparatorluk altında mı olunduğu, ülkedeki günlük haberleşme açısından pek az şeyi değiştiriyordu. Olsa olsa, insanlar dağarlarına yeni bir boyutu -bölgenin *lingua franca*'sını- ekliyorlardı ama yerel dili yitirmiyorlardı.

Seçkin sınıflar uyruklarının dillerini değiştiremedikleri gibi, kendi dillerini yitirdikleri de oluyordu. Batı Afrika'nın Fulani emirlerinin, İngiltere'deki Norman soyluluğunun, hatta daha yakınlarda, İrlanda'da yerleştikten sonra ardıllarından birçoğu 1700'e kadar İrlanda dilinin tekdilli konuşucularına dönüşen Cromwellciler'in durumu böyleydi. Demek, aşağı yukarı geçimlik düzeyde işleyen kırsal bir ekonomi

sürerken, seçkinler uyrukları arasında dil yitimine yol açacak kadar etkili değildi. Bu örüntünün apaçık birkaç istisnası içinde Güney Avrupa'nın kimi bölgelerini Romalı'laştırmayı başaran Roma İmparatorluğu ile belki, uzun süreli Mandarin egemenliğinin konuşmada pek olmasa da yazıda büyük ölçüde birörnekliğe yol açtığı Çin yer alır.

Bugünkü durum çok farklı. Dünyanın hemen hemen her yerinde metropol dilleri periferi dilleri pahasına inanılmayacak bir hızla ilerliyor. Dengeyi alt üst eden olay, bizce, bu binyılda dünya toplumlarından birkaçında gerçekleşen ekonomik *kalkış*'tır. Tarımın doğuşu gibi, bu da dünya tarihinde benzersiz bir olaydır. İnsanlık gününün ilk yirmi üç saati boyunca gerçekleşeceğinin hiçbir belirtisini göstermemişken, son yirmi dakikada öylesine alt üst edici ve eşitsiz bir biçimde gerçekleşmiştir ki, vuruş dalgaları şimdi dünya dilleri içinden çınlamaktadır.

Ekonomik kalkış (takeoff)

Gelişmiş dünyadaki ekonomilerin son birkaç yüz yıl boyunca geçirdiği dönüşüm çarpıcıdır. Toplumlar Neolitik Çağ'dan beri artıürün üretmiştir. Ancak o artıürün az sayıdaki seçkinlerce sonuçsuz biçimlerde tüketilmeye yatkındı. Seçkinler hiçbir zaman nüfusun küçük bir yüzdesinden fazlasını oluşturmuyordu, büyük çoğunluk içinse pek sınırlı ekonomik rol seçenekleri vardı. Ömür beklentileri düşük kalıyordu, gelirler mevsimden mevsime, yıldan yıla değişse de genel bir yükselme eğilimi göstermiyordu.

Bu binyılda, esas olarak Avrupa'da gerçekleşen sanayi devriminin sonunda, gelişmiş ekonomilerin görünümü çok değişmişti. Olağanüstü verimlilik artışları, birçok insanı top-

raktan, çok daha büyük bir meslek çeşitliliğine doğru kurtarmıştı. Artıürün çok daha yaygın biçimde paylaşılıyor, kökten iyileşen barınma ve beslenmeye katkısı oluyordu. Bu da daha önce görülmemiş ömür beklentilerine yol açtı. Sürekli artan bir hızda yeni teknolojiler gelişiyordu. En önemlisi, insanların (henüz tümünün değilse de) çoğunun gerçek gelirler ve fırsatlara ilişkin uzun dönemli beklentisi durgunluktan büyümeye doğru değişmişti.

Bu dönüşümün kesin olarak nasıl açıklanacağı, iktisatçılar arasında hâlâ tartışmalı bir konudur. Kuşkusuz, Avrupa'nın sık nüfusu bir etkendir, çünkü kalabalık nüfus ekonomik uzmanlaşmaya ve yoğunlaşmaya destek olur. Ne var ki, Hindistan da, Çin de Avrupa'dan daha yoğun nüfusluydu ama böyle bir dönüşüm geçiremediler. Öyleyse başka gerekli koşullar olmalı. Belki, Çin'deki yekpare devlet gücüyle belirgin karşıtlık oluşturan birçok küçük Avrupa devletinin aralarındaki yarışma, yararlı bir uyarıcı olmuştur. İstikrar da önemlidir: Avrupa on dokuzuncu yüzyıla kadar ağır ve yıkıcı açlıklara, âfetlere uğramaya devam etmişse de, bunlar belki de Asya'dakiler kadar önemli değildi, uzun dönemde daha büyük yatırımlara ve birikime olanak tanıyordu. Son olarak, sömürülmeye başlanan denizaşırı kolonilerden Avrupa'ya 1500'den sonraki muazzam sermaye akışını dikkatten kaçırmamalıyız. Bu akışın iki taraf için de sonuçları oldu: Metropol bölgelerinin hazinelerini şişirirken, periferileri ekonomik olarak daha da bağımlı kıldı. Böylece, insan yığınları ve kaynaklar, bütün dünyayı yeniden yapan bir toplumsal, politik, ekonomik çevrime yakalanmıştı.

Ekonomik *kalkış* madalyonunun iki yüzü vardır ve dillerin yazgısı üzerindeki etkisini anlamak bakımından her ikisi

de önem taşıyacaktır. Bir yandan, gelişmiş ekonomilerde, olağanüstü yeni teknolojilere, daha kazançlı mesleklere, yükselen bir hayat standardına gözle görülür biçimde olanak sağlamaları dolayısıyla güçlü bir çekim etkeni vardır. Öte yandan, ekonomik *kalkış* seçkin sınıfları sürekli daha iyi silahlarla, daha büyük ordularla, insanları denetlemeye ve beyinlerini yıkamaya yönelik birçok başka teknolojiyle donatarak onlara olağanüstü iktidar kazandırır. Bu seçkinlerin, insanları kendi ekonomik çıkar alanlarına katılmaya zorlamakta güçlü çıkarları vardır. Daha geniş bir çıkar alanı daha çok kâr demektir. Çoğunlukla zorlarlar da. Bu "itme" etkeni, sonraki tarihi anlamak bakımından ekonomik gelişmenin doğasındaki "çekme" kadar önemlidir. Gerçekte, ekonomik *kalkış'ın* itici gücünün insanların hayat standardını geliştirmek olmadığı unutulmamalıdır. Bu türden gelişmeler önceden kestirilemeyen ve arızi birer yan etkidir. Büyümeyi ileri iten motor, kapitalistler arasındaki dilsiz ve kör ekonomik iktidar yarışıydı. Dolayısıyla ekonomik *kalkış'ın* tarımın doğuşundan daha soylu bir dürtüsü, daha yüce bir dehası yoktu. Daha çok, insanlar arasındaki asırlık bir etkileşim kalıbı, hasbelkader doğru çıkan coğrafya koşullarında sahnelenince, beklenmedik bir dönüşüme yol açmıştı.

Ekonomik *kalkış'ı* on sekizinci-on dokuzuncu yüzyılların Sanayi Devrimi'yle eş anlamlı saymaya yatkınızdır. Gerçekte, ekonomik büyümenin izlediği yol çok daha önce, büyük olasılıkla İS 1000 sıralarında dönüşüme uğramıştı. O sıralarda Avrupa'nın metropol ekonomilerinde, tarımsal verimlilik, su ve yeldeğirmenleri gibi teknoloji yatırımları, pazara katılma ve ekonomik uzmanlaşma artmaktaydı. Ortaçağ sonlarında feodalizmin son bulması ve etkin emek piyasalarının ortaya

çıkmasıyla kapitalist ekonomi esas olarak yerini edinmişti. On dördüncü yüzyıla gelindiğinde, Fransa, Britanya ve Almanya'daki nüfusun hemen hemen yüzde 15'i köylü konumundan çıkmıştı ve toprak işlemiyorlardı. Bu yüzde Papua Yeni Gine'de bugün bile kabaca aynıdır, Çin'deyse 1880'lerde ancak yüzde 2'ydi. Avrapa ekonomisinin genel olarak izlediği yol, ister gelirlerle, ister hayat kalitesi göstergeleriyle ölçülsün, yaklaşık bir binyıldan bu yana kesintili ama kalıcı bir artış göstermektedir.

Büyük dönüşüm mekân bakımından eşitsiz biçimde gerçekleşti. En azından başlangıçta, başka hiçbir yerde değil de ancak Avrupa'da olduğu tartışma götürmez. Avrupa içinde bile, birkaç metropol -güney İngiltere iyi bir örnektir- komşuları sürünürken seddi aşmıştır. Sonuçtaki dil yitimi dalgasının koşullarından biri de bu gelişim eşitsizliğidir.

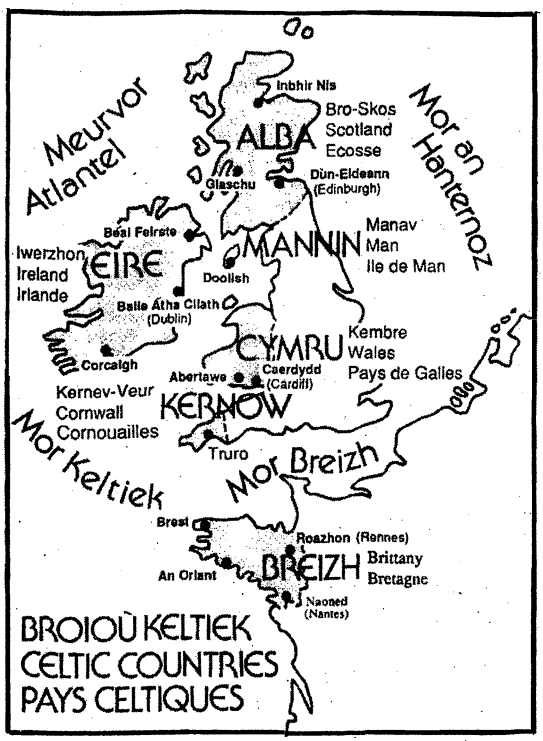
Ekonomik *kalkış* metropol dilleriyle periferi dilleri arasındaki farkları son derece büyütmüştür. Metropol ekonomileri dar seçkin zümrelerini desteklemek için artıürün elde etmekle kalmıyor, yeni ekonomik roller ve fırsatlar, daha yüksek yaşam standardı beklentisi, olağanüstü üretim ve denetim teknolojileri sunabiliyorlardı. Bugün her anakarada gördüğümüz süreç böylece gerçekten başladı. Metropol ekonomisinin kenarlarında kalanlar, metropolün parasını, ticaret hadlerini, bir de -bizim amaçlarımız açısından en can alıcısı- dilini benimseyerek emildi, periferinin ekonomisi ve dili yıkıma uğradı. Bu sürecin "çekim" etkenlerine dayalı bir özgür seçim süreci olarak mı, "itme" etkenlerine dayalı bir baskı süreci olarak mı görülmesi gerektiği karmaşık bir sorundur. Ne var ki, on yedinci yüzyıl Cornwall halkını İngilizce'yi benimsemeye sürükleyenin, bugün Gapun halkını Tok Pisin'e

sürükleyen olguyla tıpatıp aynı olduğu gerçeğinden kaçmak mümkün değildir; bu olgu da metropol ve periferi toplumlarının ekonomik güçleri arasındaki büyük farktır.

İlk kurbanlar: Kelt dilleri

Kelt dilleri bir zamanlar Avrupa'nın büyük bölümünde konuşuluyordu, ekonomik *kalkış*'ın öngününde de İrlanda'da, batı Britanya'da ve Kuzeybatı Fransa'da egemendiler. Galce yalnızca bugünkü Galler'de değil, İngiliz kentleri Herefordshire, Gloucestershire, Shropshire'da da konuşuluyordu. Bir kolu Batı İskoçya'yı kolonileştirmiş olan İrlanda dili savaşkanca yayılıyordu. Bu kol İskoçya Gaelcesi'ni ortaya çıkaracaktı. İrlanda dili, çok sayıda manastırda kök salmış, edebiyat ve bilim bakımından bir altın çağ yaşamaktaydı. Cornwall'da, Man Adası'nda, Brittany'de ve İngiltere'nin kuzey ucunda baştan başa Kelt dilleri konuşulmaktaydı.

Sonraki yaklaşık dokuz yüz yıl boyunca İngilizce ve Fransızca ilerledikçe bütün Kelt dilleri yavaş yavaş geriye itildi. Kuzey İngiltere'de konuşulan, bugün yalnızca kendine özgü rakamlarından bildiğimiz Cumbria dili belki on ikinci yüzyıl başında ortadan kalkmıştı bile. Cornwall dilinin gerilemesi, daha İS 1000'de, konuşulduğu alan yaklaşık yüz mil uzunluğundayken başlamışa benziyor. 1700'e gelindiğinde, İngiltere'nin güney ucundaki Penzance dolaylarında toplanmış ancak 5 bin kadar Cornwall dili konuşucusu vardı. Cornwall dilini anadili olarak konuşanların sonuncusu Dolly Pentreath 1777'de öldü. Doğum tarihi bilinmiyor, zaman zaman yüzün üstünde olduğunu da ileri sürmekle birlikte, büyük olasılıkla seksenlerinin sonundaydı. Yirmi yaşına kadarsa hiç İngilizce öğrenmediği söylenmektedir.



Harita 6.1: Kelt ülkeleri haritası

[Maryon McDonald'ın We Are Not French*'inden (Routledge, 1989, s: 323) yeniden basılmıştır]*

İskoçya ile İrlanda arasındaki adada 1500 yıl boyunca konuşulmuş olan Man dili daha on yedinci yüzyıldan beri orada İngilizce'yle yan yana yaşamaktaydı. O da büyük rakibi karşısında geriledi. Üst sınıflara oranla köylüler arasında, kente oranla kırda daha uzun süre tutundu ama on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında açık seçik ömrünün sonuna gelmişti. Sonra ömrünün sonundaki dillerin son konuşucular kuşağının büyüyüp ölmesiyle geçen tipik uzun alacakaranlığı

geldi. Man dilini anadili olarak son konuşan Ned Maddrell, neredeyse bir yüzyıl boyunca etrafında gerçekleşen kültürel geçişi gözledikten sonra, 1974'te 97 yaşında öldü.

İskoçya Gaelcesi İskoçya'nın güney düzlüklerinden daha 1400 yılında, belki daha da önce silindi. Adalarda ve yüksek kesimlerdeki dayanaklarında varlığını korumakla birlikte buralarda da son iki yüz yıl içinde geriledi. 1891'de hâlâ çeyrek milyon kadar konuşucu toplayabiliyordu. 1971'de bu sayı seksen binin altına düşmüştü. Onlar da kuzeyde ve batıdaki ücra bölgelerle Sutherland'in doğu kıyısındaki birkaç küçük cepte bulunuyordu.

On yedinci yüzyıldan önce İrlanda Gaelcesi İrlanda adasındaki sıradan halkın dili olarak rakipsizdi. İngilizce, doğu kıyısındaki küçük bir yerleşme bölgesiyle ("çit") sınırlıydı, çitin dışındaysa herkes İrlanda dili konuşuyordu. On yedinci yüzyılda (ağırlıkla kendi ataları, nineleri de Gaelce'nin öbür kolundan İngilizce'ye birkaç kuşak önce geçmiş ovalı İskoçlardan oluşan) yerleşimciler adanın kuzeydoğusunda İngilizce konuşan koloniler kurdu. Yaklaşık 1800'de İrlanda dilini, dar koyaklara, dağ yamaçlarına doğru gerileten, göze batıcı bir dilsel çöküş başladı. 1851'deki ilk ayrıntılı nüfus sayımına gelindiğinde, İrlanda dili ülkenin doğu yarısında hemen hemen yoktu, en batı ucu dışında her yerde de zemin kaybediyordu. Konuşucu sayısı 1861'de 1,5 milyonken 1901'de 600 bine düştü. O gün bu gün yaklaşık o düzeyde kalmıştır. Bugün bağımsız İrlanda Cumhuriyeti'nde devlet tarafından desteklenmekte ve okullarda, ana dili çoktandır İngilizce olanlara ikinci dil olarak yaygın biçimde öğretilmekte, ancak anadili olarak gelişme gösterememektedir.

Galce'yse, doğu kanadını oldukça erken yitirdi, ancak



Fotoğraf 6.1: Cornwall dilinin son konuşucusu Dolly Pentreath'in mezarı

[St. Pol-de-Léon Parish Council'in izniyle, S. Paul, Penzance, Cornwall]

on dokuzuncu yüzyıla değin ve yüzyıl boyunca prensliğin dili olarak direnci sağlamdı. 1901'de, bugünkü Galler'de nüfusun yarısı Galce konuşuyordu, yüzde 15'inse hiç İngilizce'si yoktu. İzleyen yetmiş yıl içinde feci bir çöküş gelecekti. 1971 sayımı, nüfusun ancak ağırlıkla en batıyla sınırlı yüzde 20'isinin Galce konuştuğunu gösteriyor. O tarihten beri düşüş eğrisi yavaşlamış hatta tersine dönmüştür. En alt noktasındayken bile Galce'nin yarım milyon konuşucusu vardı. Kelt dilleri arasında, tartışmasız, en sağlam konumdakidir.

Son olarak, Kuzeybatı Fransa'daki Bretonca, kardeş dillerininkine benzer bir gerileme örüntüsü göstermektedir. Fransız nüfus sayımları dil konularını belgelemiyor, ancak on üçüncü yüzyıla gelindiğinde Fransızca-Bretonca sınırının ba-

tıya doğru kaymakta olduğu, bugünkü Bretonca konuşan topluluklarınsa yarımadanın en ucuna yığıldığı açıktır (Harita 6.2).

Peki, metropol-Kelt sınırının yaklaşık bin yıllık bu süreğen devinimini neden görüyoruz? Ve neden hep aynı yönde, batıya ya da kuzeye, başlıca ekonomik merkezlerden denize ve unutulmaya doğru? Açık görünen, dillerin sonraki kuşağa iletilmesinde, bütün bu dönem boyunca süren ve çeşitli Kelt bölgelerinde bulunan bir bakışımsızlık kalıbı bulunduğudur. Nerede bir ana baba kuşağı bir Kelt dilinin tek dilli konuşucusu olup İngiliz (ya da Fransız) sınırının yakınında yaşıyorsa, çocuklar ikidilli olma eğilimi göstermekteydi. Ana babanın ikidilli olduğu yerlerde, çocukların egemen dilde tekdilli olması eğilimi vardı. Bu, çocukları farkına varılmadan kendi dedelerine, nenelerine yabancı kılan klasik üç kuşaklı dilsel geçiş kalıbıdır: Kuşak 1 Galce tekdilli, kuşak 2 ikidilli, kuşak 2 İngilizce tekdilli. Daha uzun ve daha aşamalı bir ikidillilik evresiyle, sürecin daha çok sayıda kuşağa uzandığı olur ama son nokta hemen hemen hep aynıdır.

Üç kuşaklı kalıp zaman ve uzayda gösterilince devinen bir sınır ortaya çıkar. Sınırdaki tekdilli topluluklar önce ikidilli, sonra yayılmacı dilde tekdilli olur; batıdaki komşuları ikidilliliği onlardan alır, onların komşuları da onlardan, bu böyle sürüp gider. Sonuç, onyıllar boyunca kararlılıkla batıya kayan, tek tek her ömürden uzun süren, her kuşağın ancak küçük bir rol oynadığı, yavaş ama durmak bilmez bir kültürel dalgadır. İngilizce'yi edinme yönündeki önyargılı eğilim var oldukça bu dalgasal devinim de olacaktır, Kelt dillerinin yazgısı da gösteriyor ki, bu eğilim, hayatın yerinden oynamayan bir olgusudur. Harita 6.2'de göstermek için Cornwall diliyle

Bretonca'yı seçtiysek de, aynı örüntüyü görmek üzere herhangi bir Kelt dilini (doğrusu, başka yerlerdeki başka birçok dili de) seçebilirdik.

Dalga birörnek değildi, metropolün yaşam biçimi önce kentlere nüfuz ettiğinden, kentler hep kırın önündeydi. Yüksek direnç ve düşük direnç cepleri de dil haritasını karmaşık bir mozaiğe dönüştürüyordu. Ne var ki, genel eğilimin tersine döndüğü pek yoktu. Bugün, hiçbir Kelt dili, başat olduğu büyük bir kentsel bölge edinmiş değildir. Hebridler'deki Lewis Adası, nüfusun İskoçya Gaelcesi konuşan yüzde 85'iyle, bu dilin başlıca kalesidir. Oysa adanın merkezi Stornoway hiçbir anlamda Gael kenti değildir. Bunun anlamı, sonuçta, Gaelce'nin 12 bin nüfuslu bir kente bile sahip çıkamadığıdır. Galce, İrlanda dili, Bretonca için de aynı şey geçerlidir. Ayrıca, bu diller eşitsiz bir toplumsal dağılım göstermektedir. Sayıca, tarım işçileri ve kol emekçileri, tıpkı İrlanda'daki (ve Brittany'deki) gibi, İskoçya Gaelcesi'nin de kalesini oluşturur, İngilizce (ya da Fransızca) tekdillilikse beyaz yakalı ve profesyonel sınıflarla bağıntılıdır.

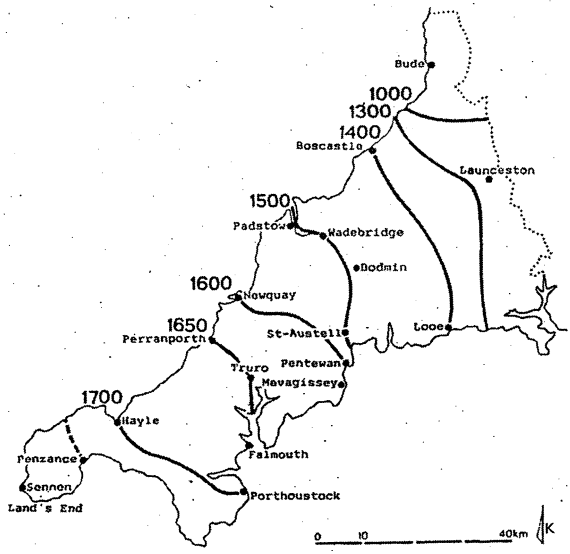
Bu İngilizce edinme eğiliminin daha büyük oluşu nasıl açıklanmalı? Metropol ekonomisi kuşkusuz Kelt ekonomilerinin bir araya getiremediği rolleri, fırsatları ve saygınlığı sunuyordu, genç ve hırslı olanlar ya çalışmak üzere doğuya gidecek, ya da üretimlerini merkeze yönelteceklerdi. Kalay madenciliğine başlayan Cornwalllılar ya da sanayi devrimi sırasında ve sonrasındaki Galliler gibi. İngilizce kuşkusuz birçok durumda geleceğin ve gerçekleşebilecek ilerlemenin dili olarak algılanıyordu. Yerel dilse Gregor'a göre "kırsal, durağan... ailevi, coşkusal ve komik"ti, "yoksulluk ve aşağı toplumsal konumla eşanlamlı" idi. Çocuklar, çoğunlukla ana ba-

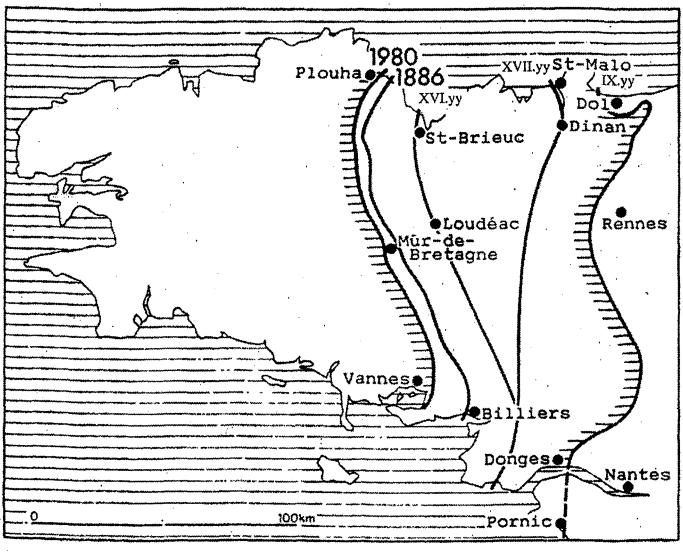
baları ve öğretmenlerince bu yönde özendirilerek, İngiliz rol modellerine üşüşüyordu.

Bu algılama o denli derine işlemişti ki, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, kimi bölgelerde insanları yerel dilde eğitim görmeyi kabule razı etmek zordu. Edinburgh Gael Okulu Derneği, 1839'da şunu saptıyordu: "Gaelce öğrenmenin çocuklarına herhangi bir yararı olabileceğine [ana babaları] inandırmak zor, oysa hepsi de, ellerinden gelse, çocuklara İngilizce öğrettirmeye meraklı." Galler'de de kimi ana babalar, çocuklarının İngilizce'leri gelişsin diye, onlarla Galce konuşmayı bile isteye boşluyordu. 1847'de bir okul komisyonu üyesi, okulunda dersleri Galce yapmaya kalkan öğretmenlerin müşterisizlik yüzünden kısa sürede açlıktan öleceğini bildiriyordu. Bir başkası, "Gal köylülerinin, çocuklarının günlük eğitimiyle ilgilendikleri varsa, her yerde İngilizce eğitim görmelerine meraklı" oldukları sonucuna varmıştı.

Metropol dilleriyle periferi dillerinde farklı olanaklar algılanmasının, kuşkusuz gerçek bir ekonomik temeli vardı. Michael Hechter'in çalışmaları İngilizce konuşulan bölgelerle Kelt dilleri konuşulan bölgeler arasında gerçek gelirler ve olanaklar bakımından anlamlı ve sürekli bir uçurum olduğunu göstermektedir. İlginçtir, ancak bu uçurumun daralıp neredeyse kapandığı yirminci yüzyılın son döneminde, Kelt dilleri istikrar kazanmaya ya da canlandırılmaya başlamıştır.

Buraya değinki tartışmamızda, Keltçe konuşanların bir toplumsal ve ekonomik ilerleme pasaportu olarak metropol dilini ne ölçüde gönüllülükle kabul eder göründüklerini vurguladık. Öyleyse, Keltçe'nin gerilemesini masum özgür seçimin, gerçek ilerleme ve ekonomik kalkınmanın sonucu olarak mı görmeliyiz? Tablonun bu denli basit olduğu kanısında değiliz.





Harita 6.2: İki Kelt dilinin, Cornwall dili ve Bretonca'nın gerileme evreleri

[Hervé Abalain'in Destin deo Langue Celtiques'inden (Paris: Ophrys, 1989, s. 170 ve 205) uyarlanmıştır

Ekonomik *kalkış* madalyonunun, vurguladığımız gibi, iki yüzü vardır. Bir yandan sıradan insanlara yeni ekonomik fırsatlar sağlar; ancak öte yandan, seçkin kastlara kendi nüfuz ve denetimlerini ilerletmek üzere kullanabilecekleri teknolojiler ve kurumlar kazandırarak daha önce görülmemiş bir egemenlik fırsatı verir. Kelt dilleri konuşulan bütün bölgelerin dilsel geçiş sürecinde erkenden metropolün politik ve askeri egemenliği altına girdiğini unutmamalıyız. Cornwall Wessex'e İS 802'de katıldı; Galler 1536'da ilhak edildi; İskoçya Birliği uzun düşmanlıklardan sonra, İskoç aristokrasisinin komplosuyla 1701'de sağlandı; İrlanda da 1801'de krallığa resmen katıldı. Hepsinde, İngiliz seçkinleri toplumsal ve ekonomik öbek içinde denetim konumlarını az çok zorla ele geçirmiş, ekonomik üretimin yönünü kendilerinin ve benzerlerinin yararına değiştirmişlerdir. Bu da, genç Keltler'in kendi dil topluluklarından çıkmış olumlu ekonomik ve toplumsal başarı modellerinden yoksun kalması anlamına geldiği için önemliydi. Doğrusu, İngilizler de, Fransızlar da böyle modeller çıkmasın diye ne lazımsa yapıyordu. Burada politik ve ekonomik egemenliğe eşlik eden simgesel egemenliği görüyoruz.

Seçimle gelmeyen seçkinler genellikle halklarının özlemlerini gerçekleştirmekten çok kendi etki ve denetim alanlarını genişletmekle ilgilenir. Bu bakımdan, İngilizler ve Fransızlar yerli örgütlenme ve iktidarının her biçimine düşmandı, yerel dilleri de tam da bunların tehlikeli dışavurumları olarak görüyorlardı. Yüzlerce yıllık politik egemenlikleri boyunca, doğrudan ya da dolaylı olarak dillerin konumlarını sarsacak ve insanları daha kolay denetim altında tutulabilecekleri çoğunluk toplumuna girmeye zorlayacak politikaları kararlılıkla yürürlüğe koydular.

Bu politikaların örneklerini bulmak zor değil. IV. Henry'nin Galler'de on beşinci yüzyıl boyunca yürürlükte olan ceza yasası Galce konuşucularını özellikle karalıyor, ekonomik ve toplumsal olarak ilerlemelerine engel oluyordu. Yasa şu hükümleri içeriyordu: Sınır bölgelerinde Galliler'in toprak edinmesi yasaktı, bir sınır kasabasından çalınan mallar bir hafta içinde yerine koyulmazsa kasaba sakinleri ele geçirebildikleri herhangi bir Galli'ye misilleme yapabilirdi, Galliler'in kent sınırların içinde toprak edinmesi yasaktı, belediyede görev de alamazlardı, silah taşımaları, herhangi bir evin savunmasında görev almaları, herhangi bir İngiliz lordunun hizmetinde sorumlu görevde bulunmaları yasaktı, özel izin almadan toplanma özgürlükleri de yoktu.

1536 Birlik Yasası, Galce konuşanların kamu görevi yapmasını özel olarak yasaklıyor, İngiliz yargıçları ve İngiliz kilisesini zorunlu kılıyordu. Yerel dilin kuşaktan kuşağa aktarılmasının toplumsal temelini yıkmak için daha iyi ölçülüp biçilmiş bir politika olamazdı.

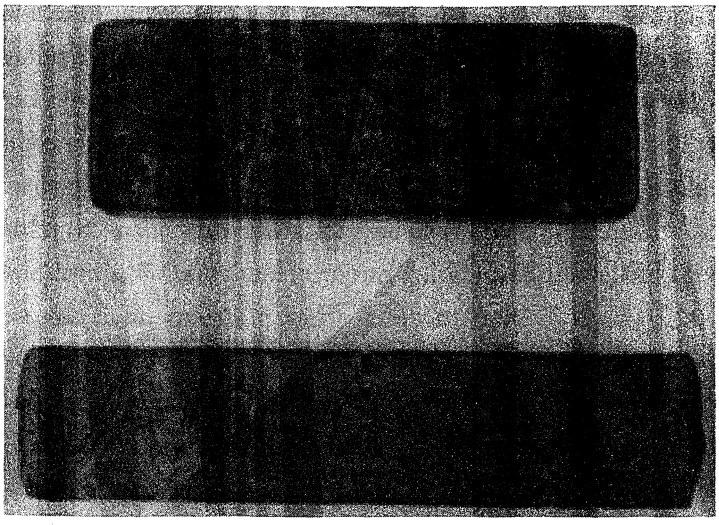
İrlanda ve İskoçya'da da benzer politikalar izlendi. VIII. Henry "aralarına girmiş lisan, dil, örf ve âdet farklılığı kadar uyruklarının birçoğunu belli bir yabani ve vahşi yaşama biçimi ve tarzı içinde tutan ve alakoyan hiçbir şey" olmadığını ileri sürerek başlayan "İngiliz Örf, Âdet ve Dili Yasası"yla İrlandalılar'ı doğrudan özümsemeye yeltendi. Yasa İrlandalılar'ın "olanca güçleri, zekaları ve bilgileriyle İngiliz dili ve lisanını yaygın olarak konuşacak ve kullanacaklar"ını bildiriyordu. Bu amaca hizmet için rahipler de dinde ve okullarda İngilizce'nin yerleştirilmesini sağlamakla yükümlüydü. İrlanda diline üç yüz yıl sonra vurulan lütuf darbesi, politik değil ekonomikti, ülkenin batısındaki tarım toplumunun çöküşü ve

İrlanda dilinin bilinmediği bölgelere yığınsal göçlerden oluşuyordu.

İskoçya'da kral VI. James (İskoçya'da; İngiltere'de I. James deniyordu) İngilizce kullanılan kiliseleri dayatarak, *bard*'ları yasaklayarak, klan şeflerini çocuklarını İngilizce eğitim görmeleri için Lowlands'e göndermeye zorlayarak yerli toplumsal örgütlenmeyi yıkmaya çalışıyordu. Ne kadar yüksek statülü yerli rol modeli varsa böylece bastırılıyor, İngilizleştirme yolu döşeniyordu. Aynı kralın 1616 tarihli Kilise Okullarının Kuruluşu Yasası'nda, amacın bu olduğu son derece açıktı, istenenin, "İngiliz halk dilinin her yerde kökleştirilmesi ve Isles ve Highlands sakinleri arasında barbarlık ve uygarlıkdışılığın sürmesinin başlıca ve ana nedenlerinden olan İrlanda dilinin ortadan kaldırılıp yok edilebilmesi" olduğunu belirtiyordu.

Böyle tutum ve politikalar şaşırtıcı derecede yakın zamanlara değin sürmüştür. 1846'da hükümet eğitim komisyonu üyeleri Gal diline "Galler'de her tür ahlaki gelişme ve halkın ilerlemesi önünde feci bir engel" diye saldırıyor, "gerçeği çarpıttığını, sahteciliğe elverişli olduğunu, yalana azmettirdiğini" ileri sürüyorlardı. On dokuzuncu yüzyıl okullarında, Galce konuşurken yakalanan öğrenciler *Welsh Not* ("Gal Düğümü") adı verilen tahta bir künye takmak zorunda kalırdı. Künyeyi takan da onu Galce konuştuğu duyulan başka bir arkadaşına devredebilirdi. Haftanın sonunda künye kimde kalmışsa dayakla cezalandırılırdı. *Welsh Not* uygulaması 1880'lerde büyük ölçüde ortadan kalktıysa da kimi bölgelerde yirminci yüzyıla değin sürdü.

Fransızlar'ın Bretonca'ya karşı kampanyası daha da kararlıydı ve daha da yakın zamanlara dek sürdürüldü. 1789



Fotoğraf 6.2: Welsh Not (Gal Düğümü)

[The Museum of Welsh Life'ın izniyle, St. Fagans]

devrimi, tasarladığı bağdaşık ve bölünmez cumhuriyet için ulusal bir dilin gerekliliği üstünde duruyordu. Halk eğitimi komitesi hemen "siz politikacıların, zihnin çocukluğunu ve önyargıların yaşlılığını uzatan bu çirkin lehçeler çeşitliliğinin yok edilmesini gerçekleştirmeniz daha önemlidir" diyerek Fransa'nın bölgesel dillerinin ortadan kaldırılmasını savundu.

O gün bugün, yerel eğitim görevlileri, ta yirminci yüzyılın savaş-sonrası dönemine dek "Breton dilini ortadan kaldırmamız[ın] kesinlikle gerekli" olduğunda diretmiştir. Brittany'deki yeni atanmış, kıdemsiz öğretmenler, görevleri konusunda en küçük bir ikircim içinde bırakılmaz: "Her şeyden önce şunu aklınızda tutun, beyler, burada Breton dilini yoketmekten başka bir amaçla bulunmuyorsunuz"; daha sonra da, "onları Fransız yapmak için Fransızlar'a ihtiyacımız var,

bunu kendileri yapmayacaktır." 1970'ler gibi yakın bir tarihte, Fransa, çocuklara Breton adlarıyla doğum belgesi ve nüfus kâğıdı verilmesini reddediyordu. Bretonca'ya herhangi bir ödün verilmesi ancak son otuz yıl içinde olmuştur, o da çoğu durumda daha çok retorik düzeyindedir.

Kelt dilleri, konuşucularını kültürel ve politik uyumluluğa zorlama çabası içinde, sistemli olarak yıkıma uğratılmıştır. Bu süreç bekleneni vermediğinde, metropol seçkinleri Keltler'i zorla uzaklaştırarak yerlerine söz dinler bir işgücü getirmeye çoktan hazırdı: İrlanda'nın kuzeyine anakaradan gelen İngiliz'leşmiş köylüler zorla yerleştiğinde ya da 1800'lerde Gaelce konuşucularının topraklarından acımasızca çıkarılarak kuzeydeki, batıdaki, doğudaki daha marjinal alanlara itilmesiyle İskoçya Highlands'inin boşaltılmasında olduğu gibi.

Daha yakından bakıldığında, Kelt dilleri konuşucularının metropol dilleriyle periferi dilleri arasında bilinçli ya da bilinçsiz bir seçimle karşı karşıya kaldıkları zaman çoğunlukla metropol dillerini seçtikleri görülüyorsa da, buna özgür ya da masum bir seçim denemez. Durumlarını daha önce ele aldığımız Havaiililer gibi, sistemli politik ve ekonomik egemenliğin tanımlayıp gölgesini düşürdüğü bir çerçeve içinde seçim yapıyorlardı. İnsanları geçmişlerine yabancılaştırmak üzere işleyen kurumlar varken on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllara gelindiğinde birçok kimsenin geçmişiyle pek bağ kurmak istememesi şaşırtıcı değil. Şaşırtıcı olan, birçok insanın Kelt dillerini bırakmayı seçmesi değil, dış dünyadaki olağanüstü aşağılanmaya, halkları ve dillerini zorla özümsemeye yönelik olarak tasarlanmış politikalara inat, birçoklarının onca zaman dillerini korumayı seçmesidir.

Avrupa'nın kendi içinde de, Avrupa'yla denizaşırı kolo-

nileri arasındakilere benzer statü ve gelişmişlik eşitsizlikleri vardı. Kendi ülkelerindeki yönetici seçkinler arasında yer alan Avrupalılar, sınırları içindeki çeşitli azınlıklara yukarıdan bakıyor, onlardan küçümsemeyle söz ediyordu. On dokuzuncu yüzyıl sonlarının Muhafazakâr önderlerinden Lord Salisbury, İrlandalılar'ın kendi kendini yönetmek için Hotantolar kadar yetersiz olduğunu söylemişti. Hiç değilse bir sosyolog İrlanda'daki dört yüz yıllık Britanya işgalinin kesinlikle "büyük güçlerin dünyanın herhangi bir yerinde yaptığı herhangi bir şey kadar emperyalist" olduğunu ve "*soykırım* sözcüğü İrlanda'daki Britanya politikası için kullanılamazsa, demek ki pek az meşru kullanım yeri" bulunduğunu belirtmiştir. Daha on dördüncü yüzyılda İskoçya da benzer biçimde iki halkın karşıtlığıyla betimlenmiştir. Fordunlu John 1384 tarihli İskoçya anlatımında (Anglo-Sakson kökenli) Lowland'lileri "evcil ve uygar görenekli, güvenilir, sabırlı ve görgülü, düzgün giyimli, sokulgan ve barışçıl" olarak çiziyor. Gaellerse, "yabanıl ve evcilleşmemiş bir ulus, kaba ve başınabuyruk, talancı, rahata düşkün ... İngiliz halkına ve diline düşman ... [ve] haddinden fazla kötü" olarak tanımlanıyor. Bu kanılar 1800-1850 Highland Tasfiyeleri'ni haklı çıkarmak için kullanılmıştır: Kibar söyleyişle "ıslah" adı altında, kiracı çiftçilerin zorla tahliyesi. Bir tarihçi, atalarının, nenelerinin ezelden beri işlediği topraklardan insanların bütünüyle iradeleri çiğnenerek, tazminat ya da itiraz hakkı tanınmaksızın uzaklaştırılmasını betimlerken, Highland'li İskoçların yazgısıyla en eski Avustralya yerlilerininki arasında benzerlik kurmuştur.

Tarihi insanların yaptığı ama seçtikleri koşullar altında yapmadığı sözü, hiçbir zaman bu dillerin durumu için olduğu kadar doğru olmamıştır. İnsanlar, tekrar tekrar ve kararlılıkla,

İngilizce'yi seçmesine seçiyordu ama seçim yapma koşullarını kendileri ortaya çıkarmamıştı. Kelt toprakları komşu ekonomide gerçekleşmekte olan ekonomik *kalkış*'ın getirebileceği nimetlere doğru hep çekilecekti, açık ki. Oysa orada daha hakça bir politik sistem bulunsaydı dilsel gerilemenin gene gerçekleşeceği pek açık değil. Kelt dillerinin dinde ve özellikle eğitimde önemli ölçüde kullanılmasına izin verilen yerlerde akış durdurulabilmiştir. Kardeşi olduğu dillere oranla Galce'nin bugünkü daha iyi konumunu kısmen bu etken açıklıyor.

Gerçekte, Avrupa merkeziyle Kelt saçağı arasındaki ekonomik eşitsizliklerin azalmasının yanı sıra daha sorumlu bir politik sistem de gelişmiş olduğuna göre, dillere yönelik ilginin yeniden uyanması çarpıcıdır. Ne yazık ki, yalnızca Galce'nin, belki bir de Bretonca'nın, bu dalgadan gerçekten yararlanacak demografik gücü var.

Ekonomik gelişmenin çekimiyle politik egemenliğin itmesinin göreli katkıları zamandan zamana ve bir Kelt dilinden öbürüne değişmiştir. Ancak Kelt dilleri konuşucularına kendi kurumlarını oluşturabilecekleri bir özerklik pek tanınmamıştır. Kelt örneği -ekonomik dalganın altında kalma tehdidine uğrayan dillerin pek çok örneğinden ilki- birçok ders çıkarılacak bir örnektir.

Gelişmekte olan dünyaya yayılma

Az önce Kelt dilleri için tanımladığımız, karmaşık bir dinamiktir. Ekonomik olarak güçlü bir metropol toplumunun üyeleri periferi toplumlarında ekonomik üretimi denetleyen yüksek konumları ve toplumsal nüfuzu ele geçirmiştir, bu bakışımsızlığı da bir dilsel geçiş izlemiştir. Aynı dinamik yalnız-

ca Avrupa'da değil, ekonomik gelişmenin olağanüstü eşitsiz seyrinin vuruş dalgaları kendilerini duyumsattıkça bütün yerkürede, tarihin son birkaç yüzyılının sürekli bir öğesi olmuştur.

Bu süreçten asıl kazançlı çıkanlar, erken sanayileşmeleri ve teknolojik öncülükleri sayesinde, daha büyük batılı Avrupa toplumlarıyla eski koloni uzantıları olmuştur. Dolayısıyla, Livonca, Saami, Bask dili gibi görece küçük diller daha büyük komşuları karşısında gerilemiştir. Eski Sovyetler Birliği'nin iki yüzü aşkın yerli dilinden, nicesinin adı, Çerkesçe ve Tatarca gibi, tarihimizin güç coğrafyası çok farklıykenki erken evrelerini anımsatan birçoğunu Rusça geriletmiştir. Orada da "pota" ideolojisi belirleyici bir rol oynamıştır. Komünizmin yaygın kanılarından biri, "ulusal sorun" bir kez özümseme yoluyla temelli çözüldükten sonra uluslar ve etnik topluluklarla merkezi yönetim arasında asla etnik ya da dilsel çatışmalar çıkmayacağıydı.

Avrupa metropollerinin genişlemesi anakaranın sınırlarında durmamıştır. Avrupalı güçler, son birkaç yüzyıldır, Asya ve Büyük Okyanus'un geniş kesimleri ve dönencelerarası Afrika'nın hemen hemen bütünü üzerinde, kalıcı yerleşimler oluşturmaksızın, yalnızca küçük ama olağanüstü güçlü bir metropol kastını yerleştirerek, etkili bir denetim kurabilmiştir. Bu kast, dilini de -demografik olarak önemsiz olduğu halde- nüfuz ve zenginlik konumlarına açılan kapının anahtarına dönüştürmüştür. Bu nedenle Afrika, Amerika ve Antiller'deki hemen hemen bütün ülkelerle Güney ve Güneydoğu Asya'nın kimi kesimlerinde İngilizce, Fransızca ve İspanyolca hâlâ yönetim, endüstri ve hukuk dilleridir. İngiltere'nin kendini algılayışının değişmesinde dilin oynadığı rol, hem dilin

şanlı geçmişi kurgusundan, hem de dünya dili olarak parlak gelecek kehanetlerinin gitgide artışından anlaşılabilir. İngilizce'nin de İngiltere gibi fetihleri olmalıydı. Dean Trench'in 1855'te yazdığı gibi, "atalarımızın ve bizim anayurdumuzun şanlı bir geçmişi yaşamış ve şanlı bir geleceğe yazgılı olduğunu, kendileri ve sonradan gelenler için açık, güçlü, uyumlu ve soylu bir dil edinmiş olmalarından daha açık seçik ne gösterebilir?"

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönem dünyanın geniş kesimlerinde sömürgeciliğin tasfiyesine tanık olmuştur. Ne var ki, sömürgecilik koşullarında başlayan kültürel işbölümü hâlâ sürmektedir. Yeni bağımsız olmuş ülkelerin seçkinleri bulundukları konumlara genellikle sömürge sistemi içinde gelmişti. Büyük ölçüde batılılaşmışlardı, genellikle Batı dillerinin konuşucularıydılar. Üstelik, sömürgeciliğin politik çerçevesi hiçbir zaman etkisizleştirilememiştir. Sömürgecilerin dayattığı ulusal sınırlar hala yerli yerindedir, sömürge bürokrasileri, eğitim sistemleri, kurumları, artık sömürgeci seçkinler yerine yerli seçkinlerce yönetilmekle birlikte değişikliğe uğramamıştır. Dahası, birçok gelişmekte olan ülke ekonomisi, neredeyse kisve bile değiştirmeden varlığını sürdüren eski çıkarlar tarafından yönetilmektedir.

Bu etkenler, sömürgeciliğin dilsel yapısının pek çözülmemesi sonucunu vermiştir. Sömürgeciliğin Fransızca ve İngilizce gibi dillerinin Afrika'da iktidarın dilleri ve imrenilen diller olmasına neredeyse karşı çıkılmamıştır ve yayılmaları çok sayıda başka dilin yukarıdan-aşağıya yerinden sökülmesine yol açmaktadır.

İngilizce, Fransızca ya da İspanyolca'nın kendilerinin başat konuma gelmediği ülkelerde çoğu kez yerel bir dil met-

ropol dili konumunu onların yerine elde etmeyi başarmıştır. Bu genellikle sömürge ya da sömürgecilik sonrası seçkinleriyle en çok ilişkilendirilen, başkentte konuşulan ya da orduda kullanılan ya da başka yollarla etki alanını genişleten dildir. Yerel ölçekte egemen olan bu dillerden her biri, kendi bölgesinde, Britanya'da üç yüz yıl önce İngilizce ile Kelt dilleri arasında geçen savaşı başlatmıştır. İşte, Tayland'da Tay dili, Ugong gibi küçük dillerin alanlarına taşmaktadır. Ülkelerinin resmi dilleri olan *Bahasa Malaysia* ve *Bahasa Indonesia*, Güneydoğu Asya'nın Yarımada ve Ada bölgelerinde sınır tanımamaktadır. Filipinler'de de Tagalog ya da Pilipino aynı roldedir. Papua Yeni Gine'nin en yaygın dili olan, İngilizce'ye dayalı kreol, Tok Pisin, Tayap dilini ve daha sayısız yerel dili tehdit etmektedir.

Hindistan'da, Delhi bölgesinin yerel dili Hintçe'nin yanı sıra, İngilizce kilit resmi dil olarak yerini korumaktadır. On dört dil daha kendi eyaletlerinde resmi dil konumu edinerek Hindistan demokrasisini tarihin en çokdilli yönetimine dönüştürmüştür. Ne var ki, yerel dışavuruma verilen bu büyük ödün bile, Hindistan'daki çeşitliliğin kapısını ancak aralamaktadır. Hindistan'ın 850 milyon sakini en az 1.700 tarihsel topluluğa aittir ve aralarında yaklaşık 405 yaşayan dili paylaşmaktadırlar.

Afrika'da İngilizce'nin ve Fransızca'nın etkisi büyük olmuştur ama yerel ölçekte egemen olan başka diller de vardır. Bantu ailesinden Svahili dili, Tanzanya'da Zaremo, Kenya'da Alagua gibi birçok küçük dili tehdit etmektedir. Nijerya'da Fyem, Hórom, Anaguta gibi diller üzerine Çad dili Hausa'nın gölgesi düşmektedir.

Öyleyse bütün dünyada birkaç dil, ekonomik olarak

güçlü topluluklarla ilişkilendirilecek kadar güçlü ya da şanslı olmak yoluyla, kendini metropol diline dönüştürmüştür. Öbür diller periferi konumuna itilmiş, konuşucuları da çoğu kez geleneksel kimliklerini korumakla dünyada tutunmaya çalışmak arasında zorlu bir seçimle yüzyüze gelmiştir.

Bu yinelenen sahneyi gözden geçirirken hep aynı soru uyanır. İnsanların metropol ekonomisinin ana çığrına katılması iyi bir şey değil midir? Gitgide daha büyük toplulukların İngilizce, Fransızca ya da birkaç başka uluslararası dili konuşabilmesi ilerleme değil midir? Ve insanlar dillerini bırakmak istiyorsa, bu da başına buyruk seçimleri değil midir?

Burada Kelt örneğinden çıkan dersler akla getirilebilir. Çoğu kez insanlar kendi ana dillerini bırakmayı seçmişse de, bu seçimi yaptıkları koşullar pek özgür denebilecek gibi değildi; daha hakça bir politik sistem altında da gerilemenin kaçınılmaz olacağıysa hiç de belli değildir. Aynı sonuç günümüzün gelişmekte olan ülke örneklerine de uygulanabilir.

Dilbilimci Peter Ladefoged, Dahalolar gibi Kenyalı küçük toplulukların birçok üyesinin, çocuklarının ulusal dil olan Svahili'yi konuşacak olmasıyla gururlandığını, Svahili konuşmanın, kalkınmakta olan ulus içinde, gelecekte umut verici fırsatlar sunacağını sezdiklerini belirtmektedir. En azından şu anda, bunu kendi kabile dillerini yitirmenin yol açtığı her tür hayıflanmaya ağır basacak olumlu bir değişme olarak görüyorlar. Üstelik, bu topluluklardaki insanlar dillerini değiştirmelerine yönelik hiçbir belirgin baskı altında değil. Daha çok özgür seçimleri gibi görünüyor.

Ladefoged'in yorumu kabul edilse bile, betimlediği türden her örneğe karşılık o kadar masum olmayan birçokları vardır. Timor dillerinin çöküşüne kolay kolay gönüllü dene-

mez. Doğu Timor'un Endonezyalı işgalcileri, yirmi beş yıllık kanlı işgal döneminde nüfusun üçte birini öldürmüşlerdir. Yasaklanan diller de içinde, her türlü yerli toplumsal örgütlenme biçimi acımasızca baskı altında tutuluyordu. Bu koşullar altında kendi geleneklerini sürdürmemeyi seçmek özgür bir seçim değildir. Yerli olduğu anlaşılanlardan birçoğu 1932 kırımlarında yokedildikten sonra El Salvador'un yerli sakinlerinin yaptığı seçim de daha özgür değildi.

Bir başka çarpıcı örnek de, Ortadoğu'nun en eski halklarından biri olan Kürtler'dir. Irak, İran, Türkiye ve Suriye'yle eski Sovyetler Birliği'nin kimi bölgelerinde konuşulan Kürtçe'nin 5 milyonla 10 milyon arasında konuşucusu vardır. En büyük topluluklardan biri, ülke nüfusunun beşte birine yakınını oluşturdukları Türkiye'de yaşamaktadır. Ne var ki Türkiye'nin nüfus sayımında Kürtler'in sayısı yoktur, çünkü devlet varlıklarını bile yadsımaktadır. Kürtler'in, Kürt olduklarını söyledikleri için bile hapse atıldığı olmuştur, Kürt diliyse yasaktır. Devlet, Kürtler'i resmen dikkate alacak olursa, onlardan "dağ Türkleri" diye söz etmektedir. 1990'da Kopenhag'daki bir azınlık hakları konferansında konuşan, İsveç'te yaşayan Kürt gazeteci Eşref Okumuş'un tanıklığından şu ürpertici alıntıları ele alın:

> Türkiye'de Kürt olarak adı geçerli olmayan bir köy ya da şehirde doğarsınız, çünkü neredeyse bildiğim bütün Kürt köy ve şehirlerinin adları bugün Türkçe'leştirilmiştir.
>
> Ana babanız size Kürtçe ad koymak isterse adınız yetkililerce kayda geçirilmeyecektir. Türkçe'leştirilecektir. Ana babanız Kürtçe adınızı alakoymakta üstelerse kovuşturmaya uğrayacaklardır.
>
> Eğer... ana babanız Türkçe konuşmuyorsa... okula gittiğinizde... öğretmenlerinizle birbirinizi anlayamayacaksınızdır.
>
> ...Ana dilinizin Kürtçe olduğunu ileri sürmenize izin verilmemiştir.

Ana dilinizin ne olduğunu 2932 sayılı yasanın üçüncü maddesi size söylemektedir: "Türk yurttaşlarının ana dili Türkçe'dir." Kamusal alanlarda Kürtçe konuşamazsınız... iki yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilirsiniz.

Kültürünüzü ve dilinizi geliştirmek üzere "bir dernek kurar ya da kurmaya teşebbüs eder"seniz, 15 yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilirsiniz....

Binlerce Kürt bu yasalara göre mahkûm edilmiştir. Eğer, tam şu anda yaptığım gibi, bu durumu yurtdışında açıklamaya çalışırsanız, "Türk devletinin itibarına zarar vermek"ten 10 yıl hapse mahkûm edilebilirsiniz.*

Böylesi örnekleri çoğaltabiliriz. Gelişmekte olan dünyada baştan başa, metropol ekonomilerinin ürünlerine ulaşma olanakları alabildiğine eşitsiz olduğu için, acımasızca otoriter olup yerel özerklik ve çeşitliliğe pek az tahammül gösteren devletler kurulmuştur. Gelişmekte olan dünyada, çoğu zaman, periferi bölgelerinin merkez ekonomisine gönüllü olarak katılmaktaki çıkarından çok, seçkinlerin bu bölgeleri -denetlenebilsinler, kaynakları, emekleri merkez seçkinleri için paraya çevrilebilsin diye- katılmaya zorlamakta çıkarı vardır. Ekonomik yardım politikası bu yönsemenin altını çizmiştir yalnızca. Yardım eden ülkelerin esas olarak ilgilendiği, ya

* Elinizdeki 2000 tarihli kitabın, 1990 yıllarından kalma tanıklıklarla aktardığı bu bölümle ilgili olarak Türkiye'de, son yıllarda, (Avrupa Birliği'ne girişin de zorladığı) bir hayli iyileştirmeler yapılmış (örneğin bugün Kürtçe kasetler çıkarılabilmekte, Kürtçe yayıncılık faaliyetleri yapılabilmekte [yayınlarının yarıdan çoğu Kürtçe olan yayıncılar vardır] ve Kürtçe romanlar, Türkçe'den Kürtçe'ye çevrilmiş (örneğin Murathan Mungan'dan) şiirler ve Kürtçe-Arapça ya da Kürtçe-Türkçe sözlükler yayımlanabilmektedir. Türkçe baskının yayına hazırlandığı 2002 yazında Kürtçe anadil öğretimine izin verilmesi konusunda Meclis'te yasa değişiklikleri yapılmıştır. Bu iyileştirmelerin, gerek Avrupa Birliği için konulan Kopenhag Kriterleri'nin, gerek daha çok demokratikleşme isteyen kamuoyunun baskılarıyla devam etmesi beklenmektedir.

–Türkçe baskının yayıncısı.

kendi sanayileri (yardım denilen şeyin büyük bölümü gerçekte silah alımı için verilen kredi ve teşviklerden oluştuğundan, öncelikle savunma sanayileri) için iş yaratmak ya da Batı'nın ulusötesi şirketleri önünde giriş yollarını açık tutan, güçlü ama boyun eğici bir kukla ulus bulundurmaktır. Böylece Batı'nın Zaire Devlet Başkanı Mobutu'ya ve başa dert olmasından önce Saddam Hüseyin'e uzun dönemli desteği, Britanya'nın Doğu Timor ve Batı Papua'da otuz yıl boyunca Suharto'nun soykırımlarını silahlandırması ve Birleşik Devletler'in Latin Amerika'daki demokratik hareketlere karşı savaşları hep gelişmekte olan dünyada güçlü, antidemokratik ve özgürlük karşıtı merkezleri ayakta tutmuştur. Bu merkezler kendi dilsel ve ekonomik periferilerini baskı altında tutmayı sürdürmüştür.

Güçlü bir merkezileştirici iktidarın, kısa dönemde nahoş da olsa, gelişmekte olan bölgeleri çağdaş ve gönençli ulusal devletlere dönüştürmek için sonuçta gerekli olduğu, bunun da herkese yarar getireceği ileri sürülebilir. Gelgelelim, bu vargıyı ne etik destekliyor ne de ekonomi. Sağlıklı kalkınma, yerel topluluğun katılımını, denetimi, sorumluluğu içerir. İçerdiklerinden bir başkası, hatta belki tanımı ise, yöre halkına gerçek seçim olanağı tanımaktır.

Dil politikası hakkında da aynı şekilde düşünüyoruz. Eğer kimilerinin ileri sürdüğü gibi, daha büyük bir dile ulaşma olanağı bulmanın gerçek ekonomik yararları varsa, bunu insanlar kendileri keşfedecektir. Dolayısıyla, insanları zorla "modernleştirme" girişimleri en iyi olasılıkla yanılgılara dayalıdır, en kötü olasılıkla başka gündemleri gizlemektedirler. Çağdaş dünya ekonomisinin daha çok insanın İngilizce ve başka küresel dilleri kullanmasını gerektireceğini kabul edi-

yoruz, ancak bu, kendi ana dillerini, yitirmemeyi yeğlerken, yitirmeleri gerektiği anlamına gelmez. "Ya o, ya bu" gibi bir seçim değildir bu. İnsanlara kendi gelişme parametrelerini gerçekten belirleme olanağı tanınırsa, çoğunlukla hem büyük ekonomik ve politik sistemle uygun stratejik ilişkilerini, hem de kendi yerel topluluklarının özerkliğini koruyacakları, iki cephede de kazanma stratejileri bulurlar. Dil açısından, bunun sonucu, dağardaki farklı dillerin birbirini tamamlayan ama tümü olumlu değerlerinin tanındığı bütünüyle çokdilli bir topluluk olabilir.

Metropol dilleriyle periferi dilleri arasındaki bu uzun çatışmalar boyunca pepriferideki insanlara çoğunlukla gerçek bir seçme olanağı tanınmaz. Böyle bir seçim olanağı yalnızca insan haklarıyla ilgili nedenlerle başlı başına iyi olmakla kalmaz, ekonomi ve toplum üzerinde yararlı etkileri de olabilir.

Çifte tehlike

Bir egemen diller dalgasının sanayileşmiş bölgelerden daha az gelişmiş bölgelere nasıl yayıldığını betimledik. Bu dalga günümüzde her zamankinden hızlı yayılmaktadır. Periferi dillerinden metropol dillerine geçen dil kullanıcıları tarafından ileriye itildiğinden, insanlar neredeyse hiç yer değiştirmese bile dalga hızla yol almaktadır.

Bu dalgayı Avrupalılar'ın biyolojik yayılmasından bütünüyle ayrı bir görüngü olarak ele aldık. Böylesi, çözümleme açısından kolaylıktı. İki olayın mantıksal olarak bağımsız olmasına karşın, yaralanmaya açık toplumları iki dalga gerçekte çoğu kez aynı anda, ya da en azından ikili bir tehlike oluşturacak kadar birbirine yakın zamanlarda vurmuştur. Örneğin, Amerika yerlileri, yerli Havaiililer, Avustralya'nın en eski

yerlileri, ilkin Avrupa'nın biyolojik yayılmasına yenik düştüler. Bunun tırmanışı artık durduktan sonraysa, artakalan yerli topluluklar ekonomik ve toplumsal merdivenin en altına hapsedilmiş, genç insanlarından birçoğu kopmayı seçiyorken, dillere zararın geri kalanı, dilsel geçiş tarafından veriliyordu.

Öte yandan, Kelt örneği, temelde bir kültür değiştirme olmakla birlikte, biyolojik öğeler de taşıyordu. İrlanda'ya da, İskoçya'nın Highlands'ine de, yerli köylülük öğelerini kovan İngilizdilli göçmenler yerleşmişti. İrlanda Gaelcesi'nin çöküşünün birazı da on dokuzuncu yüzyıl İrlanda'sının, nüfusun büyük kısmının ya açlıktan öldüğü ya da Amerika'ya göç ettiği demografik bunalımlarıyla kuşkusuz ilintiliydi.

İki dalga çoğu kez birleşerek Havaii örneğinde gördüğümüz gibi dursuz duraksız kabaran bir akış oluşturabilir. Bugün Endonezya'da Batı Papua ve Doğu Timor azınlık halklarının karşı karşıya kaldığı budur. Bu adalara, daha kalabalık olan Cava ve Sumatra adalarından Endonezyalılar'ca sistemli olarak yerleşilmektedir. Endonezyalılar aynı zamanda bütün politik ve ekonomik gücü ellerinde tutmakta ve yerli halkları gerektiğinde zorla Endonezyalı'laştırmaktadır.

Yirminci yüzyıl, insanın tarihinin en eşitsiz yüzyılı olmuştur. Birkaç topluluk, kendilerine daha önce kesinlikle görülmemiş bir güç kazandıran olağanüstü bir teknolojik ilerlemeden yararlanmaktadır. Bu güç birçok biçime bürünmektedir. Bir askeri egemenlik meselesinden ibaret değildir; radyo televizyon yoluyla bilgi akışına egemen olma gücüdür; bol silahlı, bol paralı uluslararası ilişkiler oyunuyla dünyanın her parçasında yerel politikaya egemen olma gücüdür. En önemlisi, metropol ekonomilerinin artıp duran maddi kaynak arayışla-

rı içinde sık sık yaptıkları gibi, çevreyi değiştirme güçleri vardır.

Oysa birçok topluluk bu derecede güç kazanmış değildir. Dünya dillerinin yüzde 90'ının, dünya nüfusunun yüzde 10'undan azı tarafından konuşulduğunu hatırlayın. Bu yüzde 10, dünyanın dört yanına saçılmış, küçük, korunmasız, çoğu kez yoksul toplumlardan oluşmaktadır. Bu halkların dünya ekonomisine katılımlarını artırmak, getirdiği maddi nimetlerin kimilerinden yararlanmak isteyecekleri kuşkusuzdur. Sorun, bunu hangi koşullarda yapmalarına izin verileceğidir. Topraklarından zorla mülksüzleştirilecekler mi, parçalanacaklar mı, kırıma mı uğrayacaklar? Onları denetim altında tutmak ve uysal bir proletaryaya dönüştürmek niyetindeki ulusal devletlerin kültürel tiranlığı altına mı girecekler? Yoksa onlara gerçekten kendi yollarını çizme şansı tanınacak mı?

Bu soruların cevapları henüz belirginleşmiş değil. Gördüğümüz gibi, küçük toplulukları bekleyen tehlikeler her zamankinden büyük, ölüp giden dillerin yıldan yıla artan sayısına da yansıyor bu. Öte yandan, onlara umut vaat eden birçok yeni gelişme de var. Dünyanın farklı bölgeleri, özellikle Avrupa ile Asya arasında sonunda bir ölçüde gerçek teknoloji transferleri de oluyor. Bilgisayar teknolojisi, küçük dillerde çok küçük bir maliyetle kitaplar, gazeteler, diskler ve internet siteleri üretilebileceği anlamına geliyor, bu teknolojilerse oldukça demokratik. Örneğin, Doğu Timor'da kurtuluş hareketi interneti çok ciddiye alıyor, direniş önderleri cengelde dizüstü bilgisayarlar kullanıyor. İnternet siteleri ile kendi durumlarına ve Endonezya ordusunun harekâtlarına ilişkin haberleri genel kullanıma elverişli kılıyorlar. Nobel Barış Ödülü sahibi José Ramos-Horta'nın sözleriyle, "İnternetin

önünü kesmek çok zor, sansürlemekse hemen hemen olanaksızdır... insan hakları savaşında devrim yapmıştır. Diktatörlerin diktiği engelleri yıkmış, baskı altındakilerin sessizliğine ve yalnız bırakılmışlık duygusuna son vermiştir."

Kültürel çoğulculuğa ve insan haklarına yakınlık duyan bir kamuoyu iklimine ve kalkınma programlarında halklar üzerinde daha çok odaklaşan politikalara yönelen bir değişmenin kimi belirtileri de görülüyor. Gelgelelim, gelişmekte olan dünyada güçlü, çoğu kez zalim işbirlikçi rejimler yaratma amacıyla tanımlanagelmiş resmi dış politikanın buna ulaşmasına daha çok var.

YEDİ

Niçin Bir Şey Yapmalı?

Hikmet kuvvetten iyidir;
fakat fakir adamın hikmeti hor görülüyor,
ve onun sözleri işitilmiyor.

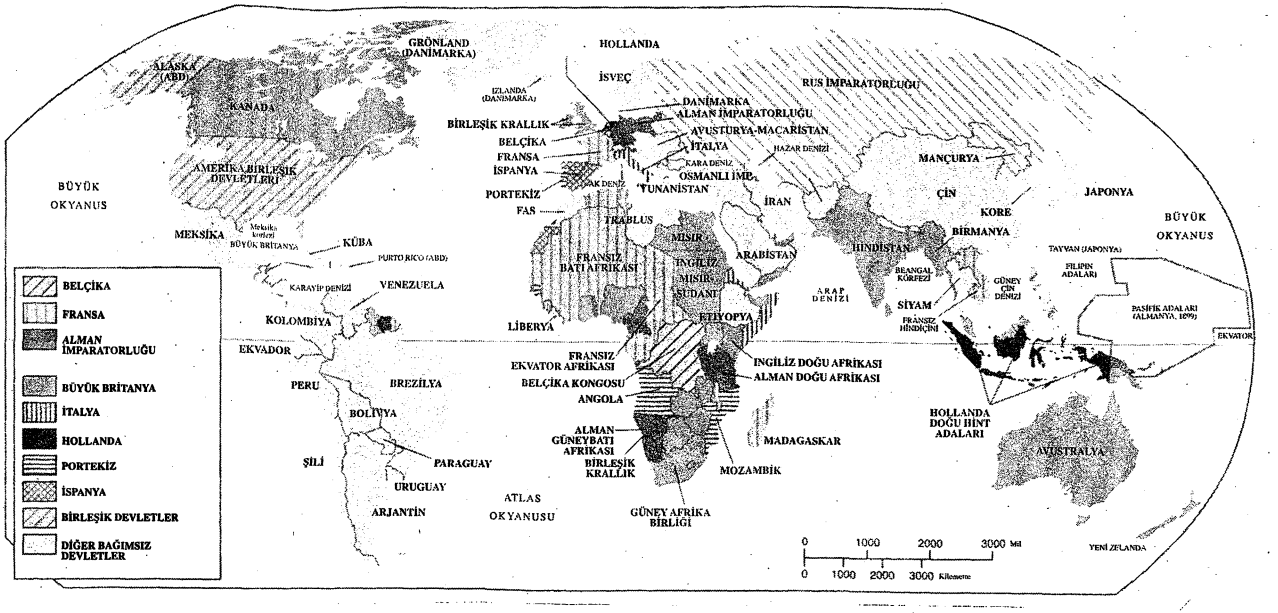
-Vaiz 9: 16

Dil çeşitliliğinin çağdaş dünyada değişen çehresinin, nasıl küçük topluluklar daha güçlülerin yörüngesine çekilmişken bir iki metropol dilinin geri kalan diller pahasına büyük bir hızla yayılışı öyküsünden oluştuğunu gördük. Yeryüzünün küçük dillerinin ölümünü kabullenmeli miyiz? Yoksa onları desteklemeye mi çalışmalıyız? Ve destekleyeceksek, uygulamada gerçekten ne elde edilebilir?

Umarız, Avrasya-dışı dillerin çoğunun ölüp gitme tehlikesine düşmüş olmasının nedenlerinin -her dil kadar karmaşık, anlatım gücüne sahip, yaratıcı olan- bu dillerin doğalarında yatan özelliklerle ya da Avrupa dillerinin konuşucularının başka dillerin konuşucularınınkinden daha büyük zekâ, erdem ya da çalışkanlıklarıyla hiçbir ilgisi olmadığını açıklığa kavuşturmuşuzdur. Avrasyalılar'ın yeryüzü egemenliğine yükselişinin öyküsü bir insan dürtüleri öyküsü olarak anlatılsaydı, payına düşenden fazla açgözlülük, düzmececilik, kıyıcılık ve miskinlik barındırdığından,

dökülen bir öykü olurdu. Ancak egemenliğe yükseliş bu düzeyde açıklanamaz. Bunun yerine, başka yerlerde değil de Avrasya toplumlarında sağlanan derin, karmaşık, yapısal koşulların anlaşılmasını gerektirir. Avrasya açık farkla dünyanın en üretken tarım ve hayvancılık sistemine sahipti. Bu bir biyocoğrafya rastlantısından başka bir şey değildi ama Avrasyalıların sayıca çoğalmalarına, sonuçta da kıyılarının ötesine yayılmalarına olanak verdi. Bir de onları büyük öldürücü hastalıkların konağı kıldı. Bu da, tuhaftır, anakaralar çarpıştığında Avrasyalılar'a başka halklar karşısında üstünlük sağladı. Son olarak, yoğun nüfus ve yüksek tarımsal verimlilik, en azından Avrupa'da, ekonomileri sanayileşme yoluna sokan bir çeşitlenme ve uzmanlaşma sürecini harekete geçirdi. Böylece, zenginlik ve güç bakımından aşağı yukarı eşit küçük ölçekli toplumların dünyası, kimileri öbürlerinden çok daha zengin ve güçlü olan, kendi içlerinde yönetici sınıflar ve azınlıklar bulunan ulus-devletlerin dünyasına dönüştü.

Herhangi bir tarihsel dönüşümün ortaya çıkması için, birbirine dolanmış, etkileşim içinde etken kümeleri gerekir. Bugünü, insanların ereklerine dayalı bir dizi eylem ortaya çıkarmış olsa da, uzun erimli sonuçların neler olacağı konusunda katılanların gerçekte hiç fikri yoktu. Oysa bu sonuçlar bir iki metropol topluluğunun küresel kaynakları ve küresel iktidarı âdeta boyunduruğa almasına olanak veriyordu. Örneğin, Britanya'nın, imparatorluğunun farkına varılmadan edinildiği söylenmiştir ama 1914'e gelindiğinde Avrupa, yeryüzünün toplam yüzde 85'ini sömürge, himaye, bağımlı toprak, uluslar topluluğu olarak elinde tutuyordu. Tarihte başka hiç-



Harita 7.1: 1914'te Avrupa'nın denetimi altındaki topraklar

[T. Walter Wallbank ve diğerlerinin Civilization Past & Present'ının (1914, Harper Collins. 6. basım) 2. cildinde asıl metinden önceki sayfalarda yer alan Major World States and Colonial Possessions (Başlıca Dünya Devletleri ve Sömürgeleri) haritasından uyarlanmıştır.

bir sömürge kümesi bu batı metropolününki kadar büyük, toptan egemenlik altında, eşitsiz güçlere sahip olmamıştır.

Güç farkı bugün hayatın kaçınılmaz bir olgusuyken günümüzdeki koşullar insan denetiminin dışında gibi gelebilir. Metropol dilleri ve onların konuşucularının, konumlarını özellikle hak etmeyip tarihsel rastlantıların ve çirkin baskılamanın bir araya gelmesiyle edinmiş oldukları doğru olabilirse de, bugün çabalarımızı başka herkesin yaşam standardını metropol toplumlarının yadsınmazcasına yüksek standartları düzeyine ulaştırmakta odaklaştırmamızın daha gerçekçi olduğunu savunası gelebilir insanın. Bu da modernleşme sürecinin bir parçası olarak İngilizce ve başka dünya dillerinin yayılmasına yardımcı olmak, solması kaçınılmaz olan öteki dillerdense, ne kalmışsa kibarca solmaya bırakmak anlamına gelir. Bu tür akıl yürütmenin bir başka değişkesi de soyların tükenmesi yaşamın bir olgusundan ibaret olduğu için dilleri (ya da türleri) kurtarmak üzere müdahale etmememiz gerektiğini söyler. Toplu yok oluşlar hep vardı, öyleyse bir yenisinin olasılık kazanmasından niye kaygılanmamız gereksin?

Masum aldırışsızlık konumu adını vereceğimiz bu akıl yürütmeyi burada çürütmeye çalışacağız. Dil koruma çabalarının karşısına dikilen başka akıl yürütmelerle de yüzleşeceğiz. Örneğin, kimileri, yoksulluğun giderilmesi ya da çevrenin korunması gibi başka sorunların, dillerin yitirilmesinden daha dayatıcı kaygılar olduğunu söyleyecektir. Biz, dilleri koruma gereksinimiyle dünyanın periferi toplumlarının ekonomik kalkınma gereksiniminin, yaygın olarak var sayıldığı gibi çelişen gereksinimler değil, aynı sorunun birbirini tamamlayan yüzleri olduğu savını ileri süreceğiz. Dil çeşitliliğinin korunması gerektiği düşüncesi, ülküleştirilen bir geçmişe öde-

nen duygusal bir borç değil, sürdürülebilir, sağlıklı, güç kazandırıcı kalkınmayı ileri götürmenin bir parçasıdır. Demek ki dillerin ölümü sorunu, çözüldü mü daha birçok dayatıcı ve birbiriyle ilişkili sorun da çözülmüş olacağından, "iyi" bir sorundur.

Niye uğraşmalı?

Masum aldırışsızlık konumu, dillerin zaten sürekli değişen, değişim çizgisi de şu ya da bu kişi yahut kurumun denetiminin dışında kalan soyut dizgeler olduğunu belirtir. Dil ölümü, bu akıl yürütmeye göre, konuşucular bir metropol diline geçmeyi istençleriyle seçtikleri için gerçekleşmektedir. Bu da insanların geleneksel yoksulluklarından gelişmiş dünya sisteminin sunduğu olanaklar dizisine ve daha yüksek yaşam standardına geçmesi demek olduğundan, hiç de fena bir şey değildir. Geçmişin mirasının yok oluşunu görmek üzücü olabilir. Bu da işte, ilerlemenin kaçınılmaz yan etkilerindendir.

Dahası, bir masum aldırışsızlık savunucusu diyecektir ki, kendi dillerinin çoğunu yüzyıllar önce yitirmiş sanayileşmiş ülkelerden birinin, gelişmekte olan dünya halklarını miras uğruna geçmişe tutunmaları için ikna etmeye çalışması, hele bu halkların ekonomik olanaklarını geliştirmek gibi, anlaşılır biçimde, daha yakıcı kaygıları varken, pek de hakça olmaz. Biyolojik çeşitlilikle ilgili akıl yürütmenin koşutudur bu: Güney'den dünyanın mirası adına ormanlarını koruması niye beklensin? Kuzey, kalkınmasına yakıt sağlamak için kendi çevresini yağmalamıştı, dolayısıyla şimdi koruma üstüne talkın vermesi hiç de hakça görünmüyor. Kuzeyliler, kendilerinin yerine getirmediği, Güney'iyse haklı olarak özlemini çektiği en yakın ekonomik nimetlerden

yoksun bırakacak istemlerle yüklenmese de, Güney'in yeterince sorunu var.

Bu çok önemli bir akıl yürütmedir. Batı kültürü geleneksel toplumları oldukça şizoid bir biçimde düşünmüştür. Ya geri, ahlakça kusurlu görülmüşler ya da dokunmadan korunması gereken, zamandışı, uyumlu, durumundan hoşnut bir varlığın temsilcisi olarak ülküleştirilmişlerdir. Bu konumlardan ilki, apaçık, geleneksel toplumların mülksüzleştirilmesini haklı çıkarma yollarından biridir. Ne var ki, geleneksel toplumlara ekonomik ve toplumsal ilerlemeye katılma hakkı tanımayan ikinci konum da, onları güçsüzleştirmenin bir biçimidir. Geleneksel toplumlarda insanların bir ilkel uyum durumunda bulunduğunu, kısmetlerine razı olduklarını, ilişilmese bu mutlu durumda yaşayıp gideceklerini varsaymaktan sakınmalıyız. Ancak geleneksel dilleri savunmak için, bu düşünceye dayanmayan bir akıl yürütmeye başvuracağız. Geleneksel halkların da başka herkesinkilerle aynı istekleri, gereksinimleri vardır; insan var oluşunun büyük bölümüne eşlik ettiği yadsınamayacak olan yoksulluktan, sefaletten çıkış yolunu, ellerinden gelirse, hemen tutacaklardır. Ne var ki, savunacağımız gibi, dillerine en iyi desteği sağlayacak politikalar, büyük olasılıkla, onlara bu yolu açacak politikalardır. Çünkü masum aldırışsızlık konumu, ne kadar akla yakın gelse de, bir dizi yanlış varsayıma dayanmaktadır.

Seçim yapmak

Masum aldırışsızlık konumuna göre dil ölümü, insanlar bir başka dile geçmeyi özgürce seçtiği için ortaya çıkmaktadır. İnsanlar kendi çıkarlarının nerede yattığını bileceklerinin beklenmesi akla yakın olacak akılcı varlıklar olduğuna göre,

bizler, dışarıdan gözlemciler olarak böyle seçimleri yargılayamayız. İktisatçı gözüyle bakıldığında diller arenası da bir başka serbest piyasadan ibarettir ve iktisatçıların belirtmeye meraklı oldukları gibi, herhangi bir etkinlikte serbest, rekabetçi piyasanın, o etkinliğin bütün ilgililer için optimal dağılımını ortaya çıkaracağı gösterilebilir. Kimi dillerin düşüşü, sayısız bireysel seçimin bir yan etkisinden ibarettir, bu nedenle de balık fiyatının değişmesinden ne daha az ne daha çok ahlaki önem taşır.

Önceki örneklerimiz bu akıl yürütmenin temelini çürütmektedir. Birçok dil ölümü örneğinde, geçişin seçim olanaklarındaki artış nedeniyle değil, demokratik olmayan bir iktidar uygulanması sonucunda seçim alanının daralması yüzünden gerçekleştiğini gösterdik. Bu iktidar hemen hemen her zaman toplulukların geçim kaynaklarına ulaşmalarının engellenmesi yoluyla kullanılmıştır. Örneğin, Avustralya'nın en eski yerlileri ya da Amerika yerlilerinin beyaz toplum içinde yaşamaya başlarken özgür seçimlerini kullandıkları pek söylenemez. Seçeneklerinin artmayıp azalacağı şekilde, çevre üzerinde tarım ürünleri, hastalıkları, teknolojileri sayesinde daha büşük bir güç uygulayan topluluklarca mülksüzleştirilmişlerdir. Geçişin daha gönüllü göründüğü örneklerde bile, İrlanda'da gördüğümüz gibi, seçimler ideal koşullarda değil, kaynakları metropol ekonomisine yönlendiren, küçük topluluğun toplumsal ve ekonomik başarısına ket vuran bir politik çerçeve içinde yapılmıştır.

İktisat kuramı, rekabetçi serbest piyasaların optimal etkinlik dağılımını sağlayacağını göstermesinin yanı sıra, piyasa bozulduğunda ortaya çıkacak dağılımın nadiren optimal olacağını da belirtir. Her nerede bir topluluğun çıkarları bir

başkasının eylem olanaklarına müdahale ederse bozulma doğar. Bu durumlarda, etkin bir çözüm çoğu kez farklı çıkarlar arasında dolayım sağlamak üzere araya giren hukuksal ya da politik bir sistemi içerir.

Rekabet halindeki diller piyasası birkaç topluluğun dünya üzerindeki maddi, politik, simgesel egemenliğiyle uzun erimli olarak bozulmuştur. Bu, değer verdikleri dilleri, kendileri için hâlâ yararları olan topluluk yapılarını yitiren insanlar demekti. En çarpıcısı da, dünyanın zenginliği artsa bile yoksulların aynı yoksullukta kalması demekti.

Dil, kalkınma, sürdürülebilirlik

Dil çeşitliliği konusunda 1970'lerin başında yazılmış etkili bir yazı, "kültürel-dilsel çeşitliliği korumakta üsteleyen bir plancının kendini ekonomik gelişmeyi gözden çıkarmaya hazırlamasında yarar" olduğunu ileri sürerek sona eriyor. Yazar Jonathan Pool gelişmekte olan ülkelerdeki dillerin ve halkların büyüleyici çeşitliliğinin kalkınma gelecekleriyle temelde çeliştiği kanısındaydı. Çeşitlilik, insanların Marx'ın deyişiyle "kırsal yaşamın bönlüğü"ne kapatılıp bırakılmasıyla korunabilirdi - ya da bu eblehlikten modernleşmeyle kurtulunabilirdi. Ya biri seçilecekti ya öbürü.

Pool'un vardığı sonuç ilginçtir, çünkü ekonomik gelişme konusunda o sıralar dolaşımda olan, yakın zamanlara değin de politikayı etkilemeyi sürdüren söze dökülmemiş kanılardan birçoğunu yansıtmaktadır. Merkezi varsayım, dönence ülkelerinin uzun dönemli yoksulluktan çıkış yolunun Kuzeyli sanayi ülkelerine benzeyebilecekleri kadar çok benzemek olduğuydu. Bu da tek bir ulusal dil ve onunla bağdaşacak merkezi bir ulus-devlet demekti. Başka alanlarda benzer kanılar

ormanların tarıma açılmasına, Avrupa tarzı tek ürün tarımının dayatılmasına, göçebe halkların zorla yerleştirilmesine, Avrupa dillerinde Batı tipi eğitime başlanmasına, kaynakların büyük bir sanayi sektöründe yoğunlaştırılmasına yol açtı.

Pool'un vargısı doğru olsaydı, dil korumasıyla ilgilenenleri çok duraksamalı bir konuma düşürürdü. Fyem, Havaii, Maa dillerinin yirmi ikinci yüzyıla sağ çıkmasını isterdik ama bir yandan da insanların ve yaşam kalitelerinin başlı başına dilsel mirastan daha önemli olduğuna inanıyoruz. Bu nedenle, bir dili korumak için halkını kendi zararına olacak bir ekonomik duruma ve politik marjinalleşmeye yönelten önlemleri desteklemezdik. Ne mutlu ki, böyle bir çelişki yoktur. Küçük dilleri koruma olasılığı en büyük olan önlemler tam da konuşucularının yaşam standardını uzun erimli, sürdürülebilir biçimde yükseltmeye yararı olacak önlemlerdir. Çünkü gelişmeye ilişkin birçok varsayımın, son otuz yıl içinde, yanlışlığı gösterilmiştir.

Dünya yarım yüzyıl içinde önemli bir zenginlik artışına, hatta böylesine hızlı bir nüfus artışı varken dikkat çeken bir kişi başına zenginlik artışına tanık olmuştur. Gelgelelim, bu artıştan sevinç duymamıza engel olan iki büyük kaygı konusu var.

İlki, zenginler daha zengin olurken yoksulların da daha yoksul (ya da en iyi olasılıkla, standartlarını yükseltememiş) olmasıdır. Büyük bölümü kuzey yarıküresinin ılıman kuşağında yer alan gelişmiş ülkelerle tropikal ve yarıtropikal bölgelerdeki gelişmekte olan ülkeler arasında kişi başına gelir (ve ömür beklentisi, bebek ölüm oranı gibi bağıntılı gönenç ölçüleri) bakımından güçlü karşıtlıklar vardır. Gelişmekte olan ülkelerin çoğunda yoksulluk sınırının altında yaşayan insanların

oranı yaklaşık aynı kalmıştır, insanlığın en yoksul dörtte birinin yaşam standardı da değişmemiştir. 1992'de dünyanın en zengin yüzde 20'si, en yoksul yüzde 20'sinin gelirinin 150 katını kazanıyordu. Dünya nüfusunun en alttaki yüzde 20-25'i, dil çeşitliliğinin en büyük bölümünün taşıyıcılarını -daha çok, tropikal ve yarıtropikal bölgelerin, yatırımların çoğunun gerçekleştiği başlıca merkezlerden ve başkentlerden genellikle uzakta kalan küçük topluluklarını- kapsamaktadır. Elli yıllık "kalkınma"nın az sayıda olumlu etkisi, pek çok olumsuz yan etkisi olmuştur.

Çağdaş ekonomik büyüme konusundaki ikinci kaygı konusu, bu büyümenin "sürdürülebilir" olmamasıdır. Pek o kadar eyleme yol açmasa da büyük ilgi toplayan bu terim, büyümenin çevreyi bulduğu değerde bırakmadığı anlamına gelir. Rio'daki 1992 Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı'nı amaçlarından biri, ülkelerin sürdürülebilir kalkınma konulu bir ilkeler bildirgesini benimsemesini sağlamaktı. Sorunun özünde, zengin ve yoksul uluslar arasındaki uçurumun zenginlerin etkinliklerini sınırlayarak kapatılması yatmaktadır. Sanayi ulusları, dünya nüfusunun yüzde 25'iyle dünyanın bütün kaynaklarının yüzde 70'ini tüketmekte, kirliliğin de çoğunu üretmektedir. Yedi büyük sanayileşmiş ülke, birçok bilimcinin küresel ısınmadan sorumlu olduğuna inandığı karbon dioksit gibi sera gazlarının yüzde 45'ini üretmektedir. Demek ki bir gelişmiş ülke yurttaşının küresel ekosisteme ekolojik ve ekonomik etkisi gelişmekte olan ülkelerden birinde yaşayan bir kişininkinden çok daha büyüktür. Çevrede herkesten büşük değişikliklere yol açanların herkesten çok borcu vardır.

Sürdürülemezliğin belirgin bir örneği ormansızlaşmadır.

Dünyanın dönence bölgelerindeki ormanlar kendilerini yenileyebileceklerinden çok daha büyük bir hızla kesilmektedir. 1980'ler boyunca yıllık ortalama yitim oranı 150.000 km^2 ya da hemen hemen dünya toplamının yüzde 1'i kadardı; 1990'lar boyunca da oran keskin biçimde artmıştır. Bu hasar sürüp giderse, ormanlarda barınan ortama özgü (endemik) türlerden birçoğunun soyu tükenecektir. O ekosistemler kendilerini bir daha asla yenileyemeyecek demektir bu.

Ormanların kesilmesi, barındırdıkları değerli ağaçlar ve kapladıkları toprak birdenbire dolaşıma girdiği için ekonomi istatistiklerini kısa erimde şişirir. Oysa o fazladan değer bir kez nakde çevrildikten sonra, bir daha asla geri getirilemez. Gelecek kuşaklar ormanların sağladığı yakıt, meyve, bal, ilaç, turizm, vb potansiyelinden yoksun bir çevreyi devralacaktır. Dahası, ormanların karbon dioksiti soğurma ve toprak yitimini önlemedeki işlevleri artık yerine getirilemeyecektir. Demek, bugünkü birazcık ekonomik büyümeyle gelecekteki insanlar için çevrenin değeri temelli azaltılmıştır.

Sanayileşmiş ağaç kesiminin geçen yıl yüzde 400 arttığı, bir milyar küsur dolarlık sanayinin yüzde 80'ini bir Malezya şirketinin denetim altında tuttuğu Papua Yeni Gine'de şu sıralarda olan budur. Aynı çokuluslu kereste operasyonları Filipinler'deki, Tayland'daki, Malezya'daki ve Endonezya'nın büyük bölümündeki yağmur ormanlarını yok etmiştir bile. ABD, Kanada gibi yüksek düzeyde sanayileşmiş ülkeler kendi ellerinde kalmış ormanları korurken, tahta ve kâğıt hamuru ürünlerine gelişmiş dünyanın artan gereksinimini karşılamak üzere kesim şirketleri ucuz ağaç için nakit yoksulu gelişmekte olan ülkelere yönelmektedir. Sanayileşmiş kesim ormanda ne varsa toptan silip süpürmekte ve büyük ölçüde erozyona ve

besin yitimine, bu da toprak verimliliğinin azalmasına, yaşayan hayvanların yitirilmesine, suyun niteliğinin düşmesine yol açmaktadır.

Sanayi ölçeğinde kaynak çıkarılması genellikle yerel mülk sahiplerine çok az uzun erimli yarar sağlayan, yükseliş-düşüş şeklinde bir etkinlik kalıbına uyar. İş, para, mal bulunan kısa bir dönemden sonra kaynak tükendiğinde, köylüler yaşanmaz hale gelmiş bir çevreyle, işsizlikle, memleketlerinden koparılmışlıklarıyla bırakılırlar. Yalaum Mosol, son zamanlarda kesim yapılan bir bölgede yaşayan bir Bemal köylüsü, sonuçları şöyle özetliyor: "Yıkanacak suyumuz yok, içmek için de kirlenmemiş su yok. Besin yetiştirilecek toprağımız yok, mantar için toprağımız yok, meyve ağacımız yok, kilden çömlek için toprağımız yok. Gizli yerlerimiz, yaban hayvanlarımız ortadan kalktı, bütün eskil ağaçlarımız yok oldu."

Mosol'un söyledikleri, kütüklerin uluslararası pazarda aldığı fiyatın yerel kullanım değerlerinin bütünüyle, kültürel önemleriyle ya da karmaşık ekosistemler içinde ormanın gördüğü işlevle nasıl ilintisiz olduğunu gösteriyor. Böyle yaşlı ormanlar bir kez biçildikten sonra aynı ekosistemi bütün çeşitliliğiyle geri getirmek âdeta olanaksızdır. Uzmanlar büyük ölçekli kesimden sonra tam yenilenmenin 600-1000 yılı bulabileceğini tahmin ediyor. Buna karşılık yeniden ormanlaştırmaya girişilirse, genellikle yerli türler yerine çam, okaliptüs ya da yeni getirilecek başka türler dikilecektir.

Ormansızlaştırma, sürdürülebilir olmayan kalkınmanın tek örneği değildir. Birçok çağdaş küresel sorun -biyolojik çeşitlilik krizi, toprak erozyonu ve kirlenmeyle toprak yitirilmesi, küresel ısınma, çevre değişimi yüzünden geçim koşullarının yitirilmesi- ekonomik büyümenin gerçekleşme biçimindeki

genel sürdürülemezliğin belirtileri olarak görülebilir. Gönencin ve kaynakların eşitsiz dağılımı, aşırı artan nüfusla birlikte, Niles Elredge'in deyişiyle "altıncı soy tükenmesi"nin nedenidir. Biyolojik-dilsel çeşitlilikte yıkım getirici bir eksilmeye yol açıyoruz, biz yol açtığımız için de ancak biz durdurabiliriz. Bunun tek yolu davranışımızı değiştirmektir.

Öyleyse iki yakıcı küresel kaygımız var. İlki, ekonomik-büyümenin insanlığın en yoksul dörtte biri, gelişmekte olan dünyanın kır yoksulları için pek az şey sağlaması, belki de hiçbir şey sağlamamasıdır. İkincisi, büyümenin sürdürülemez olması, yani uzun erimde ciddi biçimde yoksullaşmamız tehdidini barındırmasıdır.

Bu sorunlar neden ortaya çıktı? Ne yazık ki, bu soruya verilecek basit cevaplar yok. Olsaydı, çağdaş hayatın kimi rezaletlerine nokta koymak daha kolay olurdu. Buna karşılık, payı olan etmenler arasında daha kolay saptanabilecekler vardır, azınlık topluluklarının, dil ölümünün başlıca nedeni olan, marjinalleşmesi de bunların hepsine bağlıdır.

Kalkınma iktisatçıları arasında daha dikkatli olanların belirttiği gibi, kalkınma sürecinin barındırdığı dengesizlikler çok büyüktür. Son elli yıl boyunca yatırımlar şaşmaz biçimde kentli seçkinlere ve onların gereksinimlerine yöneltilmiştir. Onları kentten kente uçurmak için yeni yollar yapılmış; yüksek maliyetlerle onların çıkarlarını ve saygınlığını yansıtan havaalanları, üniversiteler kurulmuştur. Sübvansiyon ve yatırımlar, çoğu kez kır ekonomisini vergilendirmek yoluyla, seçkinlere mal üreten sanayi sektörüne yöneltilmiştir. Çoğu yoksul insanın sanayiden değil tarımdan geçinmesine, gelişmiş ülkelerin tarihinde görülen yaşam standardı yükselişinin gerisinde de, tarımsal üretkenlik artışının yatmasına karşın.

Üstelik, sermayeye susamış sanayi sektöründe yoğunlaşmanın daha fazla ekonomik büyüme sağlayacağının bir tek kanıtı yoktur.

Bir başka dengesizlik de kaynakların korunmasındansa tasfiyesi yönündedir. Bütün gelişmekte olan dünyada irkiltici bir hızla ormanlar kesilmekte, mercan resifleri dinamitlenmekte, dalyanlar boşaltılmakta, çayırlar yok edilmektedir. Bu sürdürülemez sonuç, tıpkı kent yanlılığı gibi, periferi odakları karşısında metropol seçkinlerinin ayrıcalıklı kılınmasını ortaya koyuyor. Bir orman kesildiğinde, Papua Yeni Gine örneğinde gördüğümüz gibi, imtiyazdan sağlanan gelir akışı, daha önce ormanda yaşayan insanlara gidecek yerde, genellikle çok küçük bir bölümünü kırsal bölgelere sızdırmaya dikkat eden ulusal hükümet tarafından emiliyor.

Diğer kaynak kullanma biçimleri için de aynı şey geçerlidir. Papua Yeni Gine'de 1989'dan 1997'ye dek süren iç savaşı başlatan, madencilik gelirlerinin haksız üleşimi idi. Panguna'daki Bougainville madeni ile yüksek kesimlerdeki Ok Tedi madeni dünyanın en büyük bakır madenlerindendir. Savaştan hemen önce, Panguna madeni ülkenin dışsatım gelirinin yaklaşık yarısını üretiyordu. Oysa 1966 Madencilik Yasası'na göre devlet hisselerinin ancak yüzde 5'i yörenin toprak sahiplerine gidiyordu. Toprak sahipleri bu adaletsizliğe madeni kapatarak başkaldırdı ve adaya verilen çevre zararının karşılanmasını talep etti. Demek ki kaynak tasfiyesinden bütünüyle metropol odakları yararlanmaktadır. Çoğu kez de bu yararlanmaya bağımlıdırlar. Bütünüyle madencilik imtiyazlarına bel bağlayan Papua Yeni Gine hükümeti ya da bütçesi büyük ölçüde petrol sanayii tarafından karşılanan Nijerya hükümeti örneklerindeki gibi.



Fotoğraf 7.1: Ok Tedi madeninden çıkan maden posasının yol açtığı zararı inceleyen Yonggom köylüleri

[Stuart Kirsch'in izniyle]

Oysaki sürdürülemezliğin bedelini ödeyen, metropollerdeki insanlar değildir. Bu bedel, dalyanları boşalan, çiftlikleri topraksız kalan, artık orman ürünleri toplayamaz olan periferi yoksullarınca ödenir. Batılıların, büyük ölçekli kaynak değerlendirme tasarılarının yerli halklar üzerindeki etkisine ilişkin hesaplamaları ekonomik maliyet ve yararları vurgulamaktadır. Antropolog Stuart Kirsch, Ok Tedi madeniyle toplulukları dağılan Yonggom halkının deneyimlerini açıklamak için bu hesaplamaların ne denli elverişsiz olduğunu göstermiştir. Yılda 30 milyon ton maden posası ve 40 milyon ton atık maddenin yerel ırmak sistemine bırakılması, ormansızlaşmaya, bahçe topraklarının yok olmasına, kuşların ve başka yaban hayvanlarının ortadan kalkmasına yol açmış, ayrıca tanıdık olmayan kimyasal tehlikeler getirmiştir. Bir zamanlar kendine yeterli olan Yonggomlar sürdürülmesi yalnızca geri

kalan 10-15 üretim yılı için takvime bağlanan tazminat ödemelerine bel bağlamak zorundadır şimdi.

Bu arada, Yonggomlar'ın topraklarıyla ilişkisi geri dönülmez biçimde değişmiştir. Klan adları insan topluluklarını belli bir coğrafyayla ilişkilendirmektedir. Bu coğrafyayla birlikte, insanların halk olarak ortaya çıkış yerleriyle aralarındaki bağ da artık değişmiştir.

Yerel toplulukların kaynaklar üzerinde denetim olanağı olsaydı, onları korumaları olasılığı çok daha büyüktü. Bunun nedeni, kimi romantik yerli toplum betimlerinden çıkarılabileceği gibi, modern insanlar sürekli doğayla kavgalı görünürken geleneksel halkların doğayla uyumlarını koruyan gizemli bir özleri bulunması değildir. Kesimciler gittikten sonra çevrede kalarak geçimini oradan sağlaması gerekecek olanların geleneksel insanlar olması, dolayısıyla çevrenin yapısını ve değerini koruma konusunda onlar için daha çok özendirici bulunması gibi daha pratik bir neden vardır.

Küresel türdeşleşme yönündeki dengesizlik, kaynak tasfiyesi dengesizliğiyle ilişki içinde olmuştur. Daha önce yerel çeşitlerle geleneksel karma tarım yapılan milyonlarca dönüm, dışsatım amaçlı monokültürel buğday ya da sığır yetiştirilmesine bırakılmıştır. Bu da, başlı başına bir çeşitlilik yitimi olmasının yanı sıra, erozyon ve toprak yitiminde artışa ve her ortamda aynı kültür çeşitleri optimal olmadığından, olağanüstü büyüyen bir enerji ve kimyasal gübre talebine yol açmıştır.

Dünya kalkınmasındaki bu -kentli seçkinler yararına, kaynak tasfiyesi yönünde, türdeşlik yönünde- dengesizlikler hiç de en verimli kaynak dağılımını sağlamak üzere işleyen masum bir serbest pazarın ürünü değildir. Daha çok, küçük

bir sömürgeci ve sömürge-sonrası seçkinler topluluğunun kaynaklar ve fırsatlar üzerindeki egemenliğinin belirtisidir. Bu seçkinler, görünürde ulusal kalkınma yararına, periferi halklarına ait kaynakları elde etmek için siyasi sistem ve hukuk sisteminin yanısıra çoğu kez eylemli zor da kullanabilmektedir. Oysa ulusal kalkınma, onu kaynaklarıyla destekleyen kır yoksullarına pek az yarayacak niteliktedir, çünkü kentli seçkinlerin, elde edilen geliri kırsal yoksulluğu hafifletecek şeylerden çok kendi canlarının istediğine yöneltme alışkanlığı vardır. Toprak, çoğunluk için uzun erimde sağlanabilecek en iyi ürüne değil, azınlığın kazanabileceği en yüksek dolar gelirine dönüştürülür.

Örneğin, Mali'nin Nijer Deltası bölgesinde yüz milyon küsur dolar, balıkçılık, çiftçilik ve çobanlığa dayalı bir çoklu toprak kullanım sistemi uygulayan yöre sakinlerine hiçbiri yarar sağlamayan sığır çiftliği ve çeltik projelerine yatırılmıştır. Yeni açılan her dönüm çeltik tarlası, dört dönüm taşkın ovasının çölleşmesi sonucunu vermektedir. 1984 kuraklığı sırasında iyi suvarılan 600 bin sığır otlaksızlık yüzünden öldü. Deltanın yüzde yirmisinin otlaktan o yıl hiç pirinç vermeyen çeltik tarlalarına çevrilmesiyle halkın durumu daha da kötüleşti. Hayatın kıyısında sendeleyen insanlar etkinliklerini çeşitlendiriyordu: Balıkçılar çiftçiliğe başladı, çiftçiler balıkçılığa yöneldi, ayrıca herkes birkaç sığır otlatmaya çalışıyordu. Böylece toprak ve su kaynakları, sınırlarına dek zorlandı. Mali'de, getirdikleri kazanç ne olursa olsun, tekne, saban, ağ, at arabası gibi üretim araçlarından vergi alınır. Vergi ödenmezse mallar alıkoyulur. 1984'te, belgelenmiş tarihin en kötü kuraklığı sırasında, *Service des Eaux et Forêts* tarafından bölgeden alınan vergiler ve ödenmeyen vergilere kesilen cezalar

1973'tekinin iki katıydı ve yöre halkından, yöre bütçesinden paylarına düşenin iki buçuk katından fazla para alınmıştı. Demek ki delta kendisine karşılık olarak pek bir şey vermeyen bir devlet bürokrasisini finanse ediyordu. Bu arada, ulusal düzeyde de Mali ve öteki Afrika ülkelerinden çoğunun negatif ticaret dengeleri vardır. Yani kazandıklarından ya da yardım olarak aldıklarından daha çoğunu dışarıya ödemektedirler.

Yerli halk, Brezilya yerlileri, Nijerya'daki Ogoniler ya da Bougainville yerlileri gibi, seçkinlerin gündemiyle hemfikir olmadığı yerlerde, tehlikeli ve özü gereği terorist olarak gösterilir, uluslararası kuruluşların söze dökülmemiş ya da doğrudan yardımıyla susturulur ya da yerinden edilir. ABD'de yağmur ormanları konulu bir konferansa katılan Brezilyalı iki Kayapo yerlisinin durumu, bunu gösteren bir örnektir. Daha sonra topraklarını su altında, kendilerini de taşınmak zorunda bırakacak olan hidroelektrik barajların yapımına niçin karşı olduklarını açıklamak üzere ABD Kongresi üyeleriyle ve Dünya Bankası yetkilileriyle görüştüler. Brezilya'ya döndüklerindeyse yıkıcı faaliyetlerde bulunmakla suçlandılar. Hükümet, dış borç faizlerinin bir bölümünü ödemek için ülkenin gereksinimi olan 500 milyon dolar borç verilmesini Yerliler'in engelleyeceğinden korkuyordu.

Gelişmekte olan dünyanın seçkinleri, iktidar ve kaynakları bütünüyle yozlaştırmayı yardımsız başarmış değildir: Kuzey'den gelen muazzam bir sübvansiyon sistemiyle desteklenmektedirler. Büyük bölümü gerçekte silah ticaretine doğrudan ve dolaylı sübvansiyonlardan oluşan yardım politikası seçkinlerin askeri gücünü kendi periferileri üzerinde daha eksiksiz bir egemenlik kurabileceklelri şekilde artırmaktadır. Han-

gi seçkinlerin destekleneceği, herhangi bir insani kaygıya değil, birer uluslararası ilişkiler konusu olarak görülen ticarete ve petrol gibi doğal kaynaklara ulaşma olanaklarına bağlıdır.

Bu arada, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi organlar çoğunlukla kaynakların periferi bölgelerinden çekilip alınmasına onay verme işlevini üstlenmiştir. Örneğin, Ruanda dağ gorilinin neredeyse soyunun tükenmesinden, en ulaşılmaz bölgeleri dışında gorilin yaşam ortamındaki bütün ağaçların kesilmesini gerektiren pireotu plantasyonlarına mali destek vermesi dolayısıyla kısmen Dünya Bankası sorumludur. Aynı kurum monokültür ormancılığının da sınai ölçeğe yükseltilmesinin başlıca failidir. Latin Amerika'da toprağın karma orman ve yerli tarımından alınıp öncelikle Amerikan hamburger zincirlerine ihraç edilmek üzere sığır yetiştirilen büyük çiftliklere dönüştürülmesi için 1970'lerde Dünya Bankası ve Amerika Kalkınma Bankası (*Inter American Development Bank)* destekleme bütçesinden 10 milyar dolar verilmiştir. Nemli dönence bölgeleri yoğun hayvan çiftçiliğini ayakta tutamaz, uzun erimde çevrenin geleceği de parlak değildir. Cava adalı Endonezyalılar'ın merkezden uzak adalara yerleştirilmesi için, hem yerli çeşitliliğin yazgısına hem de bu uygulamanın Cava'nın inkâr edilemez sorunlarını ne ölçüde çözeceğine ilişkin kaygılara karşın, Dünya Bankası'ndan 350 milyon dolarlık uzun vadeli kredi alınmıştır. Brezilya hükümetinin hem yerli halkı hem de tür çeşitliliğini tehdit eden kuzeybatı bölgesi kalkınma planı, 1981'de 443 milyon dolar almıştır. 1979 ile 1983 arasında en az yarım milyon insan Dünya Bankası'nın onayladığı projeler sonucunda başka yerlere yerleştirilmiştir.

1960'lardan 1980'lere değin kalkınma politikası ve uy-

gulamasında ciddi gedikler vardı. Sanayileşmiş ülke hükümetleri ve Dünya Bankası gibi bağlantılı kuruluşlar, yoksulluğun sürekli azaltılmasıyla pek az, uluslararası ilişkilerle ve kendi yurtlarında ekonomik büyüme yaratılması ise çok ilgili olan kendi gündemleriyle uğraşıyordu. Hükümetler dışı örgütler örneğindeki gibi daha gözle görülür özgeci dürtüler bulunduğunda bile kalkınma adına uygulanan politikalar sürdürülebilirlik ve yoksulluğun giderilmesi sınavlarından çoğunlukla kalıyordu.

Örneğin, Afrika'da kırsal kalkınma çabalarının çoğu, çok yakın zamanlara değin üretim sisteminin değiştirilmesine yönelikti. Afrika toplulukları geleneksel olarak, farklı bitkilerin küçük tarhlara, tarhların da ağaçlar arasına serpilmiş olduğu tarım biçimleri uyguluyordu. Yağmurun bu sistem için çok yetersiz olduğu yerlerde insanlar daha çok göçebe hayvancılık yapıyordu. Avrupa tarımbilimi tarafından iki sistemin de verimsiz olduğuna hükmediliyordu. Tek ürün yetiştirilen geniş, temizlenmiş tarlaları olsa çiftçilerin daha büyük ölçek ekonomisi sağlayacağına, çobanlarınsa hayvanlarıyla birlikte yerleşerek ya da fıstık gibi pazara yönelik bitkiler yetiştirerek hektar başına daha çok kalori elde edeceklerine karar verilmişti.

Kalkınma kuruluşları, verimin iyiye gitmemesi ve yer yer çevrenin açıkça düşürüldüğü durum kimilerini varsayımlarını sorgulamaya yöneltinceye dek, onyıllar boyunca "geri" Afrika üretim sistemlerinde reform yapma işine koyulmuştu. Sonraki araştırmalar geleneksel sistemlerin güvenlik, verim, sürdürülebilirlik bakımından Avrupalılar'ın türettiği seçeneklerden çok daha başarılı olduğunu göstermiştir. Çünkü dönencelerin dinamikleri Avrupa'nınkilerden bütünüyle

farklıdır ve toprak Avrupa teknolojilerinin dayatılmasına karşı koyar. Yüksek sıcaklık, toprağın, özenle korunmadıkça, organik maddelerin çürümesiyle yeniden oluşturulmasından çok daha hızlı bozulacağı anlamına gelir. Anakaranın birçok bölgesinde yağış miktarı bitki yetişmesi açısından sınırlayıcı bir etkendir, dolayısıyla toprağın nemi korunmalıdır. Üstelik, zararlıların çeşitleri ve tehlikeleri Avrupa'dakinden çok farklıdır, besinlerin bunlardan da korunması gerekir. Toprak traktörle sürülür, kimyasal gübre kullanılır, bitki öldürücüler, böcek öldürücüler püskürtülürse toprak birkaç yıllık bir dönem için geleneksel olarak işlenen bir tarhtan daha çok ürün verebilir ama humusun geride kil ve çakıl bırakarak ortadan kalkmasıyla durum hemen değişir. Makineleşmiş tarım Afrika'da acı bir yenilgi olmuştur. Tropikal bir yağmur ormanını ekime açmanın en iyi yolu hâlâ elle çalışarak ağaç köklerini yerinde bırakıp ağaçlar arasında ekin yetiştirmektir.

Daha ılıman iklimlerdekine göre daha çok çeşitlilik taşıyan birçok geleneksel üretim sisteminin bunları ve daha çoğunu yaptığı ortaya çıkıyor. Farklı bitki tiplerinin bir araya getirilmesi komşu bitki topluluklarının farklı düzeylerdeki nemden yararlanabilmesini sağlar, zararlı sürülerinin etkilerine de, dağınık ekinler tekekinli tarlalara oranla daha az açıktır. Farklı yüksekliklerde bitkiler içeren karma ekim nemi koruyarak üretken bir mikroiklim yaratır, zararlı otları denetim altında tutar. Son olarak, karma ekim yöre insanlarının gerçek isteklerine karşılık verir: Emek girdisinin de, besin veriminin de tek bir ürünü beklerken işsizlik ve kıtlık dönemleriyle karşılaşmayacakları şekilde bütün yıla yayılması.

Göçebe hayvancılık, kendi payına, belli koşullar altında oldukça akla yakındır. Örneğin, Afrikalılar'ın geleneksel ola-

rak Kuzey Sahel'de tarım yapmaması boşuna değildi. Bir dizi kalkınma programıyla tarıma zorlandılar. Sonuçta da bugün Nijer Cumhuriyeti'nde çiftliklerde hektar başına alınan ürün 1969'dakinin ancak dörtte üçüdür. Afrika örneği her anakarada yinelenmiştir. Kalkınma politikaları çoğu kez yanlış yönlendirildikleri için kırsal yoksulluğun giderilmesi ve sürdürülebilirlik cephelerinde ilerleme sağlayamamışlardır. Ya doğrudan doğruya metropol seçkinlerinin çıkarlarına hizmet etmekte ya da periferi halklarına yardımcı olmaya çalışırken metropolün amaca uygun olmayan bilgi ve önceliklerini kullanmaktaydılar.

Gelişmekte olan ülkelere Batı'dan ithal edilen yanlış yönlendirilmiş stratejilerin çarpıcı bir örneği de eğitim politikasıdır. Kabile dillerinin birliği engellediği ve Batı tipi gelişme için vazgeçilmez olan teknoloji ve eğitimde kullanılmaya elverişli diller olmadığı inancıyla, bağımsızlığını yeni kazanmış ülkelerin çoğu kendi dillerini geliştirmemiş, eski sömürgecilerin dillerini, yurttaşların çoğu bilmese de, kullanmayı sürdürmüşlerdir. Batılı yardım politikaları ve uygulamaları da genellikle Avrupa dillerini güçlendirmiştir. Fransa, eski sömürgesi Vanuatu'ya ekonomik yardım paketini ülkede Fransızca eğitimin korunmasına bağlı tutmaktadır. Bölgeye gönderilen kalkınma görevlileri yerel dilleri öğrenmeye pek zahmet etmemekte, bu da iletişim sorunlarına yol açmaktadır. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu yerli dillerin kalkınmada oynayabileceği rolden nadiren söz etmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde Batı müfredatının kullanılması geleneksel kültüre verilen değeri azaltma eğilimi taşımakta, geleneksel bilgi sistemlerinin ders olarak öğretilmesine yer verilmemektedir. Kültürün genç üyeleri geleneksel bilginin iş

bulmaya yaramayacağı için öğrenilmeye de değmeyeceğine inanacak şekilde eğitilmektedir.

Dönenceler kuşağındaki sömürgelerde Batılı okul eğitimiyle ilgili karşılaştırmalı bir inceleme yapan ilk gözlemcilerden J. S. Furnivall buralarda eğitim politikasının birbirine benzeyen doğrultularda geliştiği, benzer okul tipleri ortaya çıkardığı, benzer zorluklarla karşılaştığı sonucuna varmıştı. Sonuçlar, birçok kez, ortaya atılan amaçların tam tersi olmuştu. "Yinelenen başarısızlığın bir tek yeterli açıklaması var gibi görünüyor: Çevreyi dikkate almıyorlar." Furnivall özellikle okulların ekonomik kurumlar olduğu yönündeki tek boyutlu bakışı eleştiriyor ve şöyle devam ediyordu:

> Okullar, öğretmenler, ders kitapları Batı uygarlığının tohumunu ekmeye çalışabilir, oysa çocuklar meyveyi toplamaya razı. Meyveyi görüyorlar, dışsatım için ekilen bitkilerin yemek için ekilenlerden daha kârlı olduğunu görüyorlar, motorlu arabanın kağnıdan daha hızlı ve daha rahat olduğunu görüyorlar ve ... eğitimin bir hayatını kazanma yolu olduğunu öğreniyorlar. ... On dokuzuncu yüzyılın başından beri misyonerler ve hayırseverler dönencelerde eğitimin çevrenin doğasını değiştireceğini umuyordu, gerçekteyse, okulların çocuklara yaşamasını öğrettiği, daha çok okula gidene daha iyi öğrettiği ... eğitimin doğasını çevre değiştirmiştir. Okullar yalnızca hayatını kazanmasını öğrettiği zaman, daha çok okula gidenler daha az kazanıyor

Proje sonuçlarının uyandırdığı hayal kırıklığı, kalkınma düşüncesinde 1950'lerin, 1960'ların, 1970'lerin kanılarıyla yüzleşmeyi, ağırlığın yöre insanları çok daha fazla işin içine katan, koşullara uygun, çevre açısından sürdürülebilir planlara kaydırılmasını içeren, oldukça yeni yönelimlere yol açtı. Örneğin, daha 1957'de, yerli halklar ve kabile halklarıyla ilgili bir Cenevre sözleşmesi, küresel özümseme sürecinin -kaçınılmazlığını sorgulamaksızın- etkilerini yumuşatmayı amaç edi-

niyordu. Oysa 1989'da yerli halkların ve kültürlerin korunması amacı belirtilerek değiştirildi. UNESCO'nun 1980'lerin ortasından sonraki onyılı kültürel gelişme onyılı, 1993'ü de Yerli Halklar Yılı ilan etmesi bu vurgu değişikliğinin altını çiziyordu.

Bütün bunların periferi dillerinin kurtarılmasıyla ne ilgisi var? Cevap, çok ilgisi olduğudur. Çünkü, ortaya koyduğumuz gibi, diller yerel bilgi sistemleri ve yaşam biçimleriyle bağıntılıdır. Yaşam biçimleri ancak topluluğun kaynakları ve etkinlikleri üzerinde denetimi varsa sürdürülebilir. Kalkınma uygulamaları, yaşam standartlarını sürdürülebilir biçimde ileri götürecek yerde insanları yerlerinden ederek, kaynaklarını eriterek, üretim ve değişim kalıplarını değiştirerek, yerli yaşam biçimlerini ve ayakta tuttukları dilleri baskı altına alma eğilimi göstermektedir. Dahası, bu uygulamalar yabancıların bilgilerine, yabancıların bitkilerine, yabancıların dillerine, yabancıların önceliklerine dayalıdır. Yerli bilgi sistemleri değersiz görülmekte ya da geri bir çağın Batı tipi eğitimle silinecek yadigârları yerine koyulmaktadır. Bütün bunların anlamı, dilleri kurtarmak istiyorsak bir takım kalkınma önceliklerini değiştirmemiz gerekeceğidir. Ancak, gördüğümüz gibi, zaten bu öncelikleri bir kez daha tartsak iyi olacak.

Öyleyse, binyılı geride bırakırken karşılaştığımız başlıca kalkınma amaçları nelerdir? İlkin, insan nüfusunun artışı istikrara kavuşmalıdır. İkincisi, gelişmekte olan dünyadaki kır yoksullarının ve Avustralya gibi, ABD gibi gelişmiş ülkelerde ceplerde yaşayan yoksulların yaşam standartlarını yükseltmemiz gerekir. Üçüncüsü, dünyanın biyolojik-dilsel çeşitliliğini korumamız gerekir. Bu çeşitlilik dönencelerde, uçsuz bucaksız ormanların içinde ve çevresinde, kıyı ve adalarda, büyük sa-

vanalar üzerindeki ceplerde yoğunlaşmıştır. Bu değerli çeşitliliği koruma konusunda en küçük bir umudumuz olabilmesi için, o çevrelerde yaşayan, dolayısıyla korunacakların emanetçileri olan halkların yardımını sağlamamız gerekir. Onların çıkarları, akıl almaz iktidar sahibi, kaynak soyucu seçkinler karşısında savunulmalıdır.

Bu üç övgüye değer amacın çarpıcı yanı, eğer gerçekleştirileceklerse güçlendirilmesi gereken tarafların her üçünde de aynı olmasıdır: Biyolojik çeşitliliğin olduğu çevrelerde bulunanlar, yoksul olup sürdürülemez gelişmeyle marjinalleştirilenler, dilsel ve kültürel çeşitliliğin büyük bölümünün bekçisi olanlar, özellikle dönencelerdeki, merkezden uzak kırsal topluluklardır. Kalkınma, tür çeşitliliği ve dil çeşitliliği arasında önemli ölçüde amaç ortaklığı kurulabilir.

Sorunların tarihsel nedenleri aynı olmakla kalmıyor, büyük olasılıkla çözümler de aynı yerden gelecek: Yöre insanlarına güç kazandırılması.

Toplam 500 hükümet ve çevreci topluluğun oluşturduğu bir konsorsiyum olan Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (ICUN) 1948'de kurulduğunda bitki ve hayvanların korunması için çeşitli geleneksel önlemler uygulamaya başladı. Başlangıçta korumayı tek tek türlerin korunması olarak düşündüğü halde, çok geçmeden çevrelerin korunması açısından düşünmesi gerektiğini anladı. Ayrıca insanları da düşünmeleri gerektiğiniyse ancak gecikerek anladılar. İnsanların doğal kaynaklarıyla ne yaptığını ve onların korunmasından nasıl yararlandığını anlamak için bitkilerin, hayvanların, insanların ve dillerinin yeniden bir toplumsal matrise yerleştirilmesi gerekir.

Bugün yerli bilgi sistemleri ve dillerinin değeri tanınır

ve bunlardan yararlanılırsa sürdürülebilir kalkınma sorununun çözülmesi olasılığının daha büyük olduğunda yaygın bir görüş birliği var. Afrika örneğinde gördüğümüz gibi, ithal edilen Batılı bilgi çoğu kez koşullara uygun olmayan, istenen sonucu vermeyen planlara yol açmakta, yabancıların amaçları sürdürülebilirlikle bağdaşmayabilmektedir. Afrika anakarası kuzey yarımküresinden güneye başarısız teknoloji transferi girişimleriyle doludur, balık yüzü görmemiş konserve balık fabrikaları, kesintiye uğrayınca salgına yol açan aşılama programları gibi. Bu teknoşıringalar birçok kez başarısız kalmıştır, teknoloji o kültüre uygun olmadığı ya da başlı başına kusurlu olduğu için. Çözüm çevrenin bize boyun eğmesini beklemektense kendimizi çevreye uyarlamakta yatıyor. Bir bölgeye uygun olan bir başkasında yıkım getirebilir. Hele narin tropikal çevreler büyük özen ve hünerle değerlendirilmelidir. Oralarda yüzlerce kuşaktır başarıyla yaşamlarını sürdürdüklerine göre, gerek duyulan pratik bilgi yerli halklardadır. Yerel ekosistemlerle ilgili bu ayrıntılı bilgilerin büyük bölümü yerli dillerinde kodlanmıştır ve hızla yitirilmektedir.

Yerli bilgi sistemleri

Yerel bilginin kapsam ve değerine ilişkin yalnızca bir iki örnek vereceğiz. İlki Filipinler'den. Yüksek biyolojik-dilsel çeşitlilik ama aynı zamanda aşırı ekolojik kırılganlık taşıyan, nemli bir dönence bölgesinin klasik örneği. Kestirmecilikle büyük çiftlik hayvancılığı ve yoğun tekürün tarımının ithal edilmesi insani ve ekolojik bir yıkım olabilirdi.

Haunóolar Filipin takımadalarının kuzeybatısındaki dağlık ve yoğun ormanlık Mindoro adasında yaşayan yaklaşık 12 bin kişilik bir topluluktur. 1960'larda, 1970'lerde olsa ke-

sinkes ilkel diye bir kenara atılacak olan bir karma *swidden* yetiştirme sistemi uygularlar. Oysa kendi çevrelerine ilişkin bir bilgi tabanı olarak görüldüğünde, ilkellik savı abestir. Haunóolar 450 tip hayvanı, 1500 bitkiyi ayırt edebilmektedir. Bölge bitkilerine ilişkin kategorilerinin sayısı Batı biliminin-kinden 400 kadar fazladır. Çeşitli pratik amaçlarla 1000'in üstünde bitki tipi yaban ortamdan toplanır, bu da Haunóoların çevrelerinin harikulade çeşitliliğini korumaları için güçlü bir özendirici oluşturur. 430 kadar bitki, bahçelerinde yetiştirilmektedir. Haunóo çiftçileri toprağın on temel, otuz da türemiş tipini tanır. Toprağın sertliğine ilişkin dört, farklı toprak tiplerini birbirinden ayıran dokuz Haunóo terimi, beş yer şekilleri sınıfı, üç ayrı eğim sınıflama biçimi vardır. Bu, ekosistemi anlamak ya da korumak isteyen herkes için kesinlikle paha biçilmeyecek bir bilgidir. Ayrıntılılığı ve duyarlığı, kırsal üretimi sürdürülebilir biçimde artırma girişimlerinin can damarında yer almalıdır.

İkinci yerel bilgi sistemi örneği Afrika'dan. Sömürgecilikle ilişkiye girmeden önce Afrikalılar'ın alet ve silahları için yüzyıllar boyunca karbürlenmiş çelik ürettiği genellikle bilinmez. Cevherler yörenin killerinden ve başka minerallerden oluşuyordu. Ocaklar odunkömürüyle yakılıyor, gereken hava akımlarını sağlamak için yaratıcı biçim bileşimleri ve deri körükler kullanılıyordu. Liberya'nın Kpelle halkının sanayii özellikle ileriydi, çünkü paslanmaya dirençli, dayanıklılığı yüksek bir ürün elde etmek üzere demir başka cevherlerle (en başta manganezle) karıştırılıyordu. Çoğu bölgede geleneksel Afrika çelik üretimi ya ortadan kalkmış ya da gerileme halindedir, metaller dışarıdan getirilmektedir. Bu sanayi konusundaki bilimsel literatür -ister Marksist eğilimle, evsel

üretim tarzının yerini kapitalist üretim tarzına bırakmasının örneği olarak, ister ekonomistçe, daha verimli teknolojinin daha az verimli olanı serbest rekabet içinde saf dışı etmesinin örneği olarak görsün- yerli tekniklerin geriliği ve ilerlemenin kaçınılmazlığı inançlarını yansıtıyor.

Oysa gelişmelerin ne ölçüde serbest piyasada olduğu son derece tartışmalıdır. Kimi bölgelerde sömürge yetkilileri ithal mallarıyla rekabet ve silah yapımı korkusuyla yerli metalurjiyi bile isteye baskı altında tutmuştur. Başka yerlerde, barınma vergileri ve zorunlu çalışma gibi başka önlemlerle insanların -pekâlâ tahmin edilebileceği gibi- kendine yeterlikten çıkarılıp bağımlılığa itilmesine yol açacak biçimde ekonomiyle oynanırken, ticarete de müdahale edilmiş, fiyatlar ithalatı yapay olarak elverişli kılmak üzere denetlenmiştir. Sömürge sistemi tekelci kapitalizme dayanıyordu. Etkin serbest piyasayı temsil edenin geleneksel Afrika sistemi olduğu ileri sürülebilir.

Şimdi Afrika'nın daha çok çelik alete gereksinimi var. Döviz kuru ve ticaret hadleri belliyken, bunları sanayileşmiş Kuzey'den alabildiğinden daha ucuza almaya da gereksinimi var. Yerli çelik üretimi bu açığı pekâlâ kapatabilir. Dahası, yerli ürünler yerel gereksinimlere uygundur. Kendileri de çiftçi olan geleneksel demirciler, her biri belli bir ekin ve toprak tipine uyan onlarca değişik tipte çapa üretmektedir, söz gelimi. Bu tasarımlara ithal ürünlerden daha yüksek talep vardır. Geleneksel Afrika demirciliği okulu, kitabı olmayan, sözlü olarak aktarılan ve ölmekteki bir dil gibi artık aktarılmayan bir bilgi sistemidir. Ortadan kalkarsa, anakaranın ekonomik kaybı büyük olacaktır.

Değerli bir yerli bilgi sistemine vereceğimiz üçüncü örnek Endonezya adası Bali'den. Balililer volkanik adalarının

yamaçlarından denize akan birçok ırmak ve akarsudan sulanması gereken pirinç çiftliklerine büyük ölçüde bağımlıdır. Bunun için yükseklerde akışı kesen büğetler yapılmıştır. Büğetler akarsuyu karmaşık bir tüneller, kanallar, su kemerleri sistemine yöneltir. Bunlar da sularını çeltik taraçalarının en yüksek yerinde bırakır. Burada akış uygun biçimde yönlendirilebilir, herhangi bir zaman herhangi bir tarla bloku su altında bırakılabilir.

Başlı başına büyük bir başarı olan bu karmaşık mühendislik sistemi, bin yılı aşkın bir süre içinde aşama aşama gelişmiştir. Ne var ki, Balililer'in suyun akışını denetlemek için kurduğu fiziksel altyapıdan daha çarpıcısı, antropolog Stephen Lansing'in son çalışmalarının gösterdiği gibi, bu altyapıyı denetlemek için geliştirdikleri toplumsal sistemdir.

Bali'de yağış sürekli değildir. Yıl biri yağışlı, biri kurak iki mevsime bölünür. Kurak mevsimde akarsu bütün çiftliklerin gereksinimini aynı anda karşılamaya yetmez. Akışın kesintiye uğraması çeltik için ölümcül değildir. Yeter ki tarlaların fazla kurumamasına ve ekim, büyüme, ürün toplama çevrimiyle o sırada kullanılabilecek suyun uyumlu biçimde zamanlanmasına elverişli bir program sürdürülsün. Yüzlerce çiftlik çoğu kez aynı akarsuyu kullanan birkaç büğete bağımlıyken bu eşgüdümü sağlamak az maharet değildir.

Ayrı ayrı çiftçiler arasında gereken işbirliğini sağlamak gerçekte daha da karmaşıktır. Çeltik tarlalarının uzun erimli üretkenliği sürekli su altında bırakarak değil, toprağın yosun, bakteri ve mineral içeriğini dengede tutacak bir stratejiyle kâh su altında bırakıp kâh kurutarak optimalleştirilir. Çeltik tarlaları kemiriciler, böcekler, bakteriler, virüsler gibi verimi büyük ölçüde düşüren sayısız zararlının salgınına uğrayabilir.

Çiftçiler belli bir alanı nadasa bırakarak ve orayı gereğine göre suya boğup kurutarak bu zararlıları yerel düzeyde denetim altına alabiliyor. Nadas için en uygun zamanlama ve süre, uğraşılacak zararlı türüne bağlıdır. Ne var ki, komşu çiftçiler kendi davranışlarını eşgüdümlüleştirmezse nadas sistemi etkisiz kalır. Bir tarla bloku salgına karşı koymak üzere boş ve kuru bırakılırken bitişiğindeki su altında bırakılırsa, zararlının yapacağı, bir dahaki ekim zamanı kendi blokuna dönmek üzere bitişiğe taşınıp yaşamını orada sürdürmekten ibarettir. Demek ki zararlılarla baş etmek için komşu çiftçilerin ekim, nadas ve sulamalarını eşzamanlılaştırması gerekmektedir.

Kimyasal tarım ilaçları kullanmaksızın elde ettikleri yüksek pirinç verimine bakılırsa, Balili çiftçiler sulamayı eşgüdümlü kılma çabalarında geleneksel olarak başarılıydı. Lansing, sulama yönetimindeki kilit öğenin su tapınakları olduğunu göstermiştir. Belli başlı her büğetin, bir tapınağı vardır. Tapınak cemaati büğetin aşağısındaki çiftçi topluluklarından oluşur. Tapınaktaki buluşmalarında, çiftçiler yöresel zararlı yoğunluğu konusundaki bilgilerini paylaşıp tarıma eşlik edecek bir sıra geleneksel töreni planlayarak ekimlerinin ve suya verilecek yönün eşgüdümünü sağlar. Böylece her bir çiftçi için doğru sulama cetveli elde edilir. Sistemin işletilmesinde kullanılan hesap etkileyicidir; belki onlarca savak, yüzlerce tarla bloku vardır, her blokun da kullanılabilecek su miktarından, bulunduğu çevrim evresine ve ürününe uygun düşen kendi su payını alması gerekir.

Üzerinde anlaşılan cetvel, Batı kültüründe bulunabilecek her şeyi cüce bırakacak karmaşıklıktaki yerli takvimi *tika* ile düzenlenir. *Tika* mutlak zamanı ölçmez, bunun için Balililer'in bizimkine çok benzeyen ayrı bir ay takvimi vardır. *Tika*

çok sayıda farklı çiftliğin işletilmesini ilgilendiren eşzamanlı çevrimleri izlemek içindir. Dönemi 210 gündür.

Bu dönem içinde hepsi de eşzamanlı olarak işleyen, uzunluğu bir günden on güne kadar değişen on ayrı hafta kümesi vardır. Örneğin, bugün aynı zamanda hem yedi günlük ikinci haftanın üçüncü günü, yani *landep*'in Salı'sı, hem üç günlük haftanın *(beteng)* ikinci günü, hem de on günlük haftanın *(raksasa)* son günü olabilir.

Farklı blokların ne zaman su altında bırakılacağının hesaplanmasında *tika* kullanılır. Sebzeler 105 gün boyunca beş günde bir suya boğulmak isteyebilir; her *kliwon*'da, yani beş günlük haftanın son gününde suyu oraya yönelterek bu kolaylıkla yapılır. Farklı haftaların kesişimlerinden yararlanarak daha uzun çevrimler de ayarlanabilir. Bu şekilde on beş günde bir üç günlük haftanın üçüncü günü beş günlük haftanın beşinci gününe, otuz beş günde bir de beş günlük haftanın ilk günü yedi günlük haftanın ilk gününe rastlar. Böylece, istenen her aralık ya da çevrim, belli bir savağın, *duka* ile *kajeng* aynı güne geldikçe ya da uygun durum her neyse, açılması koşulu koyularak kolaylıkla korunabilir.

1970'lerde geleneksel çevrimli ekim sistemine önce Endonezya hükümetinin, sonra da Asya Kalkınma Bankası'nın üstlendiği modernleşme planlarıyla meydan okunmaya başlandı. Filipinler'deki Uluslararası Pirinç Araştırmaları Enstitüsü'nden yeni kültür çeşitleri, bu çeşitlerin iyi cevap verdiği kimyasal gübrelerle birlikte getirtildi. Daha önemlisi, 1979'da başlatılan Bali Sulama Projesi yerli su yönetim sistemini değiştirmeye girişti. Suyun debisini artırmak üzere büğetler yeniden yapıldı, çiftçiler de yıl boyu sürekli ekim yapmak üzere geleneksel ekim çevrimi kalıplarını bırakmaya yöneltildi.

Bu değişikliklerin sonucu, çiftçiler arasındaki eşgüdümün çökmesi oldu. Bir ekin biçilir biçilmez öbürü ekiliyordu. Komşuların çevrimleri birbirinden kopmaya başladı. Yağmur mevsiminde herkesin suyu vardı ama kurak mevsimde kullanılabilecek su miktarı kestirilemez oldu. Dahası, zararlıları bastıran eşgüdümlü nadaslar ortadan kalkınca zararlı nüfusları patladı. Çözüm yapay böcek öldürücülerde bulundu, bunlar da sorunu çözmedikleri gibi, birkaç yıla kalmadan adanın toprak ve su kaynaklarını salgın halinde kirletmişlerdi.

1980'lerin ikinci yarısında, pirinç rekoltelerinin gerilemesi ve kirlilik artışıyla karşı karşıya kalınca, Bali yetkilileri çiftçilerin kendi geleneksel ekim ve sulama çevrimlerine dönmesine izin vermeleri yönünde artan baskıya boyun eğdi. Şimdi Bali'nin büyük bölümünde su yönetimini gayri resmi olarak gene tapınaklar denetliyor. Bu arada Lansing'in çalışmaları geleneksel sistemin her çiftçinin kendi suyu için bağımsız pazarlık yaptığı bir dalaştan da, tek deneticili bir merkezi sistemden de daha iyi işleyerek çiftliklerin toplam ürününü optimalleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Öncekiler gibi bu örnek de yerli bilgi sistemleri ve ekosistem yönetiminin son derece karmaşık hem de inanılmayacak kadar yararlı olabildiğini açık seçik ortaya koyuyor. Bu da azınlık dillerine ve bu dillerle bağı olan kültürlere değer vermek için başlı başına bir nedendir. Balililer'in esenliğindeki ilerlemelerin güçlü yabancılardan gelmesi ne kadar olasıysa geleneksel kültürden gelmesi de o kadar olasıdır. Doğrusu, *tika*'nın ve yansıttığı kültürün karmaşıklığı karşısında "geri"lik madalyasının yabancılar dururken Balililer'e verilmesi neredeyse gülünçtür. Bütün bir Bali fiyaskosu hakkında en çok fikir veren değerlendirme, şu saptamasıyla Asya Kalkınma

Bankası'nın kendisinden geliyor: "geleneksel sistemin üstünlüklerinin değerlendirilemeyişinin bedeli ağır olmuştur. Proje deneyimi Bali'nin sulanan çeltik taraçalarının yerel olarak yüzyıllardır tanınan karmaşık bir yapay ekosistem oluşturduğu gerçeğine ışık tutmaktadır."

Örneklerimiz, yerel bilginin sürdürülebilir kalkınma temeli olarak nasıl işlev gördüğünü ve görmeye devam edebileceğini göstermemektedir. Bu, yerli bilginin var olan durumuyla yetkin olduğu anlamına gelmez -bunu var saymak değersiz olduğunu önsel olarak var saymak kadar abes olurduama bu bilgiden bir çıkış noktası olarak yararlanmamız gerektiği anlamına gelir. Yöre insanları neye gereksinimleri olduğunu biliyorlar, neyin işe yarayacağı konusunda da yabancılardan epeyce fazla bilgileri var. Tutacakları yolun Kuzey ülkelerinin iki yüz yıl önce tuttuğu yol olması gerekmez. O yol kayda değer biçimde verimsiz, kirletici ve maliyetliydi. Bugün en iyi yeni teknolojiler gönencin daha ucuza, daha verimli ve daha temiz biçimde yaratılmasına olanak sağlayacaktır. Güney'e bunlar aktarılmalıdır ama eşliklerinde yerel bilgi ve yerel öncelikler bulunmalıdır.

Benzer nedenlerle, koruma mücadelesinde yerli halklar birer engel değil, temelde bağlaşıklar olarak görülmelidir. Bu halklar Kuzeyliler'den daha fazla "doğal" korumacılar değildir. Ancak kendi çevrelerinde yabancılardan daha fazla uzun erimli çıkarları vardır ve kararları da bilgileri de bunu yansıtmaktadır.

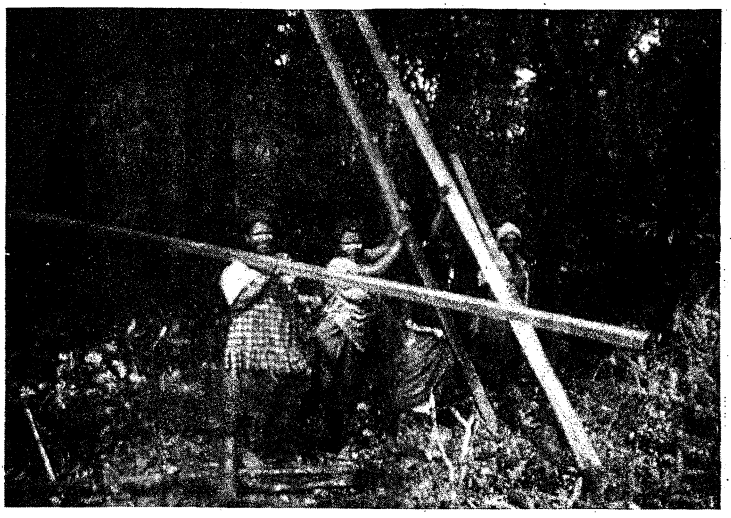
Bir kez daha sorabiliriz: Bütün bunların dille ne ilgisi var? Farklı diller, kendi kaynakları ve uygulamaları olan farklı toplulukların oluşturduğu doku içinde evrilmiştir ve bu uygulamalar yasaklandığı ya da kaynaklara el koyulduğu zaman

diller ortadan kalkmaktadır. Örneğin, bütün Afrika'da küçük çoban topluluklarının dilleri, dayanaklarını buldukları geleneksel yaşam biçimleri ortadan kalktıkça yok olmaktadır. Kaynak kullanımı ve kalkınma tarzları konulu kararlarda yerli halklara çok daha fazla katılım olanağı tanısak, geleneksel uygulama ve yapıların daha fazla öğesi korunur, dillerin yaşayakalması olasılığı da çok daha büyük olurdu. Öbür yandan bakılırsa, geleneksel bilgi sistemlerinin ve kodlandıkları dillerin incelenmesi sürdürülebilir kalkınma sorunlarını çözmemize yardımcı olacaktır. İki cephede de kazanma yaklaşımı dediğimiz de budur, -biyolojik- dilsel çeşitlilik için iyi olan halk için da iyidir. Mesele yerli halkları yalıtılmış kamplara itmek ya da yaşayışlarını hiç mi hiç değişmeden sürdürmelerini beklemek değildir. Mesele, yaşadıkları yerlerde olup bitenler konusunda gerçek seçim hakkını onlara tanımaktan ibarettir.

Örneğin, Üçüncü Bölüm'de balıkçılarını konu ettiğimiz Palau'da balık nüfusunun hızla düştüğü 15 yıllık bir dönemden sonra kimi köylerde şefler geleneksel koruma uygulamalarından kimilerini geri getirmiştir. Bir bölgede, balık tutmak bir yıllığına yasaklanmıştır. Yöre halkı da Bob Johannes gibi deniz biyologlarıyla birlikte durumu izlemekteydi. 1991'de yöre insanlarını güçlendiren yeni bir balıkçılık düzenlemeleri kümesi Palau Kongresi'nden geçmiştir.

Dil hakları ve insan hakları

Demek ki görüşümüz çok açık. İnsanlara yerel düzeyde çevreleri üzerinde olabildiğince büyük denetim olanağı tanınması gerektiği kanısındayız. Bir de, bu olanak tanındığı zaman birçok insanın Palaulular gibi kültür miraslarının öğelerini ko-



Fotoğraf 7.2: Papua Yeni Gine'de köyce işletilen bıçkahaneye kereste götüren kadınlar. Böyle yerel denetimli, küçük ölçekli işletmeler bugün ülkenin birçok yerinde çokuluslu kesim işlemlerinin karşısında sürdürülebilir seçenekler oluşturuyor

[Fotoğraf: Suzanne Romaine]

rumayı seçeceğine inanıyoruz. Örneğin, Kamerun'un Ombessa bölgesinde insanlar köy kalkınma komiteleri kurmuştur; gündemlerinin başında yerel dil Nugunu'nun güçlendirilmesiyle köy tarihi ve folklorunun araştırılması yer alıyor. Üstelik, bu seçim haklarıdır.

Şu var ki, politik, ekonomik, toplumsal nitelikte bir gelişme, aynı zamanda dilsel bir gelişme olmadan gerçekleşemez. Sıradan halkın bilgiye ulaşma olanağı bulunmadı mı, egemen dili -çoğu kez bir Avrupa metropol dilini- kullanabilen küçük bir seçkinler azınlığı tarafından denetlenecektir. İnsanların kendi dillerini kullanamadığı yerde demokrasi ciddi biçimde kısıtlanmıştır. Bir de tersinden bakılırsa, seç-

kinlerin politik egemenliği kaldırıldığında bir dilden vazgeçme nedenleri de zayıflar, dili korumanın sağlayacağı yararlar artar.

İnsanların var olma, kendi dillerini ve kültürlerini kullanma ve yeniden üretme hakları devredilmez olmalıdır. Birçoklarının en yakıcı gereksinimi haklarının güvence altına alınmasıdır. Bir dizi yerli halk haklarına sahip çıkmaya başlamıştır. Örneğin, geçenlerde Panama'nın Kuna yerlileri dünyanın yerlilerce kurulup işletilen ve uluslararası alanda tanınan ilk orman parkını kurdu. Araştırma alanlarına girişleri denetliyor, bilimcilerin deneylerine ilişkin rapor vermelerini zorunlu kılıyorlar. Ayrıca her bilimcinin bir Kuna asistan tutmasını şart koşuyorlar. Bu, Kuna halkına, yetişme fırsatları sağlıyor ve orman üzerinde denetimlerini korumalarına olanak veriyor. Bilimcilere verilen araştırma izinlerinden ve yağmur ormanı hakkında meraklarını gidermeye gelen turistlerden gelir sağlıyorlar. Bir başka örnek de ormanların madenciler ve sığır çiftçileri tarafından ortadan kaldırıldığı bir bölgede yerli topraklarını ve kültürünü korumak üzere 1971'de 56 yerli topluluğundan oluşan CRIC (Cauca Bölge Yerli Konseyi) adlı bir grubun kurulduğu Kolombiya'da görülebilir. 1984'te yerel toplulukların işlettiği üç fidanlığa yer verilen ormancılık programını başlattılar. En az bin ağaç dikmeyi kabul eden gruplara fide veriyorlar. Amaçları bölgenin yeniden ormanlaştırılması.

Dil çeşitliliğinin korunması dil dağarlarının ve kültürlerin değişmeden kalması demek değildir. Gitgide daha çok insanın, küresel ekonominin sunduğu coşku verici ve kârlı hizmetler ağına girmeye çalıştıkça İngilizce ve diğer dünya dillerini bilmek isteyeceği açıktır. Bunun çeşitliliğin korun-



Fotoğraf 7.3: Mikronezya Federe Devletleri'ndeki Chuuk'ta, yasağın kalkmasından sonra, ağlarıyla balık avlayan kadınlar. Dönemsel yasaklamalar bir tür koruma yöntemi oluşturuyor.

[Craig Severance'ın izniyle]

masıyla çelişmesi gerekmez. Diller en eski zamanlardan beri tamamlayıcı işlevler içinde yan yana var olmuştur. Üstelik, iki ya da çokdillilik güçlü bir yerel kimlik *ve* küresel iletişim ağı avantajlarını neredeyse bedelsiz olarak sunmaktadır, çünkü çocukların kendiliğinden dil öğrenme kapasitesi hemen hemen sınırsızdır. Çokdillilik konusunda ABD ve Britanya basınında sık sık dile getirilen olumsuz tutum, çokdillilikle ilgili gerçek sorunlardan çok egemen sınıfın denetim altında tutmadığı her bilgi ve örgütlenme biçimine içerleyişini yansıtmaktadır.

Bir dili kullanmayı seçmek, bir kimlik edimi ya da belli bir topluluğa ait olma edimidir. Olmak istediğini olmayı seçebilmenin bir insan hakkı olduğuna inanıyoruz. Kimlik, bir

dil ya da ad seçiminden öteye uzanır, aynı zamanda ekonomik özgürlüktür. Turkana çobanı Apolu Nakero, ailesinin sürüsünü gütmeye tercih ettiği bir şey olup olmadığı sorulduğunda "hayır" demiş, "çünkü hayvanların olmazsa kim olduğunu bilemezsin." Turkanalar için ekonomi, toplum ve dil, sürdürme özgürlüğünü istedikleri tek bir matristir.

Kendi kaderini belirleme ilkesi liberal düşüncede yüzyıllardır sık sık dile getirilmekte ve belki de tartışılmaz görünmektedir. Oysa hükümetlerin uygulamaları bu bakımdan kurama pek uymamaktadır. Seçme hakkını ciddiye almak, iktidarı ve bilgiyi hükümetlerin genellikle razı olabileceğinden çok daha fazla merkezilikten çıkarmayı gerektirecektir. Örneğin, eğitim dilini, hatta müfredat içeriğini uygun nitelikteki en küçük birime bırakmaya razı olmak anlamına gelir. Hukuk, yönetim, eğitim reformları kadar genel önceliklerin de değiştirilmesi gerekli olmakla birlikte, böyle politikalar bir ölçüde var olan politik yapılar içinde uygulanabilir. Sonul olarak belki başlı başına ulus-devlet üzerinde yeniden düşünmeyi gerektirirler.

Yaklaşık iki yüz yıldan beri Avrupa modeli ulus-devletler bütün dünyada başat karar alma konumları olmuştur. Tipik olarak bu devletlerin kuvvetle merkezileştirilmiş kültür, dil ve toprak kullanımı politikaları vardır. Ancak bugünkü politik kurumlarımızın kaçınılmaz bir yanı bulunmadığını akılda tutmalıyız. Tarihimizin yüzde 99'u boyunca var olmamışlardı (devletsiz Yeni Gine anlatımımızı anımsayın).

Avrupa'da ulus-devlet biçimindeki yönetimler belli bir tarihsel bağlamda ortaya çıktı. Standart ulusal diller -İngilizce, Fransızca, İspanyolca ve diğerleri- hep yoğun bir politik ulusçuluk ikliminde gelişti. Erken modern Avrupa'nın ken-

dine özgü koşulları ortak kökene ilişkin seçilebilir ideolojik simgeler, ortak amaç ve modern ulusallık yaratma gereksinimini büyütüyordu. Dr. Samuel Johnson'ın 1755'te anıtsal sözlüğünün önsözünde yazdığı gibi, "Diller ulusların soyağacıdır". Eğitim sistemlerinde kurallaştırma ve yaygınlaştırma amacıyla seçilen dilbilimsel modeller Londra, Paris gibi başkentlerde, saray şehirlerinde, ticaret ve maliye merkezlerinde, aristokrasinin yetiştiği yerlerde konuşulanlardı. Bu sınıflara katılmak ya da onlarla ilişkisini sürdürmek isteyenler metropol dilini öğrenmek zorundaydı. Bu yeni standart dillerin yayılması basın ve bu dilleri bir toplumsal yükseliş ve sınıf atlama aracı olarak seve seve benimseyen yeni okumuş yazmış orta sınıfların yükselişi tarafından başarıya ulaştırılmıştır.

On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan modern Avrupa ulus-devletleri tek ulusal dil ilkesine dayalıydı. Ulusal varlıkların dilsel bütünlükle özdeşleştirilmesi sonucunda, Avrupa'da dil çeşitliliği sınır bölgeleriyle sınırlı kalma eğilimi göstermekteydi. Savaşla ulusal sınırların çizilmesi ve bunu izleyen yeniden düzenlemelerde kimi insanlar (bugünkü Avusturya'nın Macarca konuşucuları gibi) kendini sınırın yanlış tarafında ya da (İspanya ve Fransa Baskları, Bulgaristan, Yunanistan ve eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti'ndeki Makedonlar gibi) bir dizi ulus-devlete dağıtılmış buldu. Yunan ulusal egemenliğinin Makedonya topraklarının kimi parçalarına uzanmasına Slavdilli nüfusu Elen'leştirmeyi amaçlayan özellikle saldırgan önlemler eşlik etti. Bunlar arasında kamu alanında Yunanca'dan başka dil kullanılmasının yasaklanması da vardı. İnsanlar para cezası ödüyor, hapse atılıyor ya da hintyağı içmek zorunda bırakılıyordu. Çocuklar

kendi dillerini konuşurken yakalanırsa, okulda dövülüyordu.

36 çağdaş Avrupa ulus devletinden 25'i resmen tekdilli olsa da, çoğunda, yerli olanıyla, olmayanıyla, dilleri resmi dillere tanınan konuma ve haklara sahip olmayan azınlıklar vardır. İkidillilik yükünün periferide yer alanlarda olduğu bu durum bir iç sömürgecilik biçimi olarak görülebilir.

Bu model -tek dile dayalı merkezi ulus-devlet- daha sonra dünyanın geri kalanına ihraç edildi. Bu model dünyanın doğal durumunu yansıtmamaktadır. Kendiliğinden de ortaya çıkmadı, yerli seçenekleri yarışımda da yenmedi, tekelci sömürgecilik zoruyla dayatıldı. Bu yüzyılda uluslararası politikalar hep ulus-devletleri savunmuştur, merkezi seçkinlerini silahlandırıp sübvanse ederek, periferi halklarına yaptıklarını görmezden gelerek. Kuzey yönetimlerinin, dünya kaynaklarını az sayıda uysal işbirlikçiye denetletme arzusunu yansıtmaktadır bu. Sıradan insanların gereksinim ve özlemlerini her zaman yansıtmaz, çünkü birçok dönence ulusunun sınırları tarihsel meşruluktan ya da ekonomik anlamdan yoksundur. Örneğin, Afrika'da ulus-devletlerin doğuşu sıradan insanlara asalak bürokrasiler dayatmış, anakaranın marjinal kesimlerinde en başarılı yaşayakalma stratejisini -göçebelerin hayvanlarına su ve otlak arayarak yüzlerce, kimi zaman binlerce mil kat etme yeteneğini- zayıflatmıştır. Bu arada hükümetlerin vergilendirme politikaları insanları yerel gereksinimlere dayalı ürünler pahasına pazar için ekime itmiş, devlet okulları çocukları kendi yerel dilleri yerine batı dilleri öğrenmeye zorlamıştır.

Eğer kırsal kalkınma, sürdürülebilirlik, kültürel-dilsel çoğulculuk üçlüsü amaç edinilecekse, var olan ulus-devletin hem altında hem de üstünde yer alan karar alma biçimleri ge-

liştirilmelidir. Bu, yirmi birinci yüzyıl için önemli bir meydan okuma olacaktır. Böylesi düşünceler hep denetim alanlarını yitirecekleri tedirginliğini taşıyan güçlülerin hiçbir zaman hoşuna gitmez. Oysa ana çizgilerini belirttiğimiz nedenlerle, diller için, çevre için, insanlar için iyi olacaklarına inanıyoruz. Ne var ki bunları uygulamaya koymak karmaşıktır, her somut durumda başka stratejiler ister. Son bölümümüzde, dillerin korunması için gösterilmiş ve gösterilebilecek çabaların örneklerine bakacağız ve başarı şanslarını değerlendireceğiz.

SEKİZ

Sürdürülebilir Gelecekler

Bir dil birkaç şarkı söylemekle ya da posta pulu üstüne bir söz bastırmakla kurtarılamaz. "Resmi statü" kazandırılarak, okullarda öğretilmesi sağlanarak bile kurtarılamaz. Kullanılmasıyla (ne kadar kusurlu kullanılırsa kullanılsın), artık zorlama ya da yapma olmayan doğal bir varlığa dönüşünceye dek hayatın her alanına sokulup kullanılmasıyla, düşünülebilecek her fırsatta kullanılmasıyla kurtarılır. Kısaca bir savaşım ve zorluk dönemi demektir bu. Bir dili geri getirmenin kolay yolu yoktur.

-Ellis ve mac a' Ghobhainn

Bu kitabın büyük bölümünü dünyanın biyolojik-dilsel çeşitliliğinin yeni bir yokoluş krizi eşiğine nasıl geldiğini incelemeye ayırdık, çünkü ancak bu tarihsel süreçlerin daha iyi anlaşılmasının bize onları değiştirme olanağı sağlayacağına inanıyoruz. Yerli halkları güçlendiren ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen uluslararası, bölgesel ve ulusal politikalar dil korumasına temel olan yerel ekosistemlerin korunmasının anahtarıdır. Yerel ekosistemlerin korunması da bütün yerel ekosistemlerin kesişimi olan küresel ekosistemin korunması için can alıcı önemdedir. Yaşam oyunu yerel ekosistemlerde sahnelendiğinden, desteklenmesi gereken bu tekil yaşam ortamlarıdır. Çevreci sloganda dendiği gibi: Küresel düşün, yerel olarak eyleme geç.

Dil korumasına da aşağıdan yukarıya bir ekolojik yaklaşım uygulamalıyız. Eylemin iki anlamda en yerel düzeyde başlaması gerekir. İlkin, işin büyük bölümünün öncelikle bugün var olan uluslararası organ ya da ağlardan herhangi biri değil (onların desteğinin de oynayacağı bir rol olsa da), küçük toplulukların kendileri tarafından yapılması gerekiyor. İkincisi, kaynaklar daha yüksek düzeylere (okul, iş, devlet, vb) harcanmadan önce ev cephesinde (yani kuşaktan kuşağa aktarma üzerinde) yoğunlaşmak gereklidir. Uzun erimde, aktarmasız koruma olamaz. Kanıtlarımızdan kimilerini göz önüne sermek için dil koruması ve canlandırılmasıyla ilgili kimi örnek olay incelemelerini ele alıyoruz.

Üçüncü Bölüm'deki, biyolojik-dilsel çeşitliliğin değeri ve yeryüzündeki varlığımızın sürmesi açısından taşıdığı anlamla ilgili konulardan kimilerini de biraz daha ayrıntılı olarak ele alacağız. Yararcı değerlerin yanı sıra (yeryüzündeki birçok dilin içerdiği yerli bilgi gibi) uzun erimde tür olarak kendi yaşayakalmamız için dünya ekosistemlerinin ve dillerinin sağlıklı var oluşunun sürmesi gerekir. Ancak başka türlü bir kanıt da var: Biyolojik-dilsel çeşitliliğimizi ahlaki, etik, estetik nedenlerle korumalıyız. Dünya dillerini özenle işletilecek doğal kaynaklar, her bir topluluğun hak ederek devraldığı mirasın parçası, kolektif insani kültür kalıtımızın parçası olarak görmeliyiz. Uluslararası, bölgesel ve yöresel politika oluşturucular için, bu duygulara uygun düşen kimi uygulama ilkelerini özetliyoruz.

Dil korumasına aşağıdan yukarıya yaklaşımlar: Kimi örnekolay incelemeleri

Olabildiğince çok dilin aktarılmasını sağlamak gibi olağanüs-

tü bir işte nasıl bir yol izleyeceğiz? Sürdürülebilir kalkınmanın gelişmesini kuşatan pek çok sorun gibi dil koruması sorunu da, onca çabuk yapılması gereken onca iş olduğu, el altındaysa pek az kaynak bulunduğu için göz korkutucu geliyor. Bu nedenle gerçekçi öncelikler saptamak son derece önemli. Hemen yapılması gereken, tehdit altındaki dillerin, olabildiğince çok işlevle gelecek kuşağa aktarılabilmeleri için saptanıp kararlılığa kavuşturulmasıdır. Bu da hangi işlevlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasının yakıcı olduğunu, hangilerinin başarıyla canlandırılıp sürdürülmesi olasılığının akla yakın olduğunu tartmak demektir.

Bir topluluğun dil kullanımında yaşadığı çözülme ve geçiş derecesini ölçmek üzere, Joshua Fishman, en yüksek basamağı, genç üyelerinin artık dilini hiç konuşmadığı bir topluluğu gösteren sekiz basamaklı bir ölçek öneriyor. Dil ne kadar kötü durumdaysa yüksek düzeyde planlama sonuç alıcılıktan ve çoğu kez uygulanabilirlikten o kadar yoksun olur. Kimi diller öyle çözülmüştür ki, ilk adım elde kalan parçaları bir araya getirmeye çalışmak olmalıdır. Bir dil, yeni kuşağa evde aktarılmaz olmuşsa o alanın dışındaki - örneğin, okulda ya da kilisedeki - konumunu yükseltme çabaları genellikle simgesel ve törensel kalır.

Çoğu dil politikası yerel kullanımdan çok ulusal ya da uluslararası düzeylerle uğraşır. Daha alt düzeyde başka etkinlikler olmadığında, dikkatin resmi politika açıklamalarında fazla odaklaşması, amaçlanan sonuçların tersine de yol açabilir. 1974'te Maori Sorunları Yasası'nın büyük ölçüde süsleme niteliğinde bir maddesi Maori dilini "Maori kökenli nüfusun kuşaklar öncesinden gelen dili" olarak "resmen" tanıdı. Maori Sorunları Bakanı'na dilin öğrenilmesini özendirmek bakı-

mından uygun bulunan adımları atma olanağı vermekle birlikte, 1979'da anlaşıldı ki, bu sözce mahkemelerde hiçbir anlam taşımıyor ve Maoriler yararına hiçbir devlet eylemini gerektirmiyor. Yasa çıkarmayı Maori dilinin konumunu güçlendirme yolu olarak gören eylemcilerde bu durum hayal kırıklığı uyandırdı. Ne olursa olsun, dil gündelik kullanımda konuşularak hayatını sürdürecekse, bu yasalar pratikte gerekenleri yerine getiremez. Yaşayakalmanın başlıca dayanağı yasalar olamaz.

İşyeri, devlet ve eğitim dilini elde tutmak dili yaşama döndürme ve koruma çabalarının sonul amaçları olsa bile ilk öncelikler olmamalıdır. Dilin sonraki kuşağa aktarılmasını sağlamaya yetecek ölçüde evde kullanılmasına yönelik önlemler olmaksızın ev dışında desteklenmesi çabaları delik lastiğe hava basmaya benzeyecektir. Onarılmayan deliğin yol açtığı sürekli kaçaklar yüzünden, gelen havayla kararlı bir durum sağlamak mümkün olmayacaktır.

Birçok topluluk kuşaklardan beri alınan havadan fazlasının kaçırıldığı bu özenilmeyecek durumdadır, gene de yeterli gerekçesi olmayan sözlük ve dilbilgisi projelerine yüklü para tutarları harcayagelmişlerdir. Bu eylem planı Afrika anakarasına yerel ekolojileri gereğince dikkate almaksızın muazzam para tutarları akıtan, geçen bölümde ele aldığımız kimi uluslararası kalkınma kuruluşlarının davranışına benzemektedir. Dilbilgisi kitapları ve sözlükler diller için yapay çevrelerdir. Gündelik kullanımdaki dil çeşitliliğinin ancak bir kesrini yansıtırlar, dilin sürekli değişen doğasını yakalayamazlar. Benekli baykuşu koruma çabalarımızı kuşu doğal ortamında korumak ya da çoğalmasını sağlamak için hiçbir şey yapmadan, doldurulmuş baykuşlar sergileyebileceğimiz müzeler kurmak-

ta yoğunlaştırmayı savunmaya benzer bu. Dili kitaplarda saklanmak üzere kayda geçirmeye yönelik kurtarma harekâtları, harcandığına değecek çabalardır, ağır aşınmaya uğramış kimi diller için belki de başarılabilecek olan bundan ibarettir ama dilin gerilemesinin kökünde yatan nedenlere yönelmezler, uzun erimde dil koruma çabalarına başka eylemler olmaksızın temelli bir katkıları da olmaz.

Benekli baykuş kampanyasının büyük bölümü haklı olarak yaşam ortamıyla ilgiliydi, hayatı sürdürmek için orman gereklidir. Baykuşun yuvasının korunması varlığını sürdürmesinin öngereği olduğu halde insanların duygudaşlığını baykuşun düştüğü durum nedeniyle uyandırmak orman için uyandırmaktan daha kolaydı. Ne yazık ki, dil koruması konulu mesleki dilbilimsel yazının büyük bölümü tek tek dillerin yapılarının sözlükler ve dilbilgisi kitaplarında korunmasıyla ilgilenmiş ya da dikkatini tehdit altındaki dilde eğitim programlarına ya da resmi konum kazandırma kampanyalarına yöneltmiştir. Bir dilin tam anlamıyla korunması sonul olarak o dili konuşan topluluğun korunmasını gerektirir, bu nedenle de dil ölümünü tersine çevirmek için bir şey yapmaktan yana ne ileri sürülüyorsa sonul olarak kültürlerin ve yaşam ortamlarının korunmasıyla ilgilidir. Aşağıdaki örnekolay incelemelerinde dillerin başarıyla hayata döndürülmesinin nasıl şaşmaz biçimde bu daha geniş kültürel amacın parçası olduğunu, ancak çabaların ilkin tabanda odaklaştırılması gerektiğini ortaya koyuyoruz.

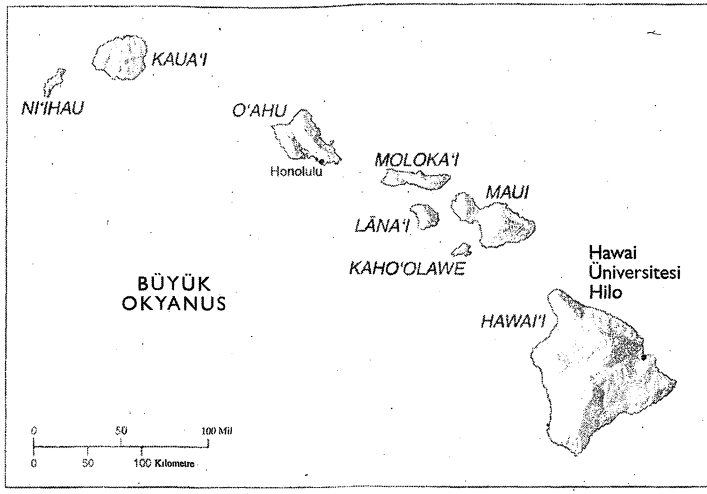
Örnekolay incelemesi 1: I ka ʻōlelo nō ke ola;
i ka ʻōlelo nō ka make

Havaii dilinin geleneksel gücüne duyulan inanç "yaşam dilde

yatar; ölüm dilde yatar" anlamına gelen *I ka 'ōlelo nō ke ola; i ka 'ōlelo nō ka make* atasözünde dile getirilir. Dördüncü Bölüm'de Havaii dilinin kullanımının gerilemesine yol açan tarihsel ve politik etkenlerden kimilerini, başlıcaları nüfus yitimi, politik özerkliğin yitirilmesi, kültürel ve fiziksel yerinden edilme olmak üzere inceledik.

Sonuçta Havaii dili bugün varlığı ciddi biçimde tehlikeye girmiş bir dildir. 200 yıllık bir süre içinde *lingua franca* ve devlet, eğitim, din dili olmaktan topu topu birkaç yüz (çoğu da Harita 8.1'de gösterilen adalar zincirinin en batısında yer alan özel mülkiyetteki yalıtlanmış Ni'ihau adasında yaşayan) Havaiili'nin evinde konuştuğu dile dönüştü. Burada Kelt dillerini Batı Avrupa'nın periferisine iten geçişe benzeyen bir yukarıdan aşağıya dilsel geçiş örüntüsü görüyoruz. Ni'ihau dışında komşu Kaua'i adasında birkaç yüz Havaii dili konuşucusu ile geri kalan adalara dağılmış daha çok yaşlı birkaç yüz konuşucu vardır ama onlar Havaii dili konuşulan topluluklarda yaşamamaktadır ve günlük yaşamlarında İngilizce ile kuşatılmışlardır. Havaiililer'in ve yarı- Havaiililer'in yaklaşık yüzde 20'sini oluşturduğu günümüzün çok etnili toplumunda, bir zamanlar her yerde var olan Havaii dilinin yaşayan bir güç olduğunun başlıca belirtileri sokak levhaları, yer adları ve Havaii müziğidir.

Oysaki 1970'lerde kültürel ve politik bir Havaii rönesansı ortalığı kaplamıştı. Havaii diline yönelik ilgi, toprak hakları ve egemenlik amaçlı eylemliliğin yükselişiyle, *hula* gibi dille yakından bağı olan geleneksel sanat biçimlerine, kano yapımı ve aletsiz olarak uzun mesafe kano yolculuğu gibi geleneksel bilgiye dayalı başka etkinliklere duyulan ilginin artışıyla birlikte gelişiyordu. Fotoğraf 8.1'de insanlar, Waipi'o



Harita 8.1: Hawai'i adaları

Vadisi'nde kuru ve yaş kulkas dikmek üzere toprağı temizliyor. Geleneksel temel besin kaynağı olarak taşıdığı önemden başka, kulkas kültürel olarak da önemlidir. Havaiililer'in kendi kökenlerine ilişkin anlatımlarına göre Havaii adalarını dünyaya getiren ilk ana baba, Wākea ile Papa, sonra da kulkas bitkisi ile kulkasın küçük erkek kardeşi, ilk Havaiili Hāloa'yı dünyaya getirdi. Demek ki kulkas Havaiililer'le adaları, toprakları, ataları neneleri arasında yakın bir bağ kuruyor.

1982'de başlanan, Yeni Zelanda *Kōhanga Reo* ('dil yuvası') programı örnek alınarak, 1984'te, Havaii dili ortamında bir okulöncesi program başlatıldı. Bugün aşağı yukarı 14 bin çocuğa hizmet ediyor. İlk kaynakları anababalardan alınan ücretler, özel vakıfların küçük bağışları ve topluluk üyelerinden toplanan bağışlarla sağlanan ve taban örgütü 'Aha Pūnana Leo, Inc. gözetiminde yürütülen Havaii progra-

mı, ABD'deki ilk yerli dil ortamı programı oldu. Çocuk kabul edildikten sonra ana babanın dil sınıflarına katılması, ayrıca okulun çekilip çevrilmesine yardım etmesi gerekiyor.

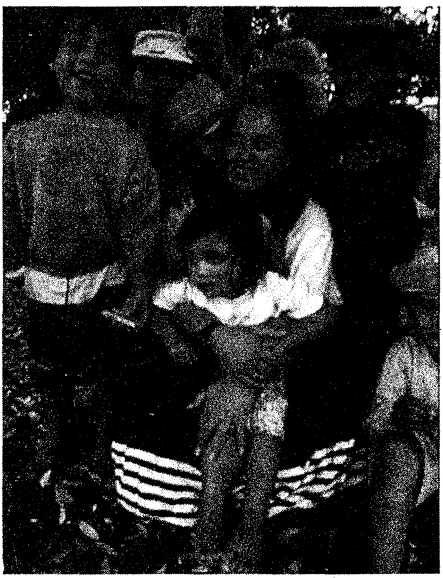
Havaii dili yararına gösterilen bu çabalar ilkin dilin öğrenilebileceği korunaklı bir çevre yaratmak üzere haklı olarak en genç kuşak üzerinde yoğunlaştı. Havaii dil ortamı eğitiminin felsefesi insanların kendi anadillerinde bütün bir yaşam sürme, dilin de anayurdunda serpilip gelişme haklarının tanınmasına dayanıyor. Gelgelelim, öğrenci kaybetmemek için ortam eğitimini yatay değil de düşey olarak genişletmeye karar vermekle hareket bir dönüm noktasına geldi. İngilizce'yi resmi öğretim dili ilan eden önceki yasalar sonucu, Havaii dilinin ilkokullarda eğitim dili olarak kullanılmasının önünde yasal engeller vardı. 1978'de anayasa meclisi Havaii dilini ve İngilizce'yi resmi dil ilan ettiyse de, belli bir takım Eğitim Dairesi programlarında Havaii dilinin kullanılmasının sağlanması ta 1986'yı buldu. İlköğretimde ilk ortam programı 1987'de başladı.

1988'de Havaii Eyaleti Eğitim Dairesi'nin ısmarladığı dışarıdan bir değerlendirme, okulun Havaii dilinde eğitim yapmasının çeşitli açılardan başarılı olduğu sonucuna varıyordu. Eğitim, çocuklarda eleştiricilerin başlıca kaygı konularından olan İngilizce becerilerinde gözle görülür hiçbir azalma olmaksızın yürütülüyordu. Ana babaların desteği ve katılımı olağanüstü yüksekti. Değerlendiriciler programın uzatılmasını tavsiye ediyordu. Çocuklarını programa yazdıran ana babalar da bu görüşteydi, çünkü Havaii dili ve kültürünü korumanın önemine inanmışlardı. Biri, "çocuklarım dil olmazsa halk olarak öleceğimizi, dil olmazsa kültürümüzü, tarihimizi yitireceğimizi şimdiden anlıyor" diyordu. Bir anne de



Fotoğraf 8.1: Hawai'i adasındaki Waipi'o vadisinde geleneksel kuru ve yaş kulkaş dikimi

[Ellen Okuma'nın izniyle]



Fotoğraf 8.2: Maori ortamında eğitim programı öğrencileri

[Art Wolfe'un izniyle]

kızının dedesinin torunuyla konuşa konuşa Havaii dilini yeniden kazandığını belirtiyordu. Bir başkasıysa "Havaii halkı, kültürü ve dili için çok başarılı ve yenilik getirici olabilecek bir programın yalnızca başlangıcıdır bu" yazıyordu.

Havaii diline benzer konumdaki dillerin öğretiminde karşılaşılan en büyük sorunlardan biri eğitim malzemesi ve nitelikli öğretmen eksikliğidir. Dil on dokuzuncu yüzyıldan beri eğitimde kullanılmadığından, bu sorun Havaii dili için özellikle dayatıcıydı. Bir okulda öğretmen kütüphaneden kitaplar ödünç alıyor, Havaii diline çeviriyor, Havaii dilinde bastığı metni İngilizce metnin üstüne yapıştırıyordu, bugün de süren bir uygulama. 1989'da Eyalet Yasama Organı Hilo'daki Hawai'i Üniversitesi'nde Havaii dili ve kültürü için Havaii dilinde bir destekleme merkezi olarak etkinlik gösteren Hale Kuamo'o'yu kurdu. Hale Kuamo'o çok çeşitli Havaii dili malzemesi sağlıyor, yeni sözcükler türetiyor ve öğretmenlerin hizmet içi eğitiminin eşgüdümünü sağlıyor.

Birçok tersliğe ve mali kaynak bulmak için sürekli uğraşılmasına karşın, Havaii dili ortamında eğitim olanakları genişlemeyi sürdürüyor, bu okullara yönelik talep de karalılıkla büyüyor. 1993'te eyaletteki yedi Pūnana Leo okulunda kayıtlı 163 öğrenci vardı. Aynı yıl komşu Kaua'i adasında yaşayan Ni'ihaulu ana babalar çocuklarının altıncı sınıfı bitirinceye değin Havaii dilinde eğitim görmesini istedi. İstekleri kabul edilmeyince bir yöre okulunu boykot ettiler. 1994'te altıncı sınıfa değin Havaii dilinde bir çocuk yuvası için Havaii Sorunları Dairesi'nden fon aldılar. 1995'te Havaii dilinde okul öncesi kurumlara yazılanların sayısı bütün eyaletteki dokuz yuvada 181'e çıkmıştı. Aynı yıl Havaii adasındaki Nāwahīokalani'ōpu'u okulunda bir ortaokul/lise programı başladı.

Şu anda orada 7. sınıftan 11. sınıfa değin yaklaşık 60 öğrenci var. Kütüphane, fen laboratuvarı ve yakınlardaki Hilo Lisesi'ne denk bir ders olanakları dizisi olmadığı halde öğrencilerden her biri yüksek okula giriş sınavlarında eyalet ortalamasının üstünde puan aldı. 1996'da eyaletin Eğitim Kurulu O'ahu'da bir arazide çocuk yuvasından liseye eyaletin tümüyle Havaii dili ortamındaki ilk okulunun kurulmasını onayladı. 1999'da yaklaşık 1,600 öğrenci ilkokulda Havaii dil ortamı programlarına katıldı, eyaletin iki Havaii dil ortamlı lisesinden on bir öğrenci -yüzyıldan uzun bir süredir bütünüyle Havaii dilinde eğitim görmüş ilk öğrenciler- mezun oldu. Lise ve üniversitelerde Havaii dili derslerine yazılanlar da kararlı biçimde arttı. Her düzeyde 2.500 öğrenci, ikinci dil olarak Havaii öğreniyordu. Hawai'i Üniversitesi'nde sayılar son on yılda yüzde 500 artmıştır.

1997'de eyalet yasama organı Hilo Hawai'i Üniversitesi'nde ABD'nin halihazırdaki en gelişkin yerli dil programı olan Havaii Araştırmaları Bölümü'nü güçlendirip genişletecek bir Havaii Dili Yüksek Okulu kurulmasını onayladı. 1998'de yeni yüksek okul Havaii dili ve edebiyatında "M. A." derecesi vermek üzere ABD'nin bir yerli dilindeki ilk yüksek lisans programına dokuz öğrenci kabul etti. Havaii dili ortamında eğitim öğretmeni yetiştirme yüksek lisans programı tasarıları var.

Örnekolay incelemesi 2: Yağmur ormanından dersler

İkinci örneğimiz orta Brezilya'daki Orta Araguaia Irmağı'nda aşağı yukarı 80 km eninde, 400 km boyundaki Banalal Adası'nda küçük köylerde yaşayan Karaja halkından. Avrupalılar'ın dikkatini, ilkin 1684'te, öncüler Brezilya'nın iç bölgelerine girmek üzere Sao Paolo'dan geldiğinde çektiler. 1776'dan

itibaren Karaja bölgesinde askeri karakollar kuruluyordu. Bu ilk temasların zamanından beri nüfus azalmıştır. 1958'e değin dilleri sınıflanmamıştı. Ada üzerindeki konumları doğal sınırlar sağlamış, kendileriyle dış dünya arasında tampon işlevi görmüştür. Yaklaşık 1970'e değin yarı göçebe bir yaşam biçimini korumuşlardır. Yiyeceklerini avcılık ve balıkçılıktan sağlamakla birlikte şimdi köylerinin yakınında tatlı patates, darı, muz ve pirinç yetiştirdikleri tarlaları işlemektedirler. Daha birkaç onyıl önce dış dünyayla zaman zaman bir gemi ya da uçak geçmesi yoluyla ancak kesintili ilişkileri oluyordu. Şimdi kimi köylerin yakınına yapılmış pistlere inen haftalık ticari uçaklar var.

Bu bölgede kurulan ilk resmi okullar Portekizce eğitim yapıyordu, ancak 1972'de Brezilya hükümeti Portekizce eğitim görmesinin önünde dilsel engeller bulunan her azınlık topluluğunun başlangıçta kendi dilinde öğrenim hakkı olduğunu belirten bir yasanın kabulünü sağladı. Biri de Karajalar olan dört kabileyle ikidilli-iki kültürlü programlar başlattı. Bu yeni okullarda, yöre tarihi ve kültürü müfredatın ayrılmaz parçasıdır.

Karaja dili yazılı olmadığından, eğitim malzemesi oluşturmak üzere bu dil için bir yazı sistemi geliştirilmesi gerekiyordu. İlk hazırlanan ilk okuma kitaplarını yabancılar yazdıysa da, yerel geleneklere ve yaşam biçimlerine duyarlı olmalarına çaba gösterdiler. Öykülerdeki kişilikler ve çizimler Avrupa kökenli Brezilyalılar'dan çok Karajalar'a benzemektedir, kitaplardaki birçok öykü de Karaja sözlü söylencelerinin bant kayıtlarından alınmıştır. Daha sonra Karajalar kendi ders kitaplarını yazmaya başladı.

İkidilli-iki kültürlü programa başlarken, önce yetişkinle-

re okuma öğretildi ve üç büyük klanın her birinden Karajalar öğretmen olarak yetiştirildi. Ancak öğretmenleri merkezi bir yere getirmek yerine eğitim yöre köylerinde yürütüldü. Başlangıçta, bu kursu bitiren ilk öğretmen grubu tarafından 50 öğrenciye ders verildi. 1987'de bu okullardaki çocuk sayısı 300 dolayındaydı. Böylece, Karaja eğitiminin sorumluluğu halkın kendi ellerine bırakılmış oldu. Eğitim programında yerli önderler görev almakta, Karaja öğretmen ve öğrencileri köyün kadın ve erkeklerinden sözlü bir geleneksel bilgi kitaplığı olarak yararlanmaktadır. Bu yeni eğitim türüne tıpkı geleneksel kültürdeki gibi bütün topluluk katılmaktadır. Kendi edebiyatlarının gelişimi, Karajalar'ın kendi kültürlerinin değerine ilişkin duygularını güçlendirmektedir. Halkın kendisinin sağladığı sözlü bilgi okullar için zengin bir kaynak olmuştur. Brezilya'da yerlilerin yazdığı ilk sosyal bilgiler kitabı Karajalar'ındır.

Amazonlardaki yağmur ormanlarından bir örnek de Ekvador'un Amazon bölgesindeki yağmur ormanında yaşayan Şuar halkıdır. Bir yandan kendi kültürlerini, dillerini, yaşam biçimlerini korurken dışarıdan yeni teknolojiler ve düşünceler edinmeyi öğrenmişlerdir. Latin Amerika'daki en güçlü yerli örgütlerinden Şuar Yerli Federasyonu'nu kurmuşlardır. Topluluklarını sürdürmek için çocuklarının eğitimi üzerindeki denetimi elde tutmaları gerektiğini bilerek ama aynı zamanda Batı toplumunun bilgilerine ulaşma gereksinimini anlayarak, bir radyo eğitim programı başlatmışlardır. Her köyün kendi radyo alıcısı ve yetiştirilmiş bir öğretmen yardımcısı vardır. Böylece çocuklar kendi geleneklerini ve dillerini sürdürme olanağını en çok bulabilecekleri kendi köylerinde kalmaktadır. Kendi dillerinde Şuar tarihi, kaynak yönetimi ve

fen bilgisi öğrenirken Ekvador'un resmi eğitim gereklerini de yerine getirmektedirler. Radyolardan yetişkin eğitimi ve haberler için de yararlanılmaktadır.

Örnekolay incelemesi 3: Toprağın sesi dilimizdedir.

Joseph Nicholas, Maine, Bangor'da berberlik yaparken kuzey Maine'de, Pleasant Point'te bulunan Pasamakuodi Yerli kampındaki köklerine dönmek üzere 1965'te işini bıraktı. Pasamakuodiler en az üç bin yıldır o bölgede, "güneşin en önce doğduğu toprakta" yaşamaktaydı. Nicholas dedelerinin, ninelerinin anılarını yüklenmiş, "erken şafağın halkı" olarak taşıdıkları mirastan gururluydu. Dilinde toprağın sesinin bulunduğuna inanarak dedelerinin, ninelerinin kültürünü daha genç insanlara aktarmak, New England'ın yaşayan son Yerli dillerinden birinin bir kuşak daha yaşaması için elinden geleni yapmak istiyordu. Nicholas kampa döndüğünde Pasamakuodiler'in yüzde 80'inden çoğu işsizdi, toprak zeminli, su tesisatı olmayan barakalarda yaşıyorlardı. Ortalama ömür beklentisi 47 yıldı, beyaz orta sınıftan nüfusun yaklaşık üç onyıl daha uzun yaşamayı umabildiği bir ülkede. Amerikan Devrimi'nden beri ABD'nin her savaşında yer almış oldukları halde Pasamakuodiler'e 1954'e değin Maine'de seçme hakkı bile tanınmıyordu. Kamp okullarının dili elbette İngilizce'ydi, evde de Pasamakuodi dilinin yerini hemen hemen bütünüyle İngilizce almıştı.

Pasamokuodi dilini genç kuşak içinde hak ettiği en yüksek yere geri getirme kavgasında Nicholas'ın ilk adımı geleneksel dansı yeniden yaygınlaştırmak oldu. Şimdi 70 yaşına gelmiş eski bir kabile konseyi üyesi ve eyalet temsilcisi olan Nicholas, Pasamokuodi dili için bir yazı sistemi ve sözlük ha-

zırlamak üzere Massachusetts Institute of Technology'den dilbilimcilerle birlikte çalışıyordu. İki kabile büyüğü kamp okullarının artık ikidilli olmasını sağladı. Şimdi çocuklara Pasamakuodi kültürü ve dilini anlatan kitapçıklar, video bantları bulunabiliyor. Erken şafağın halkının çocukları şimdi kendi dillerinde *Nkihcitomitahatomon wetapeksi* yani "Köklerimle gurur duyuyorum" diyebiliyor.

California'nın topluluk içinde konuşulmaz olmuş başka yerli dilleri, akıcı konuşan bir yaşlıyla genç bir öğrenciden oluşan çiftleri gündelik etkinliklerde dili kullanmaları için bir araya getiren Amerikan dilleri Usta-Çırak Dil Öğrenme programından yararlanmaktadır.

Aza razı olup çoğu elde etme

Bu örnekler yerli halk için egemen kültürler içinde yeni bir niş bulurken kendi dil ve kültürlerini gene de korumanın mümkün olduğunu göstermektedir. Ancak bu dillerin her biri kuşaklararası aktarmanın aksaması bakımından farklı bir aşamadadır ve bu dilleri güvenliğe kavuşturma uğraşı da sürmelidir. Başka birçok yerli halk, egemen toplumla etkileşimin artmasından doğan bir takım yararlar olduğunu görmekte, ancak kendilerine de biraz özerklik bırakmak ve kendi yazgılarının belirlenmesinde söz sahibi olmak -özel olarak, çocuklarını kendi yollarınca eğitme hakkı- istemektedir. İncelediğimiz örnekolaylarda ve daha birçoklarında insanlar okulu egemen kültürün sızmasına karşı bir direniş aracı olarak kullanmaktadır. Örneğin, Arizona'daki Rough Rock Navaho Okulu, öteki yerli Amerikan topluluklarını kendi okullarının işletilmesi için ABD Yerli Sorunları Bürosu'yla sözleşme yapmaya yöneltmiştir.

Eğitimleri üzerindeki denetimini sürdüren azınlık toplulukları, Pennsylvania'daki Eski Düzen Amish'leri gibi, gerçekten, bu denetimi sürdüremeyenlere oranla dillerini daha çok koruyabilmiştir. Kendi dilinde eğitim olmamasının dili korumayı zorlaştırdığı kuşkusuzdur. Erik Allardt'ın 14 Avrupa ülkesindeki 46 dilsel azınlığa ilişkin çalışmasında, dille eğitim arasında ortaya çıkan en belirgin bağıntı, öğretilmeyen bir azınlık dilinin gerileme eğilimi gösterdiğidir. Dilsel geçiş araştırmaları, resmi eğitim çoğu kez çocukların kendi topluluklarının dışındaki dünyayla ilk temas noktası olduğundan, okulların önemli bir kültürel ve dilsel özümseme öznesi olduğunu tekrar tekrar göstermiştir.

İngiliz okul ortamı Avustralya'da Dyirbal dili konuşan çocuklar için çeşitli nedenlerle yıkıcıydı. Çocuklar bütünüyle farklı bir dil ve kültür çevresi içinde ya batacak ya çıkacaktı. Okulda Dyirbal dilinin yeri olmaması başlı başına bu dilin yararsız görüldüğünün belirtisiydi. Dyirbal dilini öğrenme olanağı tanınmayan, beyaz Avustralya'nın kurallarını özümsemeleri beklenen çocuklardan birçoğu bir kısır döngüye yakalanıyordu. Evdeki dil okulca desteklenmediği için dil becerileri zayıftı ve daha da kötüye gidiyordu. Okulun çocukları kendi dillerinde geliştirememesi de bu dilin daha baskı altında tutulmasını haklı çıkarmak için kullanılıyordu. Aynı zamanda çoğunluğun dilinde de (çoğu kez dille hiç ilgisi olmayan, azınlığın çoğunluk karşısındaki yoksul toplumsal-ekonomik konumunu yansıtan nedenlerle) genellikle gelişme gösteremiyorlardı.

Havaiililer ve Maoriler gibi birçok topluluk kamu eğitimi alanında kendi dillerine yer kazandırmak bakımından olağanüstü kazanımlar elde etmişse de, tabloyu gerçekte olmadı-

ğı kadar güllük gülistan göstermek yanlış olacaktır. Tehdit altındaki bir dilde eğitimin sağlanması, o dilin geleceğini kendiliğinden güven altına alacak, onu kuşaktan kuşağa aşağı yukarı aynı yere varmak üzere sürekli sıkılaşarak işleyen kısır döngüden çıkış yoluna kavuşturacak değildir. Koruma ya da hayata döndürmenin başlıca yükünü okulların ya da devletlerin taşıması bekleniyorsa dil hareketleri başarıya ulaşamaz. Dili canlandırma gruplarının sık sık verdiği eğitim sistemiyle başlama kararı, özellikle söz konusu dil öncelikle okul çağını çoktan geçmiş olanlarca konuşuluyorsa, yanlış yönlendirilmiş bir karar olabilir.

İrlanda dili yararına yaklaşık 70 yıllık devlet müdahalesi deneyiminden alınacak ders açık. Bir dilin yapay dershane ortamında öğrenilmesiyle doğal ev çevresinde aktarılması arasında önemli bir ayrım var. İrlanda'da okullar resmi dil eğitiminden beklenebilecek olanın en çoğunu, ergenlik sonunda edinilmiş bir ikinci dil olarak İrlanda dili bilgisini sağlamıştır. Bu dilin gündelik hayatta kullanılmasına ya da kuşaktan kuşağa aktarılmasınaysa yol açmamışlardır. Pádraig Ó Riagáin, İrlanda Devleti'nin İrlanda dilini canlandırma ve koruma çabalarını değerlendirirken dil politikalarının neredeyse şaşmaz biçimde ekonomi politikaları ve toplumsal gerçekliklerle uyumsuz olduğunu belirtiyor. Dile topluluğun gereken desteğinin olmadığı bir kentsel çevrede İrlanda dilli okulların öğrencilerinin ulaştığı yeterlik düzeyini korumak zordur, İrlanda diline okul dışında daha destekleyici bir toplumsal çevre yaratmak gerekir.

Benzer biçimde, evde ve toplulukta destek sistemi olmayınca, Kōhanga Reo öğrencilerinin 1981-1982'deki ilk kuşağından kimileri Maori bilgilerini unutmuştur. Dilin, okullar

ve yığınsal iletişim ortamları gibi toplumun üst düzey kurumlarında kullanılması ev ve topluluk gibi alt düzeylere kendiliğinden azar azar yansıyacak değildir. Olsa olsa açlık kurbanlarına yiyecek yardımının kuraklığı ya da açlığa yol açan başka koşulları önlemeye ne kadar yararı oluyorsa o kadar. Kuşaktan kuşağa aktarımın güvene kavuşturulması ve ev-topluluk dokusunu güçlendirmesi eğitimden sonra değil, eğitim bunlardan sonra gelir. Aynı şekilde, çocuklara yönelik ne kadar televizyon yayını yapılırsa yapılsın, dilin aile içinde kullanılmamasını telafi edemez. İrlanda dilinde ve Galce televizyon deneyimi gösteriyor ki, televizyonla satın alınan süre pahalıya alınmıştır, çünkü kuşaktan kuşağa aktarma yoluyla karşılığı gelmeyecektir.

Maoriler'in ve İrlandalılar'ın çoğu zaten gündelik etkinliklerinin çoğunda İngilizce'yi kullandığından, bir başka dile geçmenin gerektireceği bir alt üst oluşu daha göze almaları için olağanüstü derecede bir ideolojik bağlanma gerekecektir. Araştırmalar, söz gelimi, İrlanda halkının üçte ikisinin İrlanda dilinin İrlanda kimliğinin korunması için vazgeçilmezliğine inandığını gösteriyor ama İrlandalılar'ın çoğu İrlanda dili konuşmuyor, yüzyıllardır da konuşmuyorlardı. Bir İrlandalı'nın araştırmacı Reg Hindley'e söylediği gibi, "hepimiz nasıl daha ucuz otobüs ücretlerinden, cennetten, iyi bir yaşamdan yanaysak öyle İrlanda dilinden yana olduğumuz halde yığınlar içinden kimse o çabayı göstermeye gönüllü değil." Çoğu kamuoyu araştırması, konu ne olursa olsun, insanların ilke olarak desteklediklerini ileri sürdükleriyle gerçekten yapmaya hazır oldukları arasında benzer bir uçurum bulunduğunu göstermektedir. Örneğin, beslenme üzerine yakınlarda yapılan bir araştırmada halkın yüzde 80'ine sağlıklı bir diyet uy-

gulamayı önemli saydığı, ancak yalnızca yüzde 50'sinin bu yönde bir şey yaptığından söz ettiği bulundu. Gerçekten bir şey yapanların o yüzde 50'den de az olduğundan kuşku yok: Mc Donald's'a gitmek elbette daha kolay, tıpkı şarkı söylemek, okullar ve başka kurumlar kurmak, ailelerin çocuklarıyla varlığı tehlikedeki bir dili konuşmasını sağlamaktan daha kolay olduğu gibi.

Ne var ki, yeterli derecede ideolojik bağlanma, dili yeniden canlandırma örneklerinin en başarılılarından (ama aynı zamanda yaygın olarak yanlış anlaşılmış) birinin -İsrail'deki çağdaş İbranice örneğinin- gösterdiği gibi, yaratılabilir. Eskil mirasa sahip bir dil olan konuşma İbranice'si, Dördüncü Bölüm'de saptadığımız gibi, aşağıdan yukarıya doğru bir süreçle neredeyse ölmüştü. Din eğitimi ve uygulaması içinde öğretilen bir yazılı dil olarak kuşaktan kuşağa aktarılması yeniden canlandırma hareketine yetkin bir temel kazandırdıysa da, on dokuzuncu yüzyıl Siyonistler'inin İbranice'yi Yahudiler arasında konuşulan ortak bir dil olarak yaygınlaşacak gibi budünyalılaştırabileceğine kimse inanmıyordu, kimileri buna eylemli olarak karşı da çıkıyordu. Ne var ki 1960'larda İbranice 14 yaşın üstündeki nüfusun birinci diliydi. Bu duruma çocukların İbranice eğitim veren okulları bitirip evlenerek İbranice konuşan çocuklar yetiştirmesini bekleye bekleye gelinmedi. Filistin'de ilk Yahudi yerleşmeleri kurulurken dilin bayraktarlığını yapacak bir Yahudi devleti de, devletin bir eğitim sistemi de yoktu.

Buna karşılık bir dizi etmen İbranice'nin yeniden canlanmasını başarılı kılmak için elbirliği etmişti: İbranice'nin bir dünya diniyle bağı, milliyetçi ideoloji, İsrail'e yaygın göç gibi. Bu da yetişkinlerin önceki dil zeminlerinden koparak

İbranice'yi ikinci dil olarak kullandıkları yerleşimlerde yaşama yeniden başlamalarını olanaklı kıldı. İbranice'nin erkek seçkinlere özgü eskil yazın dili konumundan çıkıp modern İsrail devletinde bütün Yahudilerin ortak dili olmasını sağlayan, bu etmenler birleşimiydi. Benjamin Harshav, İbrani dilinin canlanması ve bütün bir toplumsal doku üzerindeki egemenliği olmadan başlı başına İsrail Devleti'nin ortaya çıkacağının da kuşkulu olduğunu söyleyecek kadar ileri gidiyor. Başka bir deyişle, toprak dili yaptı, dil de toprağı. İbranice'nin Yahudiler'in ülkesiyle kuşkusuz tarihsel bir teritoryal bağı vardı, modern İsrail ulus-devletinin dili olarak kabul edilmesi de kutsal kitabın atalardan kalma yurduna dönüş olarak görülüyordu. Başlı başına bu "İbrani" terimi toprak, dil ve çalışmanın alt üst edici birlikteliğinin künyesi oldu.

İbranice örneği kuşaktan kuşağa sözlü aktarımı yitirilmesinden sonra yeniden kurmanın mümkün olduğunu gösteriyorsa da, Maori, Havaii, Gal, Breton, Pasamakuodi, Dyribal, Bask dilleri ve öteki dillerden çoğunun karşılaştığı sorunlar çok farklıdır, çünkü konuşucuları, yaşadıkları ülkeyi denetiminde tutan toplulukla farklı etnik kökendendir. Çoğunluğun politik olarak daha güçlü konuşucularının ülkeye göçlerinin çilesini çekmektedirler, kendileri de bağlandıkları ulus-devlet içinde bir azınlıktır. Üstelik çoğunluk dilleri örneklerin her birinde dikkate değer uluslararası önem taşıyan dillerdir.

Şu da dil korumasının ilkin gönüllü çabalarla topluluğun içinden başlaması, mali desteğin de, ilk aşamalarda topluluğun kaynaklarıyla aşağıdan yukarıya doğru sağlanmasını gerektiren bir başka nedendir. Kamusal alanlara daha güçlü bir topluluk egemenken, ev, sınırlarını azınlığın daha kolay

denetleyebileceği daha güvenli bir mekândır. Başlardaki iyi seçilmiş birkaç zafer daha büyük ve çoğunlukla gerçekçilikten uzak, var olan iktidar yapılarının değiştirilmesini ister görünen ve potansiyel olarak devletin bütünlüğüne yönelik tehdit diye dirençle karşılaşan amaçlarda başarısız kalmaktan iyidir. Örneğin, Fransızca konuşan Quebec'liler politik güçlerini artırmak üzere, özellikle Fransızca'yı korumak üzere hazırlanmış yasalar çıkartarak, eyleme geçtikleri anda, İngilizce konuşanlar arasında bulabildikleri iyi niyeti de yitirdiler. Ev cephesini sağlamlaştırmak çoğunluğun işbirliğine bağlı değildir, büyük bedeller de gerektirmez.

Bu, devleti sorumluluktan kurtarmak değildir ama mali destek bir bedelle gelir. Devlet kaynaklarına bağımlılık azınlığın kendi işlerini denetleme sorumluluğunu ve hakkını sarsar. Azınlık dili egemen kültürle potansiyel çatışma içindeki alternatif bir bakış açısı ve yaşam biçimini temsil etiği ölçüde, ikidilli eğitim istekleri de var olan iktidarlara yönelik bir tehdidi temsil eder. Böylesi programlar çoğunluk hükümetinin vergi bütçesinden destekleniyorsa, özellikle ekonomik sıkıntı zamanlarında, olumsuz eleştirilere hedef olabilir. California ve Arizona'da ikidilli eğitime şu anda gösterilen tepkiler buna örnektir. Hiçbir dil ya da kültür kuşaktan kuşağa aktarılması bir başkasına bağımlıysa kalıcı olamaz.

Her topluluk belli bir dil için belli bir zamanda gerçekçi olarak ne yapmanın en iyisi olacağına karar vermelidir. Joshua Fishman'in vurguladığı gibi, hiçbir şey yapılamayacak durumda olan dil yoktur. Gene başarı, başarısızlık yargıları da bu nedenle mutlak olamaz, çıkış noktasını ve çalışmayı aşağıdan yukarıya dikkate almalıdır.

Dil planlaması evde kuşaktan kuşağa aktarımı geri geti-

remediği için İrlanda dilinin yeniden canlandırılması yaygın olarak başarısız bulunmuştur. Ne var ki, kendisinden yana bütün o çabalar gösterilmeseydi İrlanda dili çok daha kötü durumda olacaktı. Tehdit altındaki birçok dil İrlanda dilinin göreli başarılarının benzerlerine ulaşamayacaktır. Oysaki İrlandalılar, yeniden canlandırmacıların çabaları sayesinde, öğrenme çabasını göstermeye gönülleri varsa, İrlanda dilinde eğitimin her düzeyinde tam ve çeşitli bir kültürel varoluş yaşayabilirler. Çoğu İskoçya Gaelcesi'ni ve kendine özgü dil ve kültür miraslarını unutmuş olan İskoçya Highlands'inden yakın akrabalarına oranla İrlandalıların atadan neneden kalma gelenekleri çok daha ulaşılır durumdadır.

Devlet desteği İrlanda dilini konuşma dili olarak bütünüyle yok olmaktan korumuştur. Bu başarısızlık sayılamaz. Çeyrek milyon İrlanda dili konuşucusunun varlığı, sırf tekdilli değil de İngilizce ve İrlanda dili konuşan ikidilliler oldukları için göz ardı edilemez. Kısa erimde, İrlandalılar'ın çabalarıyla, kuşaktan kuşağa aktarma için makul bir zemin sağlanıncaya kadar biraz zaman kazanılmıştır. Bu zemin hâlâ sağlanabilir. Padraig O Riagain son zamanlarda öncelikle Dublin'de bütünüyle isteğe bağlı (önceki, bütçesi devletten gelen ve kimi zaman zorunlu eğitimin tersine) İrlanda dilinde eğitimin gösterdiği dikkat çekici yükselişi de belgelemektedir. Bu arada Kuzey İrlanda'da, ana babaların ana dili olarak İrlanda dilini konuşamadığı kentsel Belfast'taki Shaw's Road'da özellikle oluşturulmuş bir topluluk, İrlanda dilini ana dili olarak konuşan çocuklar yetiştirmeyi başarmıştır.

Kim korkar ikidillilikten?

Tekdilliliğin yitirilmesine ağıt yakacak yerde ikidillilik ka-

zancını benimsemeliyiz. Yarısı dolu bir bardağın aynı zamada yarısı boştur. Bunun gibi, Babil Kulesi'ne ilişkin, çokdilliliğin insanlığa cüreti yüzünden verilen güçsüz düşürücü bir ceza olduğu *Tevrat* öyküsünün bir yüzü daha vardır. İncil ise, tersine, dil çeşitliliğini bu mucizevi bağışla güç kazanan havarilere verilmiş bir ilahi lütuf olarak sunar. Yanlış bilgi edinmiş Texas Senatörü'nün İngilizce İsa'ya yettiğine göre Texas'lı çocuklara da yeteceği iddiasının tersine, İsa'nın kendisi, eğer üçdilli değilse, kesinlikle ikidillliydi. Ana dili büyük olasılıkla Filistin'de o sıralar yaygınlıkla konuşulan Aramice'ydi, dinsel eğitimi sırasında da İbranice öğrenecekti. Kulağında belki biraz da Yunanca, o olmasa bile işgalci Roma askerlerinin ve mahkemelerin dili olan Latince vardı.

Bir takım politik çevrelerde çokdillilik ve çokkültürlülükten söz etmek, bunlar gerçekte yaşamın insan türü kadar eski bir koşuluyken, sanki öyle değil de yeni keşiflermiş gibi, revaç bulmaya başlamıştır. İnsan toplulukları, yalıtlanmış, küçük mercan adası toplulukları gibi nadir istisnalar dışında (ki artık bunların da neredeyse hiçbiri yalıtlanmış değildir) her zaman başka topluluklarla ilişki içindeydi, mal, bilgi, gelin/güvey değiş tokuşlarıyla belki ekonomik, belki toplumsal olarak bağlantılıydı. "Politika" ya da "planlama" gibi terimlerin sahneye çıkmasından yüzyıllar önce de insanlar çokdilliliği iyi ya da kötü yönetmekteydi.

Yeni olansa böyle dilsel ve kültürel temaslarla bunlardan sonuçlanan çatışmaları modern ulus-devlet organları çerçevesinde yönetme girişimidir. Çokdilliliğin çağdaş dünyada değişen doğasının, ortak bir ulusal dilin genellikle ulusal kültürün ayrılmaz parçası, ulusa bağlılığın belirtisi, modernleşme ve ekonomik gelişmenin vazgeçilmezlerinden sayıldığı ulus-

devletlerin doğuşuna nasıl bağlı olduğunu gördük. Somut durum açısından bakılırsa, bir dizi topluluğun yanyana var olması nedeniyle, uluslar bunlardan yalnızca birinin geçerliliğini tanıdıkları halde hem çokkültürlü hem çokdilli olabilir. Doğrusu, kabul etseler de, etmeseler de, herhalde ulus-devletlerin çoğu bu anlamda çokdilli ve çokkültürlüdür. Tıpkı bunun gibi, ortalarındaki azınlıklarla iktidarı paylaşmaya da çoğu karşı koymaktadır.

Birçok azınlık dili gelecekte yaşamını ancak birer ikinci dil olarak sürdürecektir ama bu da küçük bir zafer değildir. Tam tekdilliliği bir zamanlar belki de var olduğu yerlerde yeniden kurmak gerçekçi bir amaç değildir, çünkü modern yaşam dış etkilerden bütünüyle bağımsız kalmayı olanaksız ve doğrusu istenmez kılmaktadır. İkidillilik uzun süre basının olumsuz tutumuna maruz kalmıştır. Yığınsal iletişim ortamlarında ikidilliliğe atıfların ezici çoğunluğu hâlâ toplumlar ve bireyler açısından ileri sürülen sakıncalarını vurgulamaktadır. İkidilliliğin toplumsal işlevleri ve insani değerinden habersiz karşıtları, onu bölücü, kafa karıştırıcı, barış ve ilerlemeye engel saymak için bir dolu neden gösteriyorsa da, bu savların hiçbiri dikkatli bir incelemeden sonra ileri sürülemez. İkidillilik gizemli, olağandışı ya da yurtseverlikle çelişen bir şey değil, insanlığın büyük çoğunluğu için dikkat çekicilikten uzak bir zorunluluk olagelmiştir.

Gelgelelim, günümüzün küresel köyünde, bir metropol diliyle, özellikle İngilizceyle ikidillilik, dünya dillerinin çoğunluğunu sonuçta azınlık dillerine dönüştürmektedir. Yüz bin konuşuculu İzlanda dili gibi ulusal diller ve politik sınırlarla, kurumlarla esaslı biçimde korunan İsveççe, İbranice gibi daha büyük ulusal diller bile, uluslararası haberleşmenin

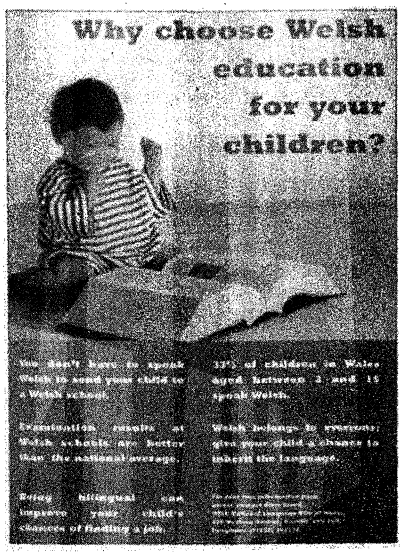
en üst düzeylerinde İngilizce ile ikili katmanlaşma ilişkisi içindedir. Bu başlı başına teyakkuza geçme sebebi değildir. Katmanlaşma durağansa, her dilin öbürünü tehdit etmeksizin kendi işlevler kümesi ve uzamı varsa. Örneğin, İsveç, yüksek dil yeterliği düzeyleri sağlamak üzere, kısa süre önce, temel eğitimin en alt basamaklarına ikinci dil olarak İngilizce dersi koymuştur. Bunun anlamı, zamanla tekdilli İsveçliler'in okul öncesi çocuklardan ibaret kalacağıdır. Ne var ki İsveççe ve daha birçok küçük ulusal dil, örneğin, Hollandaca, İzlanda dili, Danca, kuşaktan kuşağa aktarılmama tehlikesiyle karşı karşıya değildir. Bunun nedeni, evden okula, okuldan hükümete, bütün politik birimler üzerinde kendi denetimlerinin olmasıdır. Eğitim sistemi üzerindeki denetimlerini korudukları ve birer topluluk-içi kimlik belirteci olarak evde ve topluluklar içinde kendi aralarında kendi dillerini kullandıkları sürece, İngilizce ve daha geniş haberleşmede kullanılan başka dillerin öğrenilmesi evde değil okulda gerçekleşmeyi sürdürecektir. Bu son nokta vurgulanmaya değer, çünkü tekdilliler/tekdilciler -hatta aşağıdaki öykünün gösterdiği gibi dilbilimciler- tarafından yanlış anlaşılmaya açıktır.

Amerikalı dilbilimci Kenneth Pike bir keresinde Danimarkalı dilbilimci Louis Hjelmslev'e İngilizce'si akıcı olduğu halde Danca konuşmayı niçin sürdürdüğünü sormuş. Hjelmslev, 1954'te Kopenhag'daki Kalıtım, Irk ve Kültür Sempozyumu'na sunduğu bildiride bu soruyu uzun uzadıya konu edecek kadar sarsılmış. Pike'a verilen yanıt Danlar'ın Dancayı bırakmayı asla akıllarından geçirmeyeceği, çünkü, başlangıcını kimsenin hatırlayamayacağı kadar uzun bir süredir, Danca'nın Dan olmanın özsel ve vazgeçilmez parçası olduğuydu. Çoğu Amerikalı'nın, başka dil bilmediği için İngilizce konuş-

maktan başka seçenekleri yoktur, İngilizce konuşmak çoğu kez yeterli geldiği için de yabancı dilleri öğrenmemektedir. Oysa, yabancı dil yerine, bir Dan çıkıp bütün Amerikalılar'ın artık İngiliz vurgusuyla konuşmasını savunsa, çoğu karşı çıkardı. İngiliz İngilizcesi bütünüyle ayrı bir dil olmadığı halde, çoğu kimseye Amerikan kimliklerini dile getirecekleri dil gibi gelmeyecekti. İngiliz İngilizcesi konuşurken kendilerini Danca konuşurkenkinden daha rahat hissetmeyeceklerdi.

Daha önce görülmemiş ölçekteki küreselleşme, her yerde insanların çoğunun yaşamlarını hâlâ yerel ortamlarda yaşadığı ve yerel kimliklerini çocuklarına aktarmak üzere geliştirme ve dile getirme gereksinimi duydukları olgusunu değiştirmiyor. Giyim, davranış kalıpları, din ya da meslek gibi dil de topluluk kimliğini belirtmeye hizmet eder. Bir dil bırakılır ya da yitirilirse yerini bir başkası alabilir ama kaçınılmaz olarak bir fark vardır. Sonul simge sistemi olarak dil kendine özgü bir kimliği belirtme rolüne uygun düşer çünkü kullanan topluluğun paylaştığı anlam ve deneyimleri koruyan ve aktaran kültür içeriğini taşır. Her dilin büyük bölümü kültüre özgü olduğundan, insanlara dil ortadan kalktığında geleneksel kültür ve kimliklerinin önemli bir bölümü de yok olacak gibi gelir. Bir Amerika yerlisi Darryl Babe Wilson'ın teyzesinden aktararak söylediği gibi, "Bu dünyada yaşayakalmak için beyaz adamın dilini bilmeliyiz. Oysa kendi dilimizi sonsuza dek yaşayakalmak için bilmeliyiz."

İnsanlar nesnelere kendileri için taşıdıkları anlama göre tepki gösterirler. Kimi topluluklar kimliklerinin sürdürülmesinde dilin işlevi hakkında güçlü duygular taşır. Eski "Parti Québecois" önderi ve Quebec Başbakanı Rene Levesque, "Kendimiz olmak temelde üç buçuk yüzyıldır yaşayakalmış



Fotoğraf 8.3: Galce Kurulu'nun afişi: Çocuklarınız için neden Galce eğitimi seçmelisiniz?

[Gal Birleşik Eğitim Kurumu'nun izniyle, Cardiff]

bir kişiliği koruyup geliştirme meselesidir. Bu kişiliğin çekirdeğinde Fransızca konuşmamız yer alır. ... Kendimiz gibi, yaşamamız gerektiği gibi, kendi dilimizde ve kendi görenekleri-mizce yaşayamamak, yüreğimiz olmadan yaşamak gibi olurdu" demiştir. Bir Gal deyişi aynı duyguyu dile getirir: *Gwlad neb iaith, gwlad heb galon* ("Dili olmayan ülke, yüreği olmayan ülke"). Etnik kimlik dilsel geçişten sonra da sürdürülebilirse de, İngilizce'yle dile getirilen bir Quebec ya da Gal kimliği Fransızca'yla ya da Galce'yle dile getirilenle bir değildir. Bir olmadıklarını söylemek ille birinin öbüründen daha iyi olduğu anlamına gelmez. Ancak şu anlama gelir: Quebec'te Fransızca'nın ya da Galler'de Galce'nin korunmasını savunmak bir halkın kendi kimliğini istediği dille dile getirmeyi seçme hakkını savunmaktır. İnsanların her yerde bu haklara sahip olması gerektiğine inanıyoruz.

Yüreği olmadan yaşamak

Kimileri dil hakları kavramını hâlâ gerileticiı buluyor, çünkü bu kavram uzlaşmaz çelişkilere yol açan etnik ayrılıkların korunmasını özendirir gibi görünüyor. Çoğu ulus-devletin oluşumunun temelinde -varsayıma göre etnik toplulukların özümsenmemesi sonucunda- bölünmüş bağlılıklar, bölünmüş kimlikler korkusu yatar. 1918'de, zamanın ABD başkanı Theodore Roosevelt sarsılmazcasına kendinden emin, "Bu ülkede ancak bir dile yer var, o da İngiliz dilidir, çünkü potanın insanlarımızı çokdilli bir pansiyonun sakinlerine değil, Amerikan ulusundan Amerikalılar'a dönüştürmesini amaçlıyoruz. Ve ancak bir bağlılığa yerimiz var, o da Amerikan halkına bağlılıktır" diyebiliyordu. Roosevelt, dönemin Amerikan yayılmacılığı politikası bağlamında yerli Amerikalılar'ın yok edilmesini de "ilerleme için talihsiz ama zorunlu bir bedel" olarak görüyordu.

Amerikan birliği asla öncelikle dile değil, daha çok ortak politik ve toplumsal ülkülere dayanmıştır. Buna karşın ABD İngilizce'si adı verilen mevcut hareket, İngilizce'yi ABD'nin resmi dili yapacak bir anayasa değişikliği yapılmasını sağlamaya çalışan, göçü sınırlandırma lobisiyle bağlantılı, dolar mültimilyoneri bir lobi topluluğu, dile bağlı bir ulusal kimlik politikasına destek sağlama çabasındadır. Üyeleri kuruluşun varlığını, var saydıkları dil engellerini yıkmanın ve Amerikan çoğunluğunun yararlandığı maddi ve başka nimetlere azınlıkların ulaşmasını kolaylaştırmanın yollarından biri diye meşrulaştırıyorsa da, işin ironik yanı, çoğu etnik azınlığın hiç İngilizce konuşulmayan içine kapalı bir etnik topluluğu gerçekte istememesidir. Ancak dilsel ya da kültürel özümseme de istemiyorlar. Çoğunluğu, bir yandan Amerikan

olmakla birlikte etnik kimliklerini ve dillerini korumak istiyor. ABD'de ikidilli eğitime karşı hamlenin ve birçok Avrupa ülkesinde göçmen işçi çocuklarına evlerinde konuşulan dilin öğretilmesinin benzer biçimde reddedilmesinin gerisinde, temelsiz bir çeşitlilik korkusuyla ince bir örtü altındaki ırkçılık yatmaktadır.

ABD-İngilizce'nin karşıt yöndeki propagandasına rağmen, göçün en yüksek noktasına ulaştığı 1890'daki ABD nüfus sayımında, İngilizce dışındaki dillerin konuşucuları gerçekte 1990 sayımında saptananın 4,5 katı kadardı. O göçmenleri ve dillerini soğuran özümseyici güçler bugün gerçekte daha da büyüktür. İngilizce dışı dillerin konuşucu sayısı artsa da, İngilizce'ye geçme oranı da artmaktadır. İngilizce dışındaki diller tehdit altındadır, İngilizce değil. İspanyolca geçmişte göçmen topluluklarında tipik olan üç kuşak modelinden iki kuşakta geçiş örüntüsüne hızla yaklaşmaktadır. Süregiden göçün tazeleyici etkisi olmasa İspanyolca'nın uzun erimde ABD'de pek yaşama şansı olmazdı.

İkidilli eğitim yoluyla /azınlık dillerine/ destek sağlamaya karşı durmanın içerdiği bir ironi de, ABD ve Birleşik Krallık'taki karşı çıkışın, yabancı dil edincinin, savunma çıkarları açısından can alıcı sayıldığı bir dönemde, yetersiz olmasından duyulan kaygıların artışıyla yan yana gerçekleşmesidir. Demek ki çoğunluk okullarında dünyanın bellibaşlı dillerinde yabancı dil eğitimi hem ekonomik hem kültürel olarak çok değerli bulunurken, azınlık öğrencilerine ikidilli eğitim yoksullukla ve devletin bütünlüğünü tehdit eder gözüyle bakılan ana akım-dışı kültüre bağlılık ve yoksullukla bir tutulmuştur. Altı bin öğrenciye 40'ın üstünde dil öğreten California, Monterey'deki Savunma Dil Enstitüsü, 47 haftalık bir

Korece kursu için yaklaşık 12 bin dolar harcamaktadır. Öyle bir kursun mezunundan, beş yaşında bir doğal konuşucunun dilbilgisi yeterliğinin altında bir düzey beklenebilir. 1986'da California ilkokullarında ana dili becerilerini geliştirme fırsatlarından ve özendirmeden yoksun 10 bin Koreli öğrenci vardı. Çoğu yetişkin çağlarına gelmeden Korece bilgilerini yitirecektir.

Göçmen toplulukların dillerinin, söz konusu dil (ABD örneğindeki) İspanyolca ya da (Fransa ve Hollanda örneklerindeki) Arapça gibi bir dünya dili olduğunda bile fazla heves uyandırmamasının nedeni, durumun çoğunluk ve azınlık nüfusları arasındaki statü farklarını yansıtmasıdır. Kendine özgü yiyecekler, giyim, müzik genellikle kabul görür ve ana çığırın parçası olmalarına izin verilir (ABD'de Meksika yemeklerinin, Birleşik Krallık'ta Hint lokantalarının yaygınlığını göz önüne getirin) ama dil pek öyle değildir.

Dil farkları konusundaki bu gözle görülür kaygı, birçok orta sınıf beyazın çoğunluk konumlarını yitirme korkusunu maskelemektedir. Tahminler, yirmi birinci yüzyılın hemen başında *Hispanik* 'lerin toplam ABD nüfusunun yüzde 30'undan çoğunu oluşturabileceğini gösteriyor. 2050'ye gelindiğinde, okul çocuklarının yüzde 58'i beyaz olmayanlardan olacak. Benzer biçimde, Avrupa'nın şiddetli bir işgücü açığı yaşadığı 1950'lerdeki, 60'lardaki yaygın göçün sonucu olarak, hesaplamalar Avrupa'da 35 yaş altındaki kent nüfusunun üçte birinin etnik azınlıklardan oluşacağını gösteriyor. Avrupa ve ABD'de ve başka yerlerdeki bu azınlık çocuklarının varolan yetersiz eğitim örüntüsünü sürdürmenin uzun erimli maliyetini hesaplayacak olursak, sonuçlar olağanüstüdür. Çoğunluğa dönüşecek ve gelecek kuşağın çocuklarıyla çok geçmeden

emekli olacak önceki kuşağa bakma yükümlülüğünü üstlenecek olan, bu çocuklardır. Aynı zamanda Avrupa ve ABD'deki yüksek düzeyde gelişmiş teknolojili ekonomiler gitgide daha yüksek eğitimli bir işgücü isteyecektir. Avrupa Birliği'nin yeni üyelerinin kendi çözülmemiş dil sorunlarını ve azınlık-çoğunluk gerilimlerini yanlarında getirecekleri hemen hemen kesindir. Çatışmalar azalacak yerde çoğalmaktadır.

Dünya dayatılmış kültürel türdeşleşmenin yıkım getiren sonuçlarını geçmişte birçok kez görmüştür, ne yazık ki, dünyanın büyük bölümü de çoğulculuğa hâlâ düşmandır. ABD'de de Sovyetler Birliği'nde de bir zamanlar endüstrileşmenin, kentleşmenin, modernleşmenin ve eğitimin yayılmasının etnik bilinci azaltacağına, daha dar bağlılıkların sönerek yerlerini daha geniş olanlara bırakmasına yol açacağına inanılıyordu. İki ülke de pota yanıltmacasını anlamaya başladı. 1970'ler dirilen ulusçuluklar dalgasına tanık oldu, 1990'lar da Sovyetler Birliği'nin çözülüşüne. Komünist ideoloji açısından çözüm bir dilin yerine bir başkasının geçmesi değil, etnik kimliğin ve ayrı ulusların bütün zemininin ortadan kalkmasıydı.

1924-1953 arasındaki Stalin rejiminde, içlerinde, örneğin, Çeçenler, Kalmıklar, Kırım Tatarları, İnguşlar ve başkaları bulunan halklar ve etnik topluluklar, topluca göçürülmüş, yeniden yerleştirilmiş, zulme uğramıştır. Dillerinin sayısı ve çeşitliliğiyle ün yapmış Kafkaslar'ın Ruslar'ın eline geçmesi özellikle zorlu ve kanlı olmuştur. Nüfusu böylece karışık hale getirerek ve daha önce Rusça dışındaki dillerin konuşulduğu bölgelere Ruslar'ın yayılmasını yüreklendirerek etnik bağların zayıflayacağı, ülke sınırlarının yıkılacağı umuluyordu. Mart Rannut ulusallıktan arınmış bir kültür kimliği

ve Sovyet devletiyle işçi sınıfına bağlılık taşıyan, Rusça konuşan yeni bir Sovyet yurttaşları kuşağı yaratma girişimi içinde yaklaşık 70 dilin yok olduğunu tahmin ediyor. 1926 sayımı 194 etnik birim saptamıştı, 1989'a gelindiğinde bu sayı ancak 128'di.

Hiçbir imparatorluk baskıcı dil politikaları ve pervasızca insan hakları ihlalleriyle sürgit bir arada tutulamaz. Eski Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını yeni kazanan devletlerdeki dönüşüm süreci toplumların sınıf temelli kimlikler yerine etnik ve dilsel kimlikler temelinde yeniden yapılanmasına tanık olmuştur. Örneğin, 1944'te Kazakistan'a ve Sibirya'ya zorla göç ettirilirken nüfuslarının en az dörtte birini, belki de yarısını yollarda yitiren Çeçenler'e 1957'de eski topraklarına dönme izni verildi. Topraklarını ve ekonomik kaynaklarını Rusya'nın elde tutmasına ve yurttaşlık haklarının sürekli yadsınmasına başkaldırılarının sürmesi karşısında Rus iletişim aygıtı Çeçenler'i Rusya'daki sokak şiddetinin ve örgütlü suçun sorumlusu olan haydutlar, şakiler olarak gösteriyordu. 1992'nin ikinci yarısında Rusya, etnik bir anlaşmazlıktaki barış gücü görünümü altında, Kuzey Kafkasya'ya tank ve asker gönderdi.

Çözüm herkese aynı dili konuşturmaya çalışmak, zorlayıcı resmi kimlikler dayatmak ya da muhalif sesleri susturmak değil, iktidar dengesizliklerini düzeltmeye çaba göstermektir. Modernleşme insanın dilini, kültürünü, yerel kimliğini yitirmesini gerektirmeyebilir. Batının özel tarihsel koşullarında ortaya çıktığını ve politik birliğin en önemli parçası olarak dilsel birliğin sağlanmasına dayandırıldığını gördüğümüz ulus-devlete seçenek oluşturacak yönetişim biçimleri bulmalıyız.

Birçokları insanların yalnızca bir kimliği olduğu -İrlandalıların yalnızca İrlandalı, Nijeryalıların yalnızca Nijeryalı olduğu vb- yanılgısından hâlâ kurtulamamıştır. Bu türden yaftalar sonuç değil başlangıç noktalarıdır yalnızca. Günümüzün küresel köyünde kimse bir tek şey değildir. Hepimizin üst üste gelen, kesişen kimliklerimiz var. İrlandalı, Fransız, Breton olmak Avrupalı olmakla bağdaşmaz değildir. Pasamakuodi ya da Havaiili olmanın da Amerikalı (ya da Cumhuriyetçi Parti üyesi, kadın, Katolik vb) olmakla çelişmesi gerekmediği gibi. Geleneksel dil, ulus ve devlet denkleminden kendimizi kurtarmalıyız, çünkü kayda değer bir iki istisna dışında, bu denklem Avrupa'da da, başka yerlerde de gerçekliğe hiçbir zaman karşılık düşmemiştir.

Yerel düşünmeli, ancak küresel olarak eyleme geçmeliyiz: Yerel kimliklerin dile getirilmesi için yerel diller, yerel düzeyin ötesinde haberleşmek ve dünya yurttaşları olarak kimliklerimizi dile getirmek için küresel diller. İstikrarlı bir çokdilliliğin etkin olarak geliştirilmesi, küreselle yerel, birörneklikle çeşitlilik arasında bugünkü mücadelelerin içerdiği değer çatışmasının ortasında uyumlu bir patika oluşturabilir.

Yaşayakalmamız kendimizle yerel ekosistemlerimiz arasındaki karşılıklı bağlantıları anlamamıza dayanacaktır. Böyle bir yerel ekosistemin, dünyanın yerleşilmiş adalarının en ücrasını oluşturan 166 kilometre kareden ibaret Paskalya Adası'nın yazgısını inceleyerek küresel ekosistem için önemli bir ders çıkarılabilir. Orada serpilen bir zamanların parlak Rapanui kültüründen geriye kala kala, terk edilmiş bir çayırlıkla sessiz sedasız, sönmüş yanardağlar manzarasına bakaduran, kiminin ağırlığı 60 tonu geçen yüzlerce olağanüstü taş insan heykeli kalmıştır.

Ada ilkin beş milyon yıl önce oluşmuştu. Küçük bir Polinezyalı nüfusunun kanolarıyla batıdan geldiği yaklaşık İS 400'e değin insan yerleşimi yoktu. Evrim adaya doğal kaynaklarla birlikte uyum içinde gelişen özgün bir hayvan ve bitki türleri toplamı kazandırmıştı. Yerleşimciler başlangıçta ülkelerine özgü becerileri yeni koşullara uygulayarak, yanlarında getirdikleri kulkas ve muzları dikerek, tutumlu yaşıyordu. Ancak zamanla adanın başlangıçtaki bütün bitkileri değişti. Artan nüfusu besleyecek yeni tarım toprakları yaratmak üzere insanlar bir zamanlar bütün adayı kaplayan ormanları yakarak yerle bir etti. Yavaş yavaş, yanlarında getirdikleri yeni türlerin ürettiği yeni polen tipleri artarken orman polenleri azaldı. Ekin polenleri de azalmaya başlayıncaya değin otlar yayıldı. Bu arada, orman kesilip kurutucu rüzgârın önünde toprak çıplak bırakıldıktan sonra tarım bitkileri yetiştirmek de zorlaştı.

Adanın, doğal kaynaklarından yoksun kalan coğrafyanın zenginlerle yoksullar arasında şiddetli yarışımı tetiklemesinden kaynaklandığı hemen hemen kesin olan bir savaşa sürüklendiği on yedinci yüzyıl ortalarında büyük bir çöküş gerçekleşti. Bunun ardından gelen karanlık çağda su kaynaklarının çevresine koruyucu duvarlar örülüyor, adalılar birbirlerinden korunmak için silahlar yapıyordu. Sonunda, adanın yüzeyi yaşanamayacak kadar tehlikeli bir yere dönüşünce yeraltına çekildiler. Beslenmek uğruna ormanları da düşüncesizce tüketip kereste bulamadıklarından, kendilerini hapsettikleri çoraklaşmış adadan kaçmalarını sağlayabilecek kano da yapamıyorlardı artık. Bu küçük ada -küçükevrendeki dünyamız- artık sürdürülebilir olmayan bir nüfus yaratmıştı. Nüfus, topraktaki kaynakların taşıyabileceğinin ötesinde yükse-



Fotoğraf 8.4: Papua Yeni Gine de eğitim yetkilileri, ülkenin çeşitli yerlerindeki bir takım ilkokullarda anadili öğretimini başlatmanın önemini artık anladı.

[Fotoğraf: Suzanne Romaine]

lince ekosistem çöktü. Adalılar, tıpkı bizim şimdi yaptığımız gibi, temel bir yasayı gözardı etmişlerdi: Çeşitlenmiş bir doğal sistem, doğası gereği bir monokültürden daha istikrarlıdır. Bir taraf kötü giderse öbürü ikisine de destek olabilir. Adalılar hayatlarının çevrelerindeki doğal kaynaklara bağımlı olduğunu gözardı etmişti.

On dokuzuncu yüzyıl ortasında, Avrupalılarla ilişki, ada-da kalan 3 bin dolaylarındaki nüfusu da dağıttı. Bir Peru gemisi insanların neredeyse yarısını Güney Amerika'da köle olarak çalışmak üzere zorla alıp götürdü. Tahiti Piskoposu'nun baskısı üzerine adalılardan 15'i geri verildi ama çiçek hastalığı taşıyorlardı, bu da ada nüfusunu daha da -1877'de yaklaşık 100 kişiye kadar- azalttı. Bugün 2 binden az Rapanui

var. Adanın tek kasabası Hangaroa, kaldırımlarında paslanan arabaları ve uyuz köpekleriyle gecekondu mahallesine benziyor. Açık çarşılarda kadınlar kızlarıyla tek tük sebzeler satıyor. Yüksek fiyatla konserve ve çeşidi sınırlı birkaç Batı malı daha satılan küçük dükkânların mevcudunu yenilemek üzere yılda bir erzak gemisi ancak geliyor.

Yaşayakalma için planlama: Doğal kaynak olarak diller

Bir dili kurtarmak ya da bir ekosistemi korumak için şu ya da bu kararı vermeden önce buna değeceğine inanmamız gerekir. Bu karar öznel bir karardır, yaşayıp çocuklarımıza bırakmak istediğimiz dünyanın niteliğiyle ilgili bir takım değerler içerir. Ron Crocombe, kültürel ve dilsel birörnekliğin neden istenecek şey olmadığını açıklıyor: "Tek bir dünya kültürü kadar insan yaratıcılığını donuklaştıracak, kültürel çeşit zenginliğini yoksullaştıracak hiçbir şey yoktur. Kültürel birörnekliğin barış getirmesi beklenemez: Daha çok totaliterlik getirmesi muhtemeldir. Tekcil bir sistemde ayrıcalıklı birkaç kişinin egemenlik kurması daha kolaydır. Kültüren çeşitlilik dünyanın gizil zihin sağlığı ve doyumluluk kaynaklarındandır."

Dünyanın çoğu dil ve kültürünü yitirdikten sonra yaşam sürdürülebilirse de, bu bölümde ve kitap boyunca seslerini aktardığımız kimi halklar için sonuç eğer başlı başına hayatın anlamının yitirilmesi değilse, ciddi biçimde eksilmiş bir yaşam kalitesidir. Antropolog Dell Hymes'ın dediği gibi, "Bir toplum hakkında düşünmenin bir yolu, o toplumun barındırdığı ve barındırabileceği sesler açısından düşünmektir". Herhangi bir türün soyunun tükenmesi, benzeri olmayan bir çevre parçasının feda edilmesini nasıl beraberinde getiriyorsa,

dillerin, kültürlerin ölmesine izin vermek de doğrudan doğruya dünyaya ilişkin bilgi toplamımızı azaltır, çünkü dünyanın zenginlik ve çeşitliliğini dile getiren seslerden kimilerini ortadan kaldırır. Çevreyi sömürmek uzun erimde uyarlanmaya engel olucu ve kendi bozgununu hazırlayıcıdır, çünkü yalnızca (öncelikle uzun erimli son toplam satırına değil kısa erimli bilançolara bakan iktisatçıların ağırlıkla ilgilendiği) maddi bakımdan değil, entelektüel, kültürel ve duygusal açıdan da yoksun ve eksiltilmiş bir varoluş olasılığını artırır. Bir dili bugün var olan diller karmasından çıkarmak onu sonsuza değin dünyadan çıkarmaktır. Göçüp giden her sesle birlikte geçmişte ve bugün kim olduğumuza, ne olabileceğimize ait bir parçayı daha yitiriyoruz. Çevremizin en küçük parçasını bile korumaya çaba gösterirsek, aynı zamanda gelecekteki seçim fırsatlarını ençoklaştırma çabası göstermiş oluruz. Çeşitlilik, deyimlerdeki gibi yaşamın çeşnisi değil, öngereğidir.

Masum aldırışsızlık ya da *laissez-faire* politikalarının nasıl ancak toplumsal adalet ve gerçek kültürel demokrasi pahasına sürdürülebileceğini gösterdik. Dille ilgili olarak toplumsal dilbilimci John Edwards şu görüşü belirtmiştir: "Birçok etnik sorunda en iyi politika politikasızlık /olabilir/. ... Devlet eyleminin ya da yasal düzenlemelerin yokluğu her zaman aldırışsızlık ya da ayrımcılık anlamına gelmeyebilir. Gerçekte tepkisizlik doğru eylem olabilir." İnsanın kendini *laisez-faire* yaklaşımının politikasızlığı gösterdiğine inandırması oldukça çocukçadır. Gerçekte politikasızlık bir politikadır. Başka politikalar gibi politik olarak, bağlama göre, uygun ya da fırsatçı olabilir. Dünya kaynaklarının üleşimindeki temel adaletsizlikleri görmezden gelmeye devam etmek yeni çatışmalara yol açacaktır.

Kimi yukarıdan aşağıya stratejiler

Dili ve çeşitliliği korumaya yönelik aşağıdan yukarıya stratejilerin yanı sıra önermek istediğimiz kimi yararlı yukarıdan aşağıya stratejiler de var.

Birincisi, dillerin korunmasını çevreden yana genel bir eylemliliğin parçası kılmaktır. Dil çeşitliliğini destekleyen kanıtlar, bilimcilerin kullandığı, biyolojik çeşitlilikten yana kanıtlarla aynıdır. Halihazırdaki soyların tükenmesi krizlerinin çareleri de birbirine benziyor, çünkü iki tehlike de derinde yatan aynı etkenlerden, yaşama ortamlarının yıkıma uğramasından, kaynaklanıyor. Demek ki dilbilimciler ve başkaları eylemcilere dönüşüp Kültürel Kalım, Greenpeace, Uluslararası Af Örgütü, Sierra Club gibi başka uluslararası toplulukları ve çeşitli yerel yurttaş topluluklarını dil korumasının kendi alanlarında yer alan önemli bir görev olduğuna inandırmalıdır.

İnsan hakları sorunu, özellikle Uluslararası Af Örgütü gibi grupların çabalarıyla, zaten göze çarpan bir ilgi görmektedir. Dil ölümü bir topluluğun kendi işlerinin yönetimini yitirmesinin belirtisi olduğu ölçüde, azınlık haklarıyla dil hakları temelde çakışır. Birleşmiş Milletler'in kabul ettiği İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi yurttaşlık (ve yurttaşlığını değiştirme) hakkını, ana babanın çocuklarına hangi eğitimin verileceğini seçme hakkını ve toplumun kültür yaşamına katılma hakkını belirtiyor. Bu sıralarda UNESCO çatısı altında bir Dil Hakları Evrensel Bildirgesi üzerinde tartışmalar sürmektedir.

Bu türden yasal düzenlemeler herkesin kendi anadiline sahip çıkma, bu sahip çıkmanın başkalarından kabul ve saygı görmesi ve ana dilini sözlü ve yazılı olarak öğrenmeye olanak

bulma hakkını güvence altına almalıdır. Çoğu durumda, bu hak yerli ve azınlık çocuklarının ana dilleri ortamında eğitim görmelerini ve bu dili okul, iş ve devlet kurumları gibi resmi konumlarda kullanmalarını gerektirir. Bulundukları ülkede ana dilleri resmi dil olmayanlar da hem ana dillerini hem de resmi dili ya da dilleri kullanarak ikidilli (ya da birden çok anadilleri varsa çokdilli) olma konusunda -seçimlerine göre- bütünüyle yüreklendirilmelidir.

İkinci strateji, yerel, bölgesel ve uluslararası düzeyde genel politik planlama ve kaynak yönetiminin bir parçası olarak dil politikaları oluşturulmasıdır. Her ulusun bir enerji politikası olduğu gibi bir dil politikası -dilsel insan hakları ilkesini bünyesinde taşıyan bir dil politikası- olmalıdır. Zaten bulunmadıkları yerlerde, dil koruma ve geliştirme organları kurulmasını gerektirir bu. Vanuatu'daki Vila Güney Pasifik Üniversitesi'nde kurulu Büyük Okyanus Dilleri Birimi ile Guatemala Maya Dilleri Akademisi bunlara iki örnektir. Bir başka örnek de Alaska'nın yirmi yerli dilini belgeleyerek korunmasına yardımcı olmayı amaçlayan Alaska Yerli Diller Merkezi (ANLC)'dir. Aynı zamanda dilleri sözlüklerde, dilbilgisi kitaplarında, yazın metinlerinde saptayarak ve Alaska toplulukları içindeki konumlarını güçlendirmeye yönelik programlar için eğitim ve malzeme sağlayarak bu dillerden gelecek kuşaklara mümkün olanın en çoğunun kalmasını sağlamaya çalışmaktadır.

Yeni Zelanda'da, Maori eylemcileri dil hakları mücadelesini doğal kaynaklar yönetimiyle ve 1840'ta Maori şefleriyle Britanyalılar arasında imzalanan Waitangi Anlaşması'nın kendilerine sağladığı koruma hükümleriyle ilişkilendirmenin etkili olacağını görmüştür. 1975'te Maoriler'in anlaşma ihlal-

leriyle ilgili şikâyetlerini ele almak üzere Waitangi Mahkemesi kuruldu. Britanyalılar, Maoriler'in anlaşmayı kabul etmesini Yeni Zelanda üzerindeki hükümranlıklarının zemini sayıyorsa da, anlaşmaya ve diline ilişkin çok sayıda çapraşıklaştırıcı etkenden ötürü, anlaşmanın yorumlanması ve hukuksal konumunun saptanmasında zorluklar var.

Anlaşmanın Maori dilindeki metninin koşulları, Maorilere "şeflerin toprakları, köyleri ve bütün varlıkları üzerinde tam yetkesi" diye çevrilebilecek olan *te tino rangatiratanga o ratou wenua o ratou kainga me o ratou taonga katoa* güvencesini veriyordu. Maori eylemcileri bunu Maori hükümranlığının kesintiye uğraması değil güvence altına alınması olarak yorumlamakta ve Maori dilinin desteklenmesinin yanı sıra toprak taleplerini de yükseltmektedir. Anlaşmanın, Krallığı Maori dilini ülkenin ulusal mirasının parçası ve topraklarla bir sırada yer alan değerli bir kaynak olarak tanımakla kalmayıp dili etkin olarak korumakla yükümlü kıldığı yolundaki Maori savlarını Krallık tanımıştır. Krallığın sözünü tutmadığının kabullenilmesi, edilgen hoşgörü yerine kesinleyici eylem gerektirmektedir.

Daha geniş coğrafi alanı olan örnekler olarak Dublin'deki Avrupa Az Kullanılan Diller Bürosu'nu, Hollanda'da, Friz dilini desteklemeye yönelik Ljouwert Friz Akademisi merkezli, azınlık dilleri konulu bilgi ve belge ağı MERCATOR'u, Avrupa Bölge ve Azınlık Dilleri Bildirisi'ni sayabiliriz. Bunlar, Avrupa Birliği'ndeki azınlıklar ve dillerine yarar sağlayan birkaç girişimden ibarettir. Daha da sınırlı bir bölgesel temelde dil planlaması, ulusal sınırları kesen Saami, Bask dili, Katalanca vb. gibi diller için kuşkusuz daha anlamlı olurdu. Ancak mevcut ulus-devletlerin hükümranlığına müdahale suç-



Fotoğraf 8.5: Hawai'i krallığının yıkılmasının yıldönümünde Honolulu'da egemenlik gösterisi

[Edward Greevy'nin izniyle]

lamalarından kaçınmak için bu konuya büyük ihtiyatla yaklaşmak gerekiyor. Gene de, bütün dünyada politik özerklik ve özyönetim biçimlerine yönelik yüreklendirici girişimler var. Örneğin, Grönland'da yerinden yönetim, Norveç'te Saami Parlamentosu, Amerika Yerlileri ve Kanada'nın İlk Ulusları arasında geleneksel yönetim biçimleri.

Kendi kaderini belirleme hakkını savunma isteği bütün dünyadaki yerli halkları dillerini, kültürlerini, topraklarını koruma çabasında birleştiriyor. Yerel, bölgesel, uluslararası düzeylerde yerli eylemciliğinde yirmi yıl önce bile kolay kolay hayal edilemeyecek ölçekte bir canlanma gerçekleşiyor. Baskı grupları ortaya çıkmaya devam ediyor, kimileri de çokuluslu büyük şirketlerin çevre açısından kabul edilemeyecek uygulamalarına başarıyla meydan okumakta. Korumacılarla ve başka uluslararası eylemcilerle bağlaşmalar oluşturarak Yonggom halkı Ok Tedi madenine karşı çıkabildi, maden iş-

letmesinin verdiği zararın giderimi için 1996'da varılan yargı dışı uzlaşmayla Yonggomlar'a yaklaşık 500 milyon ödendi. Rosebud Lakota Siyuları'nın İyi Yol Bağlaşması, örneğin, 20 dönümü kaplayan zehirli *landfill* 'in kendi topraklarına yerleştirilmesine engel oldu. 1992'de 500 kadar yerli önder Brezilya, Kari-Oca'da Birinci Dünya Yerli Halklar Konferansı'nda toplandı.

15 bin kadar ayrı topluluk halinde yaşayan yerli halklar yakın geçmişe değin dünya basını ve uluslararası politik forumlar şöyle dursun, kendi bağlı oldukları ulusal hükümetlerin merkezlerine bile pek ulaşamadan, anayurtları, yerel kültürleri ve dilleri içinde kalıyordu. Bugün küresel köy, Kayapolar gibi yerlilerin küresel eylemcilere dönüştüğü, Sting'in ve başka *rock* yıldızlarının yanı sıra uluslararası iletişim ortamlarında göründüğü Amazon'un en ücra bölgelerine bile uzanmaktadır. Birçok yerli halkın ve örgütlerinin internette yerküre üzerinde milyonlarca insana ulaşma yeteneğinde İngilizce *web* siteleri var. İronik olan, kültürel ve dilsel tektürdenleştirme güçlerinin şimdi yerli halklardan yana hizmete zorlanmasıdır, gereken de budur. Ortak kaygıları konusunda birbirleriyle İngilizce ya da başka uluslararası dillerde konuşabilecek olmalarına karşın, Hawai'i, Hilo'da yapılan 1999 Dünya Yerli Halklar Eğitim Konferansı delegeleri toplantı konuşmalarını kendi anadillerinde yapmaya özendirildiler.

Ne var ki, yasal düzenlemeler, anlaşmalar, organlar, *web* siteleri bir yere kadar gidebilir. Herhangi bir girişimin sonuç vermesi, dille ilgili önlemlerin uygulanmasını uluslarüstü düzeyde güvence altına almanın bir yolu olmadıkça, tek tek devletlerce baltalanabilir. Azınlıkların ve yerli halkların haklarına ilişkin uluslararası anlaşma ve sözleşmelere uyma dere-

celeri bakımından demokratik ülkelerle baskı rejimleri arasında hayli fark vardır. Örneğin, Norveç Saami dilini güçlendirmek ve korumak için 1992 Saami Dil Yasası gibi bir dizi adım atmıştır. ABD de gene 1992'de Yerli Amerikan Dilleri Yasası'nı çıkarmıştır. Buna karşılık Türkiye birçok uluslararası anlaşma ve sözleşmeyi imzaladığı, aynı zamanda Avrupa Birliği'ne üyelik özlemi taşıdığı halde, insan hakları ihlalleri tarihi uzayıp gitmektedir. Kürtler gibi, çoktan Avrupa Birliği üyesi olmuş Yunanistan'daki Makedonyalılar gibi bir takım topluluklar, ağırlıklı çevrelerin ilgisini ancak bir politik getirisi olduğu zaman çekmektedir. ABD yönetimi, Saddam Hüseyin rejimini yıkmak için Kürt eylemliliğini kullanmak istediğinden, Irak'ın Kürtler'i ezdiğini dünyaya bildirmeyi uygun bulmuştur. Sonuçta birçok dil kendi ulusal sınırlarının dışında kıymete binmekte, bu arada kendi yoğunlaştıkları bölgelerde bu dillerin eğitim ya da başka kamusal amaçlarla kullanılması hakkı tanınmamaktadır. Daha 1986'da, zamanın Japon Başbakanı Nakasone, Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri'ni çiğnemeyi sürdürerek, Japonya'nın "türdeş insanların ulusu" olduğunu yeniden ileri sürmüştü. 1991'de hükümet, 100 bin Aynu'nun varlığını sözleşmelerde tanımlandığı gibi etnik azınlık olarak nihayet kabul ettiğinde, Aynular'ı yerli olarak tanımayı hâlâ reddediyordu.

İnsan faaliyetinin ölçeğini sınırlamaktan söz etmek politik olarak rağbet görmüyor ama her geçen gün ele alınacak sorunlar daha da ciddileşmekte. Nereye gitsek ekosistemleri tahrip ederek, yenilenemeyecek kaynakları ortadan kaldırarak züccaciyeci dükkânında fil gibi davranmaya devam edemeyiz. Ağırlıkla tarım sonrası insanlar olarak çoğumuz içinde yaşadığımız yerel ekosisteme artık doğrudan bağımlı değiliz.

Şu ya da bu besin maddesinin ya da kaynağın tükenmesinden kaygı duymamıza gerek olmadığını sanıyoruz, çünkü her zaman süpermarkette ondan daha vardır, o da olmazsa, yeni teknoloji yenilenemeyen kaynaklar yerine başkalarını bulacaktır. Çevre hareketinde olsun, dillerin korunmasında olsun, hepimiz işi başka birinin ya da başka bir şeyin yapacağı, hazır çözümler umuyoruz. Çeşitli düzeylerdeki yasal düzenlemeler, politikalar, örgütler yararlı olabilir ama önünde sonunda işi yapacakların bireyler olduğunu unutmamalıyız.

Şimdi mirasımızdan hangi sağlıklı öğeler kalmışsa onları birer kaynak olarak görüp korumak üzere harekete geçmeliyiz. Dokunulmamış ekosistemler korumaya alınıp orada yaşayanların denetimi altına sokulmazsa uzun erimde yaşayakalma umudu yoktur. Bilimsel araştırma sonuçlarının devletin plancılarına ve genel kamuya ulaşmaya başlaması, ne yazık ki, çoğunlukla uzun zaman almaktadır. Bilim topluluğu içinde bir oydaşlık olsa bile hızla uluslararası eyleme geçilmesi zordur. Saat çalıştıkça, çoğu hükümete göre olağan işler hâlâ yürüyor demektir. Bu arada kültürlerimiz, dillerimiz tehlikeye girmektedir.

İkidilliliğin insanların boğazından içeri sokulamayacağı söylenmişti. Emirle olsun, masum aldırışsızlıkla olsun, tekdillilik de sokulmamalı. Dünyanın çesitli bölgelerinde son birkaç yılda ve şu anda olup bitenlerin gösterdiği gibi, küresel köyümüz gerçekten çokkültürlü ve çokdilli olmalıdır, yoksa hiç olamayacaktır.

Kaynakça ve Okumayı Sürdürmek İçin

1. Bölüm

Bölümün başındaki epigraf Cuppy'den (1941, s: 165). Tevfik Esenç'in durumu *Economist* (Economist, 1998) dergisinde yayımlanmış bir yazıda anlatılıyor. Can çekişen öteki dillerin son konuşucularının öyküleri tek tek o diller konusunda, aşağıda dökümü verilen literatürde bulunabilir.

Michael Krauss'un dillerin varlığının küresel olarak tehlikeye girmesine ilişkin hesaplamaları 1992 tarihli yazısında yer alıyor. Çeşitli derlemeler bütün dünyadan genel görünümler, sayılamalar ve örnekolay incelemeleri sunuyor. En önemlileri Dorian (1989), Robins ve Uhlenbeck (1991), Brenzinger (1992), Taylor (1992), Grenoble ve Whaley (1998) ve McCarty ve Zepeda (1998).

Amerika Yerli dilleriyle ilgili taramalara, konuşucu sayılarına ilişkin istatistiklerle birlikte Chafe (1962), Kinkade (1991), Zepeda ve Hill (1991) ve Hinton'da (1994) yer veriliyor. İrlanda dili konuşucularının sayısıyla ilgili hesaplama Hindley'den (1990) geliyor. Yerlilerin balık bilgisi hakkında R. E. Johannes (1981) yazmıştır. Mikmek örneği Dan Alford'un (1994) bir internet iletisinden geliyor. Ugong dili ve Tayland halkı hakkında David Bradley (1989) yazmıştır.

Niles Eldredge (1991, 1998) günümüzde dünyanın karşı karşıya olduğu biyolojik çeşitlilik krizinin toplu görünümlerini sunuyor. Türlerin varlığının tehlikeye girişi konulu istatistikler Juvik ve Juvik'ten (1998). C. P. Snow'un kitabı (1959) tarım ve sanayi devrimlerinin etkilerini ele alıyor. McLuhan (1989) insanlık tarihinde

basının yayılmasıyla ve telgraf, radyo, televizyon gibi başka iletişim tekniklerinin ortaya çıkışıyla gerçekleşen büyük dönüşümlerin ana çizgilerini ortaya koyuyor. İnternet gibi daha yakın zamanların teknolojilerinin etkilerinin de sistemli olarak değerlendirilmesi gerekiyor.

İngilizce'nin "katil" dil olduğu düşüncesi Price'tan (1984, s: 170). İngilizce'nin dünyaya yayılması Kachru (1980) ve McCrum, Cran ve MacNeil (1986) gibi birçok kitabın konusudur.

Kimlik edimi olarak konuşma düşüncesi Le Page ve Tabouret-Keller'da (1985) açıklanıyor. Sir James Henare'den yapılan alıntı Waitangi Mahkemesi'nden (1986, s: 40). Spolsky ve Cooper (1991) Kudüs'teki sokak levhalarının şehirde değişen iktidar ilişkilerini nasıl yansıttığını tartışıyor.

Fishman (1991) dillerini canlandırmak isteyen azınlık topluluklarının karşılaştığı sorunları konu ediyor. Marie Smith alıntısı Davidson'dan (1993, s: 11). Yerlilerin ölümüyle ilgili istatistiklerin kaynağı da Davidson (s: 194).

Murdoch'un 11. yıllık John Boynthon Konferansı'ndaki konuşmasının yayıma hazırlanmış biçimi *Australian*'da çıktı (Murdoch, 1994). Finlandiya'yı ziyaret eden Amerikalı'nın öyküsü Christophersen'de (1986). Etnik kimlik konusundaki potpuri kuramını Glazer ve Moynihan (1963) ele alıyor. Berberglou (1995) bütün dünyadaki etnik milliyetçilik olgularının iyi bir tarihsel dökümünü veriyor.

2. Bölüm

Bu bölümün epifrafının kaynağı Carl Sandburg'un "Languages" şiiri (Sandburg 1916, s: 175). Piyasada uzmanlara da uzman olmayanlara da seslenen çok sayıda dil ansiklopedisi ve elkitabı var. En kapsayıcı diller dizini herhalde Dilbilim Yaz Enstitüsü'nün (SIL) çıkardığı *Ethnologue*'dur (Grimes, 1996). SIL'in bir de *http://www.sil.org/ethnologue* adresinde diller, konuşucu sayıları ve dilbilimsel araştırmanın durumu konularında engin bilgiler içeren aramalı bir web sitesi var. Dillerin sınıflandırılması ve dağılımı konusunda Voegelin ve

Voegelin (1977) ile daha kolay anlaşılabilir düzeydeki Crystal (1987) ve Comrie, Matthews ve Polinsky'den de (1997) yararlanılabilir.

Johanna Nichols'ın tipolojik ve türümsel çeşitlilik çalışması Nichols (1992) olarak yayımlandı. Kimi dilbilimciler, örneğin Ruhlen (1987), Nichols'ın bütün kütüklerinin topu topu 17 çok büyük aileye indirgenebileceği kanısındadır.

Birçok lehçe de tehlikede olmakla birlikte, burada lehçe ölümü konusunu ele almayacağız. Dilleri lehçelerden ayırt etmek konusunda Romaine'in (1994) ilk bölümüne bakın. Kimi lehçe ölümü araştırmaları içinse bak. Wolfram ve Schilling-Estes (1997), Dorian (1981), Holloway (1997) ve Jones (1998).

Krauss (1992) dillerin varlığına yönelik tehdidin boyutlarıyla ilgili bir değerlendirme denemesi. Çizim 2.1 Nettle'dan (1998a) alınarak uyarlanmış; Tablo 2.2, Nettle'dan (1999, s: 114) alınmıştır.

Bilimcilerin biyolojik çeşitliliği nasıl ölçmeye çalıştıkları konusunda bak. May (1992). Harita 2.3. Williams, Gaston ve Humphries'in (1997) verilerine dayalıdır. Türlerin soylarının tükenme hızlarıyla ilgili hesaplamalar Wilson (1978) ve Eldredge'da (1998) bulunabilir. Ayrıca böceklerin önemi dolayısıyla Wilson'a (1992) bakın. Niş genişliği ve Rapoport Kuralı gibi kavramlarla ilgili tartışmanın kaynağı Eldredge (1991). Dünya Doğa Vakfı'nın 152 ülkeden verilere dayalı raporu Jonathan Loh tarafından yazılmış (Agence France Press tarafından 1 Ekim 1998'de yayımlanmış) ve Gaia Orman Arşivleri'nde (*Gaia Forest Archives - http://forests.org*) dolaşıma girmiştir.

Doğal kaynaklar uğruna yaşam ortamlarının yıkıma uğratılması yüzünden yerli halkların yok oluşu bir takım kaynaklarda belgelenmektedir. Örneğin, Brezilya Yerlileri konusunda Hemming'e (1978), Sarawak konusunda Hong'a (1987) ayrıca Davidson'a (1993) ve Head ve Heinzmann'daki (1990) makalelere, özellikle Jason Clay'in yazdığı bölüme bakın.

3. Bölüm

Amerika yerli dillerinin son konuşucuları ve son evreleriyle ilgili bir dizi örnekolay incelemesi var. Lyle Campbell (1975) Kakopera dilini ve Una Canger ile birlikte Çikomutseltek dilini (Campbell ve Canger, 1978) belgelemiştir. Elmendorf (1981) Vapo ve Yuki dillerini konu etmekte, Haas (1968) Biloksi dilini ele almaktadır. İşi'nin öyküsü Kroeber (1964) tarafından belgelenmiştir.

Dorian'daki (1989) çeşitli incelemeler aşamalı geçişe eşlik eden yapısal değişmeleri betimlemektedir. Özellikle Campbell ve Muntzel ile Jane H. Hill'in yazdığı bölümlere bakın. Shield (1984) Cornwall dilinin canlandırılmasını konu ediyor.

Rossel Adası ile ilgili alıntı Grimshaw'dan (1912, ss: 191-2), Fransız tarihçiden Yeni Kaledonya hakkındaki alıntıysa Crowley ve Lynch'ten (1985, s: 15). Çeroki örneği Ullmann (1951, s. 49) ve Jespersen'da (1964, ss: 429-30) konu ediliyor. Hill (1952) Çerokilere ilişkin iddialardaki ve ilkelliği gösterdiği varsayılan benzer örneklerdeki yanlışları tartışıyor. Marschack (1965) verimliliği bilgi niceliğiyle ölçmeye çalışıyor, Swadesh (1971) ise ilkel dil düşüncesinin neden bir efsane olduğunu açıklıyor.

Tuyuka dilindeki apaçıklık örneği Palmer'da (1986, s: 67) konu ediliyor. Leo Dunmore'un kitabı hakkında Jo Thomas'ın yazdığı değerlendirme (1988) *New York Times Book Review*'da çıktı. Dyirbal ad sınıflama dizgesi Dixon (1972) tarafından betimleniyor, uğradığı değişmelerse Tablo 3.2 ve 3.3'ün de kaynağı olan Schmidt (1985) tarafından inceleniyor. Dixon (1984) da alan çalışması deneyimlerinin yanısıra en eski yerli dillerinin kimi ilginç dilbilimsel özelliklerini betimlemiş.

Leanne Hinton (1994) California'nın yerli Amerikalı dillerinde bulunacak zengin dilsel çeşitliliğe birçok güzel örnek veriyor. Pohnpei dilindeki ad sınıflama dizgesinin örnekleri Rehg'den (1981), gerilemesinin öyküsü Rehg'den (1998). Stephen Wurm (1986, 1991) iki yazısında ad sınıflama dizgelerinde dilbilgisi değişmeyle ilgileniyor. Ayrıca bak. Laycock (1975). Hale (1992) Avustralya dillerinde ve başka dillerdeki zengin çeşitliliğin örneklerini

veriyor. Çeviride nelerin yitirildiği konusunda Grenoble ve Whaley'de (1998) Christopher Jocks'un ve Anthony C. Woodbury'nin bildirilerine bakın. Linden (1991) günümüzde tehdit altında bulunan kimi yerli bilgi türlerini belgeliyor.

Palau'da balıkçılığın konu edilişi büyük ölçüde Johannes'e (1981) dayanıyor. Tahiti, Havaii ve öteki Büyük Okyanus adaları için başka yararlı kaynaklar Nordhoff (1930), Craighill Handy (1932), Titcomb (1977), Rensch (1988) ve Lieber'i (1994) içeriyor. Balıkçılıkla ilgili Havaii atasözünün kaynağı Pūku'i (1983, s. 5). Majnep ve Bulmer (1977) Papua Yeni Gine'deki kuşlara ilişkin yerli bilginin zengin bir kataloğu.

4. Bölüm

Bu bölümün başlığı ve epigrafı Haugen'den (1972) geliyor. Kirtland ötleğeninin öyküsü Ehrlich ve Ehrlich'te (1991, s: 90), Brezilya'da Yanomami altınına hücum öyküsü ise Clay'de (1990) konu ediliyor.

İlksel ekosistem düşüncesi Niles Eldredge'den (1998) geliyor. Büyük Okyanus'un biyolojik zenginliği ve kırılganlığının anlatımı, tür çeşitliliğine ilişkin bilgilerden birçoğunun geldiği Mitchell'da (1990) bulunabilir.

Büyük Okyanus'un dilsel çeşitliliği Nichols'taki (1992) örneklemden belli. Papua Yeni Gine'deki dillerin ve konuşucularının sayılarına ilişkin istatistikler Nettle'dan (1999) türetilmiştir. Dillerin sınıflanması Foley'de (1986) tartışılıyor, Capell da (1969) tipolojik bilgi içeriyor.

Foley (1986) toplumsal dilbilimsel durum hakkında, dilin kimlik göstergesi olarak gördüğü işlev konusundaki alıntıyı (s: 9) da içeren bir takım bilgiler veriyor. Geleneksel çokdilliliğe özel bir ilgi gösteren Sankoff (1980, ss: 95-132) başka ayrıntılar da sunuyor. Diller arasında ilişki ve kimlikle ilgili alıntı aynı yerden (s: 10). Laycock'ta daha fazla tartışma bulunabilir. Geleneksel dilsel geçiş ve yayılma örnekleri, yazarın yerel tekdillilik deneyiminin anlatıldığı Thurston'da (1987) veriliyor. Ken McElhanon'ın Selepetlerle deneyimleri Kulick'te (1992, ss: 2-3) betimleniyor.

Yeni Gine halklarının ekolojisi ve geçimi Rappoport (1968, 1971) tarafından betimleniyor. Dwyer ve Minnegal (1992) bir Kubo halkı incelemesi. Yeni Gine toplumunun başka betimleri Brown (1978) ve Rubel ve Rosman'da (1978) bulunabilir. Yeni Gine toplumlarının karşılıklı bağlantıları ve sınırlarının belirsizliği Hays (1993) tarafından ileri sürülüyor; sınırları doğadan çok insanların yarattığı alıntısı da aynı yerden (s: 148).

Toplumsal sermaye, domuz şölenleri ve büyük adamların davranışları daha önce adı geçen Rappoport ile Rubel ve Rosman'da, Batı Irian (Irian Jaya) ile ilgili olarak da Posposil'de (1966) konu ediliyor. Simgesel sermaye düşüncesi Pierre Bourdieu tarafından çeşitli yapıtlarında geliştirilmiştir. Buordieu da (1984 ve 1989) bunlardan İngilizce yayımlananlar arasında. Dilin dayanışma uyandırmak üzere kullanılması Romaine (1994) ve Chambers (1995) gibi birçok toplumsal dilbilim metninde konu edilmiştir. Toplumsal psikolojinin bakış açısı için Howard Giles ve arkadaşlarının birçok çalışmasına, örneğin Giles (1977) ve Giles ve St. Clair'e (1979) bakın.

Amazon bölgesi çokdilliliğin düzeyi bakımından yer yer Yeni Gine'yi andıran örüntüler göstermektedir. Bu örüntüler, Grimes (1985) ve Sorenson'un (1971) belgelediği gibi, küçük topluluklar içinde uzun bir süre boyunca da korunmaktadır.

Dil yitimi tipolojisi gibi dilsel denge düşüncesi de Dixon'dan (1997). Çok uzun erimde insan dilinin coğrafyasının değişimi tartışması Dixon'ın kitabında ve Nettle'da (1999) bulunabilir.

Dilsel geçiş ve dil ölümü konusunda geniş bir toplumsal dilbilim yazını var. Taylor (1992) ve Dorian (1989) bütün dünyadan örnekolaylar içeren yararlı antolojiler. Özgül geçiş uğraklarına ilişkin ayrıntılı incelemeler Gal (1979) ve Kulick'te (1992) bulunabilir. Gros Ventres örneği Taylor'dan (1989).

Takaki (1983) ve Beechert (1985) plantasyon sisteminin girişiyle Havaii adalarının toplumsal, politik ve ekonomik dönüşümünü esaslıca konu ediyor. Takaki (s: 5) Hooper'ın güncesinden, Beechert (ss: 35-6) ise serserilik emirnamelerinden alıntıların

kaynağı. Dougherty (1992) Avrupalılarla temas sonrası Havaii tarihinin Havaii krallığının devrilmesine ve ardından adanın on dokuzuncu yüzyıl sonunda ABD'ye katılmasına kadar uzanan iyi bir anlatımını sunuyor.

5. Bölüm

Paleolitik denge düşüncesi Dixon'dan (1997) esinlenmiştir. Genel olarak avcı-toplayıcı toplumlar konusunda Sahlins (1972) ilginçtir.

Jared Diamond (1997) tarıma geçiş ve anakaraların uzun erimde tuttukları farklı yolların doğuşunda bu geçişin önemi konusunda kolay okunan bir açıklama getiriyor. Otların ve hayvanların çeşitli anakaralara dağılımına ilişkin bilginin kaynağı da Diamond'ın kitabı. Konunun bilimsel bir değerlendirilmesi, bütün insanların yüzde 99,997'sinin bugün besin üretimine bağımlı olduğu yolundaki hesaplama da içinde, Ellen'da (1994) bulunabilir. Tarımın kökenlerine ilişkin daha uzmanlaşmış çalışmalar arasında tarımın doğuşunun aşamalı ve amaçlanmamış niteliğini vurgulayan Rindos (1984) ve nüfus baskısının rolünü ve geçişin beslenme ve hastalıklar bakımından olumsuz sonuçlarını vurgulayan Cohen (1978) yer alıyor. Bu etkilerin, ilk çiftçilerin iskeletlerinde bulunan başka kanıtları Cohen ve Armelagos'ta (1991) veriliyor.

Tarihöncesi dünyanın demografisine ilişkin bir tartışma ve Neolitik'in nüfus artışına etkisine ilişkin hesaplamalar Hasan'da (1981) bulunabilir. Tarımın gelişme dalgaları düşüncesi ilkin Ammerman ve Cavalli-Sforza (1973) tarafından ortaya atılmış ve Amerman ve Cavalli-Sforza'da (1984) derinlemesine işlenmiştir. Renfrew (1987) tarafından Hint-Avrupa yayılmasına ve Renfrew (1991) ve Diamond (1997, özellikle Bölüm 18) tarafından konu edildiği gibi, başka birçok alana da uygulanmıştır. Çizim 5.1'de kullanılan ve metinde konu edilen dünya nüfusu tahminleri Biraben'den (1979).

Ekolojik ve demografik bir geçiş olarak Avrupa yayılması, Alfred Crosby'nin klasik kitabının (1986) konusu. Crosby Avrasya'dan bitkilerin ve (insan da içinde olmak üzere) hayvanların ve

aynı zamanda hastalıkların yayılmasına ilişkin birçok bilginin kaynağıdır. Kunitz (1994) yerli nüfuslar üzerindeki hastalık etkilerinin bir özetini veriyor. Avrasya nüfusundaki sıçramanın ekonomik neden ve sonuçları, neden Çin ya da Hindistan'ın değil de Avrupa'nın genişleyip daha sonra da sanayileştiği muammasıyla birlikte Jones'da (1987) tartışılıyor.

Çeşitli alanlardaki Avrupa yayılmalarının daha geleneksel biçimde ele alındığı tarih çalışmalarından yararlı bulduklarımız şunlar: *The Cambridge History of Latin America*'nın (Bethell, 1984) ilk ve ikinci ciltleri Amerika ile ilgili birçok yararlı bölüm içeriyor. Kuzey Amerika tarihinin birçok anlatımı var; Dee Brown'ınki (1971) özellikle canlıdır, Kızıl Bulut'tan yaptığımız, bu bölümün epigrafını oluşturan alıntının da kaynağıdır. Ward Churchill (1997) de yararlıdır. Brezilya'nın Kayova, Nandeva ve Terana kabileleri hakkındaki bilgiler *Guardian* gazetesindeki bir makaleden (Rocha ve Summa, 1992). Amerika Yerli dillerinin bugünkü durumu konusunda Robins ve Uhlenbeck'in (1991) Amerika ile ilgili bölümlerine, daha özgül örnekolay incelemeleri için de Hinton (1994) ve Kroskrity'ye (1993) bakın. Belki on milyon Afrikalı'yı Amerika'ya götüren köle ticareti konusunda bak. Curtin (1969).

Avustralya ve Yeni Zelanda konusunda Crosby (1986) Tamati Waaka Nene'den alıntıyı da kapsayan (s: 251) birçok yararlı bilgi içeriyor. Irk çatışması ve en eski yerliler konularında odaklaşan Day (1996), "düz" tarihlerin en ilginçlerinden biri. Reverend West, J. D. Lang ve başkalarından alıntılar bu kaynaktan (s: 101, 119). Trucanini'nin öyküsü Hughes'da(1988, s. 422-424) anlatılıyor. Yirminci yüzyılda en eski Avustralya yerlilerinin, çocukların ailelerinden zorla alınmasını da içeren durumu konusunda Pilger'a (1998, ss: 223-248) bakın. Bugünkü Avustralya dilleri hakkında bilgi için Robins ve Uhlenbeck'te (1991) Bob Dixon'ın yazdığı bölüme bakın.

Avrupalılar'ın nemli dönence bölgelerine giremeyişi Crosby (1986) ve Curtin (1989) tarafından inceleniyor.

6. Bölüm

Bu bölümün epigrafı Landes'tan (1998, s: 305). Papua Yeni Gine'nin Gapun köyündeki dilsel geçiş Kulick'in (1992), Oberwart'takiyse Gal'in (1979) konusu. Nettle'da (1998b) Hórom (Nijerya) hakkında biraz bilgi bulunabilir.

Politik eşitsizlik içeren toplumların doğuşu Johnson ve Earle'de (1987) ele alınıyor. Ekonomik *kalkış* ve sanayi devrimi hakkında yararlanılabilecek toplu görünümler, nedenler sorununu tartışan Jones(1987) ve ekonomik büyüme ve toplumsal gelişme istatistikleri veren Snooks (1994) tarafından sunuluyor.

Kelt dillerinin gerileyişi iyi belgelenmiştir. Glanville Price (1984) gereken bilgilerin büyük bölümünü veriyor. Hindley (1990) İrlanda dili konusunda yararlı. Michael Hechter (1975) dili pek az ele almakla birlikte soruna tarih değil de toplumsal bilim bakış açısından sistemli ve ilginç bir yaklaşım. Victor Durkacz'ın kitabı (1983) başlığının genelliğine karşın büyük ölçüde eğitim ve din alanlarıyla sınırlı. Yalnızca Fransızca'sı bulunmakla birlikte en yararlı genel bilgi kaynağı belki de Abalain (1989). Dolly Pentreath öyküsünün bir değişkesi de orada bulunabilir (s: 169). Bir başka değişkeyse Price'ta (1984, s: 136).

Kelt dilleri hakkındaki alıntıların kaynakları şöyle: "kırsal, durağan, vb" yerel dilller, Gregor (1980, s: 302); Edinburgh Gal Okulu Derneği, Durkacz (1983, s: 224); Galler'deki okul komisyonu üyesi, Durkacz (1983; s: 225); IV. Henry'nin ceza yasaları, Hechter (1975, s: 73); İngiliz Örf, Âdet ve Dili Yasası (Henry VIII), Durkacz (1983, s: 4); Kilise Okullarının Kuruluşu Yasası (James I/VI), Durkacz (1983, s: 5); "her tür ahlaki gelişme ... önünde feci bir engel" olan Gal dilinin "gerçeği çarpıttığı", Hechter (1975, s: 75); Bretonca hakkında Fransız yöneticiler, Abalain (1989, s: 209, 210).

Lord Salisbury'nin belirttiği görüşler Kiernan'da (1988, s: 28) alıntılanıyor. Fordunlu John'ın on dördüncü yüzyıl İskoçya'sını betimleyişi Dorian'dan (1981, ss: 16-7, 38). Ayrıca Fairhurst'e (1964) bakın. Ralph Grillo (1989) İngilizce ve Fransızca'nın egemen diller olarak kurumlaşmasının izlerini sürüyor. İrlanda'daki Britanya işga-

linin emperyalizm ve soykırım açısından betimi Greeley'den (1989, s: 3).

Metropol dillerinin gelişmekte olan dünyanın çeşitli bölgelerine yayılması R. H. Robins ve E. M. Uhlenbeck'te (1991), Grenoble ve Whaley'de (1998) ve Dorian'daki ((1989) birçok bildiride betimleniyor. Peter Ladefoged (1992) çoğunluk diline geçmenin gönüllü ve ilerici olabileceğini savunuyor. Karşıt bir görüş içinse Nancy Dorian'a (1993) bakın.

Kürtlere yönelik insan hakları ihlalleri konusundaki bilgileri Tove Skutnabb-Kangas ve Sertaç Bucak (1994) içeriyor. Alıntılarımız da aynı yerden (ss: 347-8).

Noam Chomsky (1993, 1996) ve Pilger (1998), birçok gelişmekte olan ülkede yerlilerin toplumsal örgütlenmesinin çok kez doğrudan ya da dolaylı olarak Batılı güçlerin etkileriyle nasıl baskı altına alındığı konusunda öğretici anlatımlar sunuyor. Doğu Timor ve internetle ilgili alıntılar Ramos-Horta'dan (1999, s: 12). José Ramos-Horta'nın o yazıda dediği gibi, Doğu Timor hakkında oraya giderek edinebileceğinizden çok bilgiyi *http://www.easttimor.com* adresinden edinebilirsiniz.

7. Bölüm

Dilsel çeşitlilik ve ulusal kalkınmanın karşıt amaçlar olduğu görüşü Pool'da (1972, alıntı s: 225'ten) yer alıyor. *İyicil aldırışsızlık* adını verdiğimiz konum, literatürde belirtik olarak dile getirilmemişse de, Ladefoged (1992) buna yaklaşmış görünüyor.

"Kalkınma"nın kır yoksullarına yarar sağlamadığı, Chambers (1983) ve Lipton (1977) tarafından ileri sürülüyor. Sürdürülebilirlik sorunu yoksulluk ve çevre yıkımı konusundaki istatistiklerimizden birçoğunun kaynağı olan Redclift (1987) tarafından ele alınıyor. *Business Week*'teki makale (1992) gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında doğal kaynakların tüketimi konusundaki eşitsizlikleri işliyor. *The Contemporary Pacific*'in bir özel sayısı (Barlow ve Winduo, 1997) Papua Yeni Gine'de ve çevreleyen bölgedeki ormansızlaşmayı kuşatan çevre sorunlarının kuşbakışı görünümünü

sunuyor. Yalaum Mosol'dan alıntı Papua Yeni Gine Yağmur Ormanı Kampanyası hakkında Gaia Orman Arşivleri'nde (*http://forests.org*) yayımlanmış 12 Eylül 1996 tarihli bir rapordan. Stuart Kisch (1996) Papua Yeni Gine'deki Ok Tedi madeninin Yonggom halkına etkisini konu ediyor. Burada gelişmekte olan ülkelerdeki kaynak tükenişinin sonuçları üzerinde odaklaştıysak da, benzer öyküler ABD gibi gelişmiş ülkeler hakkında da anlatılabilir. Örneğin, yerli Amerikalılar'ın topraklarında madencilik yapmanın ekonomik nimetlerinin, Churchill'in (1993) gösterdiği gibi, yerel topluluklarla Amerikalı "çoğunluk" arasındaki eşitsizlikleri düzeltmeye pek katkısı olmamıştır. Bu arada, kaynakların ekonomikleştirilmesinin yerel çevreler üzerinde yıkıcı etkileri olmaktadır. Bass (1990) Mali'nin Nijer Deltası bölgesinin öyküsü de içinde olmak üzere, uluslararası kuruluşlarca bütçe sağlanan birçok başarısız "teknoşıringa" örneğine yer veriyor."Dördüncü Dünya" başlıklı bölümü Afrika göçebelerinin karşılaştığı sorunları konu ediyor. Griffiths ve Robin (1997) de genişleyen metropol toplumlarının çevreye etkisi konulu ilginç malzemeler içeriyor.

Brezilya'da tutuklanan iki Kayapo yerlisinin öyküsü Clay (1990) tarafından aktarılıyor. Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarca mali destek verilen projeler ve sonuçları konusunda: Bass (1990) ve Redclift (1987, ss: 56-69, 75-6).

Furnivall (1948, ss: 372, 376, 408) sömürgeci eğitim sistemlerindeki yanlışlardan kimilerini inceliyor. Robinson (1996) kalkınma kuruluşlarının Kamerun'un yerli dillerini dikkate almamasından doğan bir takım sorunlarla ilgileniyor. Ayrıca Ali A. Mazrui'nin Dünya Bankası'nın eğitim politikalarına eleştirisine ve Mazrui ve Mazrui'ye (1998) bakın.

Kpelle çelik üretimi üstüne Gordon Thomasson'un incelemesini de içeren, yerli bilgi sistemlerine ilişkin örnekler, Warren ve Brokensha'da (1995) veriliyor. Haunoolar hakkındaki bilgi Chambers'ta (1983, s: 87-9) konu ediliyor, kaynağıysa Conklin (1969). Lansing (1991) Bali su tapınakları ve sulamadaki rolleri üstüne bir inceleme. Asya Kalkınma Bankası alıntısı sayfa 124'ten.

Palau Kongresi hakkında Stohlzenberg'de (1994), Ombessa köy kalkınma komiteleri hakkındaysa Robinson'da (1996) bilgi bulunabilir. Panama'daki Kuna girişimi ve Kolombiya'daki Cauca Bölge Yerli Konseyi, Clay'de (1990) anlatılıyor. Turkana çobanı Apolu Nakera'dan alıntının kaynağı Bass (1990, s: 185).

Londra'da kurulu *Survival International* ve Massachusetts, Cambridge'de kurulu *Cultural Survival* gibi kimi kuruluşlar yerli halklara ilişkin bilgiler içeren bültenler yayımlıyor. Cultural Survival'ın (1987) yayını özellikle yararlı bir tarama. Ne var ki, bu yayınların çoğu, kültürlerin yaşayakalmasında dilin rolü üstüne ya hiçbir şey söylemiyor ya da çok az şey söylüyor.

8. *Bölüm*

Ellis ve mac a' Ghobhainn (1971) dilin yaşama döndürülmesi konusunda kimi örnekolay incelemeleri içeriyor. Bu bölümün epigrafının kaynağı da odur (s: 144). Fishman (1991) dillerin yeniden kurulması konusunda bugünkü toplumsal dilbilim kuram ve pratiği bağlamında geçmişteki ve bugünkü uygulayıcıların deneyimlerine başvuruyor. Ayrıca Hornberger'deki (1997) bölümlere bakın. Nancy Dorian *International Journal of the Sociology of Language*'a "Küçük diller ve küçük dil toplulukları" başlıklı bir sütun hazırlıyor. Bu sütunda bütün dünyadaki dil koruma çabalarına ilişkin haber ve bilgiler yer alıyor. Diğer yararlı kaynaklar arasında Reyhner (1997) ve Cantoni'deki (1997) bildiriler var.

Havaii dilinin canlandırılmasına ilişkin kaynaklar Kapono (1995) ve Wilson'ı (1998) içeriyor. Slaughter ve Watson-Gegeo (1988) ana babalardan ve Havaii dili ortamında eğitim programının diğer katılımcılarından yapılan alıntıların kaynağı. Fortune ve Fortune (1987) Karaja yerlilerinin durumunu ele alıyor. Harshav (1993) İbranice'nin canlandırılması konusunda iyi bir açıklama getiriyor. Başka dilsel canlanma hareketleri konusunda Allardt (1979), De Vries (1984) ve Spolsky'ye (1989) bakın.

Joseph Nicholas'ın Pasamakuodilerden yana çabaları *Newsweek*'te (1988) haber olmuştu. Darryl Babe Wilson alıntısı Hin-

ton'dan (1994, s: 234). Nora Marks Dauenhauer ve Richard Dauenhauer (1998) Alaska yerli topluluklarında dil korumasının zorluğunun kimi nedenlerini açıklıyor. *International Journal Of the Sociology of Language*'ın bir özel sayısında Kanada dil politikası üstüne John Edwards'ın (1994) bir makalesi, başka bilimcilerin yorumlarıyla birlikte yer alıyor. Hinton (1994) California'daki başka Usta-Çırak ikililerinden örneklere yer veriyor.

Gabrielle Maguire (1991) Belfast Shaw's Road topluluğunu anlatıyor, Ó Riagáin (1997) de İrlanda Cumhuriyeti'nde İrlanda dilini eski durumuna getirme hareketinin başarı ve başarısızlıklarını değerlendiriyor. Ayrıca Hindley'e (1990), İsrail ve İrlanda deneyimlerinin Maori ve başka örnekler de hayli konu edilerek karşılaştırılması için de Wright'a (1996) bakın. René Levesque alıntısı, Quebec'in kendine özgülük savlarını belgeleyen kitabından (1977). Baker ve Prys Jonez (1998) bütün dünyada ikidilliliğin rolü ve konumuna ilişkin değerli bilgiler sunuyor, ayrıca İsa'nın bildiği dillere ilişkin bilginin kaynağı (s: 18). Rannut (1994) ve *Economist*'te (1992) yayımlanmış bir makale, eski Sovyetler Birliği'ndeki Ruslaştırma politikalarını konu ediyor.

Dell Hymes'tan yapılan alıntı makalesinden (1979, s: 44). Paskalya Adası'nda neler olduğunun anlatımı Mitchell'dan (1990) alınmıştır. Ron Crocombe'dan alıntı kitabında yer alıyor (1983, s: 27). Theodore Roosevelt'ten alıntılar Crawford (1989, s: 23) ve Roosevelt'te (1889 -96) bulunabilir. Savunma Dil Enstitüsü'ndeki dil eğitiminin maliyetine ilişkin bilginin kaynağı da Crawford. Crawford (1992) bir de Yalnızca-İngilizce hareketini anlatıyor. Veltman (1983) ve Veltman (1988) ABD'ye göç edenler arasında hızla İngilizce'ye geçildiğinin kanıtlarını sunuyor. Kenneth Pike-Louis Hjelmslev öyküsü Christophersen'de (1986).

Dil hakları konusu *Language Sciences*'ın bir özel sayısında (Benson, Grundy ve Skutnabb-Kangas, 1998) ve BM belgeleriyle dilsel insan haklarına ilişkin başka hukuksal düzenlemelerden alıntılar içeren yararlı bir eki de olan Skutnabb-Kangas ve Robert Phillipson'da (1994) ele alınmış. Japon Başbakanından alıntı Davidson'dan (1993, s: 130).

Cultural Survival Quarterly 1997 Yaz ve Güz sayılarını dünyanın çeşitli yerlerindeki yerli hareketlerinin son 25 yıl içindeki mücadelelerine ayırmış (bak. Maybury-Lewis, 1997 ve Maybury-Lewis ve Macdonald, 1997). Başka sayılarda yerli eğitimi, yığınsal iletişim ortamları vb konularını ele alıyor. Özellikle 1998 Bahar sayısını görün. Amerika Yerlileri eylemliliğinin yeniden uyanışı Churchill (1993), Deloria (1969) ve Cornell'da (1988) belgeleniyor. Waitangi Anlaşması konusunda Awatere'ye (1984) ve Kawharu'ya (1989) bakın. Waitangu Mahkemesi'nin tam metni Wellington'da, Adalet Bürosu'nca yayımlanmıştır Waitangi Tribunal, 1986).

Bugün tehlikedeki diller için çaba gösteren birçok kuruluş var. Terralingua, Dilsel ve Biyolojik Çeşitlilik Ortaklıkları (Partnerships for Linguistic and Biological Diversity) *http://cougar.ucdavis.edu/nas/terralin/home.html* adresinde bulunabilir. Amerika Dilbilim Derneği, Japonya Dilbilim Derneği, Alman Dilbilim Derneği gibi birtakım profesyonel dilbilimci örgütleri tehlikeye girmiş dillere ayrılmış sürekli komiteler kurmuştur. Kasım 1993'te Paris'te yapılan bir konferansta BM Genel Kurulu "Tehlike Altındaki Diller Projesi"ni UNESCO projesi olarak kabul etmeye karar verdi. Bu projeyle işbirliği içinde, tehlikeye girmiş dillere ilişkin geniş kapsamlı bilgi toplayıp sistemli olarak kullanılabilir kılmak amacıyla Tokyo Üniversitesi Kültürlerarası Çalışmalar Enstitüsü Asya ve Büyük Okyanus Dilbilim Bölümü'ne bağlı Uluslararası Tehlikeye Girmiş Diller Kliring Odası kuruldu.

Veritabanlarına *ftp://tooyoo.L.u-tokyo.ac.jp* adresinden ulaşılabilir. Tehlikeye girmiş dillerle ilgili bir internet tartışma listesi de *http://carmen.murdoch.edu.au/lists/endangered-languages-l/ell-websites.html* adresindedir. Tehlikedeki Diller Vakfı'nın bülteni *Ogmios*'a *http://www.bris.ac.uk/Depts/Philosophy/CTLL/FEL/* adresinden abone olunabilir.

Kaynakça

Abalain, Hervé (1989). *Destin des Langues Celtiques*. Paris: Editions Ophrys.

Alford, Dan (1994). Kalangassociation, Whorf & Fetzer Dialogues. *LINGUIST List* Cilt-5-606: Mayıs 24.

Allardt, Erik (1979). *Implications of the Ethnic Revival in Modern Industrial-ized Society: A Comparative Study of the Linguistic Minorities in Western Europe*. Helsinki: Societas Scientariarum Fennica.

Ammerman, Albert ve Luigi L. Cavalli-Sforza (1973). Avrupa'da ilk çiftçiliğin dağılımı için bir nüfus modeli. Renfrew, Colin (ed.), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory* içinde, ss. 335-58. Londra: Duckworth.

Ammerman, Albert ve Luigi L. Cavalli-Sforza (1984). *The Neolithic Transition and the Genetics of Populations in Europe*. Princeton: Princeton University Press.

Awatere, Donna (1984). *Maori Sovereignty*. Auckland: Broadsheet Publications.

Baker, Colin ve Sylvia Prys Jones (1998). *Encyclopedia of Bilingualism and Bilingual Education*. Clevedon: Multilingual Matters.

Barlow, Kathleen ve Steven Winduo (eds.) (1997). Güneybatı Pasifik'te Yolculuk: Papua Yeni Gine, Solomon Adaları ve Vanuatu'dan Perspektifler. *The Contemporary Pacific: A Journal of Island Affairs*, 9.

Bass, Thomas A. (1990). *Camping with the Prince and Other Tales of Science in Africa*. Boston: Houghton Mifflin.

Beechert, Edward D. (1985). *Working in Hawai'i: A Labor History*. Honolulu: University of Hawai'i Press.

Benson, P., P. Grundy, ve T. Skutnabb-Kangas (eds.) (1998); Dil hakları özel sayısı. *Language Sciences* 20: I.

Berberglou, Berch (1995). *The National Question: Nationalism, Ethnic Conflict and Self Determination in the 20th Century*. Philadelphia: Temple University Press.

Bethell, Leslie (ed.) (1984), *The Cambridge History of Latin America*. Cilt I ve 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Biraben, Jean-Noel (1979). Essai sur l'évolution du nombre des hommes. *Population* 1: 13-24.

Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bourdieu, Pierre (1989). *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.

Bradley, David (1989). Tayland'da Ugong dilinin kayboluşu. Dorian (ed.) içinde, ss. 33-40.

Brenzinger, Matthias (ed.) (1992). *Language Death: Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*. Berlin ve New York: de Gruyter.

Brown, Dee (1971). *Bury My Heart at Wounded Knee: An Indian History of the American West*. New York: Holt.

Brown, Paula (1978). *Highland Peoples of New Guinea*. Cambridge: Cambridge University Press.

Business Week (1992). Büyüme ve Çevre karşıtlığı. *Business Week* 3265 (Mayıs II): 65-75.

Campbell, Lyle (1975). Cacopera. *Anthropological Linguistics* 17: 146-53.

Campbell, Lyle ve Una Canger (1978). Chicomuceltec'in son mücadelesi. *International Journal of American Linguistics* 44: 228-30.

Campbell, Lyle ve Martha C. Muntzel (1989). Dil ölümünün yapısal sonuçları. Dorian (haz.) içinde, ss. 181-96.

Cantoni, Gina (ed.) (1997). *Stabilizing Indigenous Languages*. Flagstaff: Northern Arizona University.

Capell, Arthur (1969). *A Survey of New Guinea Languages*. Sydney: Sydney University Press.

Chafe, Wallace (1962). Kuzey Amerika Kızılderililerine ilişkin ortalamalar. *International Journal of American Linguistics* 28: 162-71.

Chambers, Jack (1995). *Sociolinguistic Theory*. Oxford: Blackwell.

Chambers, Robert (1983). *Rural Development: Putting the Last First*. Harlow: Longmans.

Chomsky, Noam (1993). *Year 501: The Conquest Continues*. Boston: South End Press.

Chomsky, Noam (1996). *Power and Prospects: Reflections on Human Nature and the Social Order*. Boston: South End Press.

Christophersen, Paul (1986). Pike ve Hjelmslev ve dil yaklaşımları. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 7: 519-22.

Churchill, Ward (1993). *Struggle for the Land: Indigenous Resistance to Genocide, Ecocide and Expropriation in Comtemporary North America*. *Monroe*, ME: Common Courage Press.

Churchill, Ward (1997). *A Little Matter of Genocide. Holocaust and Denial in the Americas 1492 to the Present*. San Francisco: City Light Books.

Clay, Jason (1990). Yerli halklar. Yirminci yüzyılın çıkmazı. Head, Suzanne and Heinzman, Robert (ed.), *Lessons of the Rainforest* içinde, ss. 106-17. San Francisco: Sierra Club Books.

Cohen, Mark N. (1978). *The Food Crisis in Prehistory*. New Haven: Yale University Press.

Cohen, Mark N. and George Armelagos (1991). *Paleopathology and the Origins of Agriculture*. Londra: Academic Press.

Comrie, Bernard, Stephen Matthews, ve Maria Polinsky (ed.) (1997). *The Atlas of Languages: The Origin and Development of Languages Throughout the World*. Londra: Bloomsbury Publishing.

Conklin, Harold (1969). Değişen tarıma etnoekolojik bir yaklaşım. Vayda, Andrew P. (ed.), *Environmental and Cultural Behaviour:*

Ecological studies in Cultural Anthropology içinde, ss. 221-33. New York: The Natural History Press.

Cornell, Stephen E. (1988). *The Return of the Native: American Indian Political Resurgence*. New York: Oxford University Press.

Craighill Handy, E. S. (1932). *Houses, Boats, and Fishing in the Society Islands*. Honolulu: Bernice P. Bishop Museum Bulletin, 90.

Crawford, James (1989). *Bilingual Education: History, Politics Theory and Practice*. Trenton, NJ: Crane Publishing Company.

Crawford, James (1992). *Hold Your Tongue: Bilingualism and the Politics of English Only*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Crocombe, Ron (1983). *The South Pacific: An Introduction*. Suva: University of the South Pacific.

Crosby, Alfred W. (1986). *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe*, 900-1900. Cambridge: Cambridge University Press.

Crowley, Terry, and John Lynch (1985). *Language Development in Melanesia*. Vila, Vanuatu: University of the south Pacific.

Crystal, David (1987). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cultural Survival (1987). *Report from the Frontier: The State of the World's Indigenous Peoples*. Boston: Cultural Survival.

Cultural Survival Quarterly (1998). Yerli Eğitimine sahip çıkma: Aktivistlik, Eğitim ve Liderlik. Bahar 1998 Cilt. 22. I.

Cuppy, William J. (1941). *How to Become Extinct*. New York: Ferris Printing Company.

Curtin, Phillip (1969). *The Atlantic Slave Trade: A Census*. Madison: University of Wisconsin Press.

Curtin, Phillip (1989). *Death by Migration: Europe's Encounter with the Tropical World in the Nineteenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.

Daunenhauer, Nora Marks ve Richard Dauenhauer (1998). Tersine dil değişiminde teknik, duygusal ve ideolojik konular: Güneydoğu Alaska'dan örnekler. Grenoble ve Whaley (ed.), ss. 57-99.

Davidson, Art (1993). *Endargered Peoples*. San Francisco: Sierra Club Books.

Day, David (1996). *Claiming a Continent: A History of Australia*. Sydney: HarperCollins.

Deloria Jr., Vine (1969). *Custer Died for Your Sins: An Indian Manifesto*. New York: Macmillan.

De Vries, John (1984). Azınlık dillerin yaşamını etkileyen unsurlar: Batı Avrupa için karşılaştırmalı bir veri analizi. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 5: 207-16.

Diamond, Jared (1997). *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: Norton.

Dixon, Robert M. W. (1972). *The Dyirbal Language of Queensland, North Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dixon, Robert M. W. (1984). *Working with Aboriginal Languages. Memoirs of a Field Worker*. Chicago: University of Chicago Press.

Dixon, Robert M. W. (1997). *The Rise and Fall of Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dorian, Nancy C. (1981). *Language Death. The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Dorian, Nancy C. (ed.) (1989). *Investigating Obsolescence: Studies in Language Contraction and Death*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dorian, Nancy C. (1993). Yokolan dillere ilişkin Ladegofed görüşüne bir yanıt. *Language* 69: 575-79.

Dougherty, Michael (1992). *To Steal a Kingdom: Probing Hawaiian History*. Waimānalo, HI: Island Press.

Durkacz, Victor (1983). *The Decline of the Celtic Languages*. Edinburgh: John Donald.

Dwyer, P. D. and M. Minnegal (1992). Papua Yeni Gine'nin tropik ovalarında Kubo halkının ekoloji ve toplum dinamiği. *Human Ecology* 20: 21-55.

Economist (1992). Rusya'da etnik temizlik. *The Economist* Kasım 28.

Economist (1998). Katil İngilizce: Ölen Diller. *The Economist* Haziran 6.

Edwards, John (1994). Etnolinguistik çoğulculuk ve sorunları: Bir Kanada Araştırması ve Genel gözlemler. *International Journal of the Sociology of Language* 110: 5-85.

Ehrlich, Paul R. ve Anne H. Ehrlich (1991). *Healing the Planet: Strategies for Resolving the Environmental Crisis*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Eldredge, Niles (1991). *The Miner's Canary: Unraveling the Mysteries of Extinction*. New York: Prentice Hall.

Eldredge, Niles (1998). *Life in the Balance: Humanity and the Biodiversity Crisis*. Princeton: Princeton University Press.

Ellen, Roy (1994). Beslenme biçimleri: Avcı toplayıcılıktan tarım ve pastoralizme. Ingold (ed.) içinde, ss. 197-225.

Ellis, Peter B. ve Seumas mac a' Ghobhainn (1971). *The Problem of Language Revival*. Inverness: Club Leabhar.

Elmendorf, William (1981). Son konuşanlar ve dil değişimi: California'dan iki olgu. *Anthropological Linguistics* 23: 36-49.

Fairhurst, H. (1964). Sutherland temizliği için araştırmalar, 1813-1820. *Scottish Studies* 8: 1-18.

Fishman, Joshua A. (1991). *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.

Foley, William (1986). *The Papuan Languages of New Guinea*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fortune, David ve Gretchen Fortune (1987). Karaja dil kazanımı ve hızla değişen kültür üzerindeki sosyokültürel etkileri. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 8: 469-91.

Furnivall, J. S. (1948). *Colonial Policy and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Gal, Susan (1979). *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York: Academic Press.

Giles, Howard (ed. (1977). *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. London: Academic Press.

Giles, Howard ve Robert St. Clair (eds.) (1979). *Language and Social Psychology*. Oxford: Blackwell.

Glazer, N. ve Daniel P. Moynihan (1963). *Beyond the Melting Pot*. Cambridge: MIT Press and Harvard University Press.

Greeley, A. M. (1989). R. F. Foster'ın Eleştirisi, Modern İrlanda 1600-1972 (New York: Allen Lane/The Penguin Press). *The New York Times Book Review* Haziran 4, s. 3.

Gregor, D. B. (1980). *Celtic: A Comparative study of the Six Celtic Languages, Their History, Literature and Destiny*. Cambridge: Oleander.

Grenoble, Lenore ve Lindsay Whaley, (ed.) (1998). *Endangered Languages: Current Issues and Future Prospects*. Cambridge: Cambridge University Press.

Griffiths, Tom ve Libby Robin (ed.) 1997). *Ecology and Empire: Environmental History of settler Societies*. Edinburgh: Keele University Press.

Grillo, Ralph (1989). *Dominant Languages: Language and Hierarchy in Britain and France*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grimes, Barbara F. (1985). Dil yaklaşımları: Vaupeler'de kimlik, ayrılık ve hayatta kalma. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 6: 389-403.

Grimes, Barbara F. (1996). *Ethnologue: Languages of the World*. 13. baskı. Dallas: Summer Institute of Linguistics.

Grimshaw, B. (1912). *Guinea Gold*. Londra: Mills and Boon.

Haas, Mary R. (1968). Biloxi'nin son sözleri. *International Journal of American Linguistics* 34: 77-84.

Hale, Ken (1992). Yerel dillerin insan değeri. *Language* 68: 4-10.

Harshav, Benjamin (1993). *Language in the Time of Revolution*. Berkeley: University of California Press.

Hassan, Fekri (1981). *Demographic Archaeology*. New York: Academic Press.

Haugen, Einar (1972). *The Ecology of Language*. Stanford: Stanford University Press.

Hays, Terence (1993). "The New Guinea Highlands": Bölge mi, kültürel alan mı, bulanık bir küme mi? *Current Anthropology* 34: 141-64.

Head, Suzanne ve Robert Heinzman (ed.) (1990). *Lessons of the Rainforest*. San Francisco: Sierra Club Books.

Hechter, Michael (1975). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development*. Berkeley: University of California Press.

Hemming, John (1978). *Red Gold: The Conquest of the Brazilian Indians*. Londra: Macmillan.

Hill, Archibald (1952). İlkel diller üzerine. *International Journal of American Linguistics* 18: 172-79.

Hill, Jane H. (1989). Yokolan ve yaşayan dillerde göreliliğin toplumsal işlevleri. Dorian (ed.) içinde, ss. 149-64.

Hindley, Reg (1990). *The Death of the Irish Language: A Qualified Obituary*. Londra: Routledge.

Hinton, Leanne (1994). *Flutes of Fire: Essays on Californian Indian Languages*. Berkeley: Heyday Books.

Holloway, Charles E. (1997). *Dialect Death: The Case of Brule Spanish*. Amsterdam: John Benjamins.

Hong, Evelyn (1987). *Natives of Sarawak: Survival in Borneo's Vanishing Forests*. Penang: Institut Masyarakat Malaysia.

Hornberger, Nancy H. (ed.) (1997). *Language Planning from the Bottom Up: Indigenous Literacies in the Americas*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Hughes, Robert (1988). *The Fatal Shore*. Londra: Collins Harvill.

Hymes, Dell (1979). Sapir, competence and voices. In Fillmore, C. J., D. Kempler, and W. S.-Y. Wang, (eds.), *Individual Differences in Language Ability and Behavior* içinde, ss. 33-46. New York: Academic Press.

Ingold, Tim (ed.) (1984). *Companion Encyclopedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. Londra: Routledge.

Jespersen, Otto (1964). *Language: Its Nature, Development and Origin*. New York: W. W. Norton & Co.

Jocks, Christopher (1998). Yaşayan dünyalar ve çizgi çeviriler: Longhouse "metinleri" ve İngilizce'nin kısırlığı. Grenoble ve Whaley (ed.) içinde, ss. 217-34.

Johannes, R. E. (1981). *Words of the Lagoon: Fishing and Marine Lore in the Palau District of Micronesia*. Berkeley: University of California Press.

Johnson, Allan ve Timothy Earle (1987). *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State*. Stanford: Stanford University Press.

Jones, E. L. (1987). *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. 2. baskı. Cambridge: Cambridge: University Press.

Jones, Mari (1998). *Language Obsolescence and Revitalization. Linguistic Change in Two Sociolinguistically Contrasting Welsh Communities*. Oxford: Oxford University Press.

Juvik, Sonia P. ve James O. Juvik (ed.) (1998). *Atlas of Hawai'i*. 3. baskı. Honolulu: University of Hawai'i Press.

Kachru, Braj (ed.) (1980). *The Other Tongue*. Oxford: Pergamon.

Kapono, Eric (1995). Hawai dillerinin canlanması ve eğitime girmesi. *International Journal of the Sociology of Language* 112: 121.

Kawharu, Ian Hugh (1989) (ed.). *Waitangi: Maori and Pakeha Perspectives of the Treaty of Waitangi*. Auckland: Oxford University Press.

Kiernan, Victor G. (1988). *The Lords of Human Kind*. Londra: The Cresset Library.

Kinkade, M. Dale (1991). Kanada'da yerli dillerinin çöküşü. Robins ve Uhlenbeck (ed) içinde, ss. 157-76.

Kirsch, Stuart (1996). Ok Tedi'ye dönüş. *Meanjin* 55(4): 657-66.

Krauss, Michael (1992). Krizdeki Dünya Dilleri. *Language* 68: 4-10.

Kroeber, Theodora (1964). *Ishi, Last of His Tribe*. Berkeley: Parnassus Press.

Kroskrity, Paul V. (1993). *Language, History, and Identity: Ethnolinguistic Studies of the Arizona Tewa*. Tucson: University of Arizona Press.

Kulick, D. (1992). *Language Shift and Cultural Reproduction: Socialization, Self and Syncretism in a Papua New Guinean Village*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kunitz, Stephen J. (1984). Yerli nüfusta hastalık ve ölüm. Ingold (ed.) içinde, ss. 297-326.

Ladefoged, Peter (1992). Yokolan dillere bir başka bakış. *Language* 68: 809-11.

Lansing, J. Stephen (1991). *Priests and Programmers: Technologies of Power in the Engineered Landscape of Bali*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Laycock, Don (1975). Sayı sistemleri ve gösterge incelemeleri. Wurm, Stephen (ed.), *New Guinea Area Languages and Language Study. Vol I. Papuan languages and the New Guinea Linguistic Scene* içinde, ss. 219-23. Canberra: Pacific Linguistics Series C., No. 38.

Laycock, Don (1980). Papua Yeni Gine'de Çokludil: Dil sınırları ve çözülmemiş sorunlar. Wurm, Stephen (ed.), *New Guinea and Neighbouring Areas: A Sociolinguistic Laboratory* içinde, ss. 81-100. The Hague: Mouton.

Le Page, R. B ve Andrée Tabouret-Keller (1985). *Acts of Identity: Creolebased Approaches to Language and Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Levesque, René (1977). *An Option for Quebec*. 2. baskı. Toronto: McClelland ve Stewart.

Lieber, Michael D. (1994). *More Than a Living: Fishing and the Social Order on a Polynesian Atoll*. Boulder: Westview Press.

Linden, Eugene (1991). Kayıp Kabileler, Kayıp Bilgiler. *Time*, September 23.

Lipton, Michael (1977). *Why Poor People Stay Poor: Urban Bias in World Development*. Londra: Temple Smith.

Maguire, Gabrielle (1991). *Our Own Language: An Irish Initiative*. Clevedon: Multilingual Matters.

Majnep, Ian Sam ve Ralph Bulmer (1977). *Birds of My Kalam Country*. Auckland: Auckland University Press.

Marschak, J. (1965). Dilin ekonomisi. *Behavioral Science* 10: 135-40.

May, Robert M. (1992). Dünyada kaç tür var? *Scientific American* October: 42-48.

Maybury-Lewis, David (ed.) (1997). Yerli Hareketinin yirmi beş Yılı: Asya ve Afrika. *Cultural Survival Quarterly* Vol. 21.3 (Fall).

Maybury-Lewis, David ve Theodore Macdonald, Jr. (eds.) (1997). 25 Years of the Indigenous Movement: The Americas and Australia. *Cultural Survival Quarterly* Volume 21.2 (Summer).

Mazrui, Ali A. (1997). Dünya Bankası, dil sorunu ve Afrika eğitiminin geleceği. *Race and Class* 38: 35-48.

Mazrui, Ali A. ve Alamin A. Mazrui (1998). *The Power of Babel: Language and Governance in the African Experience*. Chicago: University of Chicago Press.

McCarty, Teresa L. ve Ofelia Zepeda (eds.) (1998). Yerli Dillerinin Amerikalar'daki Kullanımı ve Değişimi. *International Journal of the Sociology of Language*, Volume 132.

McLuhan, Marshall (1989). *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*. Oxford: Oxford University Press.

McCrum, Robert, William Cran, and Robert MacNeil (1986). *The Story of English*. New York: Viking Penguin Inc.

Mitchell, Andrew (1990). *A Fragile Paradise: Nature and Man in the Pacific*. Londra: Fontana/Collins.

Murdoch, Rupert (1994). Teknolojinin özgürleştirme gücü. *The Australian* October 21, s. II.

Nettle, Daniel (1998a). Dil çeşitliliğin küresel modelleri. *Journal of Anthropological Archaeology* 17: 354-74.

Nettle, Daniel (1998b). Nijerya Güney-Batı Platosu dilleri malzemeleri (Fyem, Hórom and Mabo-Barukul). *Afrika und Übersee* 81: 253-79.

Nettle, Daniel (1999). *Linguistic Diversity*. Oxford: Oxford University Press.

Newsweek (1988). Amway Joseph Nicholas'ı, selamlıyor. *Newsweek* Temmuz 18.

Nichols, Johanna (1992). *Linguistic Diversity in Space and Time*. Chicago: University of Chicago Press.

Nordhoff, Charles B. (1930). Society Adaları'nda denizaşırı balık

avcılığı üzerine. *Journal of the Polynesian Society* 39: 137-73, 221-62.

Ó Riagáin, Pádraig (1997). *Language Policy and Social Reproduction*. Oxford: Oxford University Press.

Palmer, Frank (1986). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pilger, John (1998). *Hidden Agendas*. Londra: Vintage.

Pool, Jonathan (1972). Ulusal gelişme ve dil çeşitliliği. Fishman, Joshua (ed.), *Advances in the Sociology of Language* içinde Cilt 2, ss. 213-30. The Hague: Mouton.

Posposil, L. (1966). *The Kapauku Papuans of West New Guinea*. New York: Holt.

Price, Glanville (1984). *The Languages of Britain*. London: Edward Arnold.

Pūku'i, Mary Kawena (1983). *'Ōlelo No'eau: Hawaiian Proverbs and Poetical Sayings*. Bernice P. Bishop Museum Special Publication No. 71. Honolulu: Bishop Museum Press.

Ramos-Horta, J. (1999). Gezinti. *The Guardian*, Ocak II, s. 12.

Rannut, Mart (1994). Dil politikasının ötesi: Sovyetler Birliği Estonya'ya karşı. Skutnabb-Kangas, Tove, ve Robert Phillipson, Mart Rannut (ed.) ile birlikte. *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination* içinde ss. 179-209. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.

Rappaport, Roy (1968). *Pigs for the Ancestors*. New Haven: Yale University Press.

Rappaport, Roy (1971). Tarım toplumlarında enerji akışı. *Scientific American* 225: 116-32.

Redclift, Michael (1987). *Sustainable Development: Exploring the Contradictions*. Londra: Methuen.

Rehg, Kenneth L. (1981). *Ponapean Reference Grammar*. Honolulu: University of Hawai'i Press.

Rehg, Kenneth L. (1998). Pohnpeian'ın nabzını tutmak. *Oceanic Linguistics* 37: 323-345.

Renfrew, Colin (1987). *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-Euro-pean Origins*. Londra: Jonathan Cape.

Renfrew, Colin (1991). Babil'den önce: Dil çeşitliğinin kökeni üzerine spekülasyonlar. *Cambridge Archeological Journal* I: 3-23.

Rensch, Karl H. (1988). *Fish Names of Eastern Polynesia*. Canberra: Pacific Linguistics, Series C., No. 106.

Reyhner, Jon (ed.) (1997). *Teaching Indigenous Languages*. Flagstaff: Northern Arizona University.

Rindos, David (1984). *The Origins of Agriculture: An Evolutionary Perspective*. San Diego: Academic Press.

Robins, Robert H. ve Eugenius M. Uhlenbeck (ed.) (1991). *Endangered Languages*. Oxford: Berg.

Robinson, C. D. W. (1996). *Language Use in Rural Development: An African Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Rocha, Jan ve Giancarlo Summa (1992). Yaşama isteğini kaybeden kabile. *The Guardian* Şubat 21, 1992, p. 28.

Romaine, Suzanne (1994). *Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.

Roosevelt, Theodore (1889-1896). *Winning the West*. New York: G. Putnam's Sons.

Rubel, Paula ve Abraham Rosman (1978). *Your Own Pigs You May Not Eat*. Chicago: University of Chicago Press.

Ruhlen, M. (1987). *A Guide to the World's Languages: Vol. l: Classification*. Stanford: Stanford University Press.

Sandburg, Carl (1916). *Chicago Poems*. New York: Henry Holt and Company.

Sankoff, Gillian (1980). *The Social Life of Language*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Sahlins, Marshall (1972). *Stone Age Economics*. Chicago: Aldine.

Schmidt, Annette (1985). *Young People's Dyirbal: A Case of Language Death from Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Shield, Lesley E. (1984). Tek Cornish dili- Gerçek mi kurgu mu? Cornish dilinin ölümü ve yeniden doğumu. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 5: 329- 37.

Skutnabb-Kangas, Tove ve Sertaç Bucak (1994). Bir ana dili

öldürmek-Kürtler dil haklarından nasıl mahrum bırakıldı. Skutnabb-Kangas, Phillipson içinde, Mart Rannut (ed.) ile birlikte, ss. 347-71

Skutnabb-Kangas, Tove ve Robert Phillipson, Mart Rannut ile birlikte (ed.) (1994). *Linguistic Human Rights: Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.

Slaughter, Helen B. and Karen Ann Watson-Gegeo (1988). *Evaluation report for the First Year of the Hawaiian Language Immersion Program*. Hawai Eyaleti Eğitim Bakanlığı Plan ve Değerlendirme Bölümü Raporu, Department of Education, State of Hawai'i.

Snooks, Graeme D. (ed.) (1994). *Was the Industrial Revolution Necessary?* Londra: Routledge.

Snow, C. P. (1959). *The Two Cultures: and a Second Look*. New York: Mentor.

Sorenson, Arthur P. (1971). Güneybatı Amazon'da çokdillilik. *American Anthropologist* 69: 670-84.

Spolsky, Bernard (1989). Maori Çiftdilli eğitim ve dil canlandırmaları. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 10: 89-106.

Spolsky, Bernard ve R. L. Cooper (1991). *The Languages of Jerusalem*. Oxford: Oxford University Press.

Stolzenberg, William (1994). Yaşlı Adamlar ve Deniz. *Nature Conservancy* Kasım/Aralık ss. 16-23.

Swadesh, Morris (1971). *The Origin and Diversification of Language*. Chicago ve New York: Aldine Atherton.

Takaki, Ronald (1983). *Pau Hana: Plantation Life and Labor in Hawai'i 1835-1920*. Honolulu: University of Hawai'i Press.

Taylor, Allan R. (1989). Yokolan dillerin araştırılmasındaki sorunlar: The Gros Ventre of Montana. Dorian, (ed.) içinde, ss. 167-79.

Taylor, Allan, R. (ed.) (1992). Yerli Amerika Yerlilerinde Dil Yokoluşu, değişimi ve ölümü. *International Journal of the Sociology of Language* 93.

Thomas, Jo (1988). Leo Dunmore Eleştirisi, *Senatorial Privilege. The Chap-paquiddick Cover-up*. *New York Times Book Review* Ekim 23: 1820.

Thurston, William (1987). *Processes of Change in the Languages of North-Western New Britain*. Canberra: Pacific Linguistics Series B, No. 99.

Titcomb, Margaret (1977). *Native Use of Fish in Hawai'i*. 2. baskı Honolulu: University of Hawai'i Press.

Ullmann, Stephen (1951). *Words and Their Use*. New York: Philosophical Library.

Veltman, Calvin J. (1983). *Language Shift in the United States*. Berlin: Mouton.

Veltman, Calvin J. (1988). *The Future of the Spanish Language in the United States*. Washington, DC: Hispanic Policy Development Project.

Voegelin, C. F. ve F. M Voegelin (1977). *Classification and Index of the World's Languages*. New York: Elsevier.

Waitangi Tribunal (1986). *Findings of the Waitangi Tribunal relating to Te Reo Maori and a Claim Lodged by Huirangi Waikarapuru and Nga Kaiwhakapumau i te Reo Incorporated Society*. Wellington, New Zealand: The Wellington Board of Maori Language.

Warren, D. Michael, L. Jan Slikkerveer, ve David W. Brokensha (eds.) (1995). *The Cultural Dimension of Development*. Londra: Intermediate Technology Publications.

Williams, P. H., K. J. Gaston ve C. J. Humphries (1997). *Proceedings of the Royal Society, Biological Sciences* 264: 141-48.

Wilson, E. O. (1978). *Life on Earth*. Sunderland, MA: Sinauer Associates.

Wilson, E. O. (1992). *The Diversity of Life*. Cambridge: Harvard University Press.

Wilson, William H. (1998). I ka 'ōelo Hawai'i ke ola: "Hayat Hawai dilindedir." *International Journal of the Sociology of Language* 132: 123-37.

Wolfram, Walt ve Natalie Schilling-Estes (1997). *Hoi Toide on the*

Outer Banks: The Story of the Ocracoke Brogue. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Woodbury, Anthony C. (1998). Dil değişiminde retorik, estetik ve ifadesel kayıpların belgelenmesi. Grenoble ve Whaley (ed.) içinde, ss. 234-58.

Wright, Sue (ed.) (1996). *Language and the State: Revitalization and Revival in Israel and Eire*. Clevedon: Multilingual Matters.

Wurm, Stephen (1986). Papua dillerinde gramerin bozuluşu. *Papers in New Guinea Linguistics* içinde No. 24: 207-11. Canberra: Pacific Linguistics Series A., No. 70.

Wurm, Stephen (1991). Dil ölümü ve canlanması: Mercan Adaları, Santa Cruz takım adaları ve Solomon Adaları'nın Äyiwo dili. Blust, Robert (ed.), *Currents in Pacific Linguistics. Papers in Honour of George Grace* içinde, ss. 207-11. Canberra: Pacific Linguistics Series C., No. 117.

Zepeda, Ofelia ve Jane Hill (1991). Amerika Birleşik Devletler-i'nde Yerli Amerika dillerinin durumu. Robins ve Uhlenbeck (ed.) içinde, ss. 135-56.

California şehrinin bulunduğu bölgede bir zamanlar konuşulan yüze yakın yerli dilinden birini bile öğrenen artık tek bir çocuk olmadığını ya da Avustralya'da 250 en eski yerli dilinin tamamen kaybolduğunu pek az kişi bilir. Oysa gelecek yüzyılda dünya dillerinin en azından yarısı yok olacak. Bu dillere ne oldu? Dil çoğulluğunun kaybolması bizi neden telaşlandırmıyor? ***Kaybolan Sesler,*** bu gidişatın ürkütücü olmanın ötesinde anlamlar taşıdığını savunuyor. Dillerin kaybolması ve çevre sorunları arasındaki bağlantıyı öne çıkarıyor, kaybolan dillerin aslında dünya çapında yıkılmak üzere olan ekosistemin bir parçası olduğunu gösteriyor. Yağmur ormanları gibi değerli çevre kaynaklarını korumak için verilen savaşın farklı kültürlerin ayakta kalması için verilen savaştan ayrılamayacağını ve dil ölümü gibi, ekolojik yıkımın nedenlerinin de ekoloji ve politika kavşağında yattığı, ***Kaybolan Sesler***'in iddiaları arasında yer alıyor. Kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olan diller savunulurken, bu dillerin son konuşanlarına da bir saygı duruşunda bulunuluyor aynı zamanda. Kitabın daha ilk satırlarında Türkiyeli biri var: Son Ubıh konuşucusu, 1992'de ölen Tevfik Esenç... Güney California'da konuşulan Katavba Siyu dilinin son konuşucusu Kızıl Fırtınabulutu, 1974'te ölen ve Man dilinin son konuşucusu Ned Mandrell ile Mbabaram dilini son konuşan kişi olan Avustralyalı Arthur Bennett başka örneklerden. Dillerimizde insanlığın bütün birikiminin yattığını bilen, çok geç olmadan bu birikimleri kurtarmaya yapılan bir çağrı olması için, Antropolog ***Daniel Nettle*** ve Oxford Üniversitesi'nden ***Suzanne Romaine,*** elinizdeki kitabı, dünyanın en önemli üniversitelerinden biri olan Oxford için yazdılar. ***Kaybolan Sesler*** herkesi en büyük değerlerimizden birinin, ana dilimizin yok olmasına karşı önlem almaya çağırıyor. Dünya dillerinin çoğunun neden yok olduğunu ve daha da önemlisi, bu yok oluşun korkunç tehlikesini gösteren nefes kesici bir portre çiziyor. Dil çeşitliliğini daha geniş, küresel biyo-çeşitlilik bağlamında değerlendirip kaybolmakta olan dilleri kurtarmak için yalnızca sözlükler ve eğitim programlarının değil, bu dilleri konuşanların yaşam alanlarını ve kültürlerini korumanın da gerekli olduğunu işaret ediyor. Bu arada da dilin nasıl doğduğu, nasıl öldüğü ve yok olmaktan nasıl kurtarılabileceği konusunda çok önemli dersler veriyor.

Dillerin yok olması insan kültürü ve bilim için büyük kayıptır. Elinizdeki ilginç kitap, bu önemli konuya son noktayı koyuyor ve inanılmaz bir bilgi ve bilgelik hazinesi sunuyor. Eğer dillerin paha biçilmez mirasını yok olmaktan ileride bir gün kurtarabilirsek, bunda ***Kaybolan Sesler****'in çok önemli bir payı olacaktır.*

ISBN 975-329-385-2
9 799753 293852

TV'de şiddete hayır!
Şiddet ögeleri içeren TV programlarını reklamlarıyla destekleyen şirketlerin ürünlerini satın alma.
TV'de şiddete sen de hayır de.

